L. ANNAEI SENECAE
OPERA
QUAE SUPERSUNT.

RECOGNOVIT ET RERUM INDICEM LOCUPLETISSIMUM
ADIECIT

FRIDERICUS HAASE
PROF. VRATISLAV.

VOL. I.

EDITIO STEREOTYPA

LIPSIAE
IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI.
MCMII.

LIPSIAE: TYPIS B. G. TEUBNERI

FRID. HAASII PRAEFATIO.

L. Annaei Senecae libri quamquam multum lecti nec raro editi sunt, tamen dici non potest, quot vitiis, quot interpolationibus obsessi fuerint, donec nuper admodum strenua Fickerti opera novam paene faciem induerunt, quae ad veram ac genuinam prope accedat: comparatis enim ille et editionibus prioribus paene omnibus et excussis permultis libris mss., inter quos etiam praestantissimos quosdam nactus est, reliquisque, si qua erant, auxiliis adhibitis facere potuit, quod nemo ante eum, ut non aliquot locis passim aliquid melius quaereret, sed exploraret ubique, quid verum esset. Quod qua prudentia, qua diligentia perfecerit, nolo nunc in amico vetere laudibus celebrare, id quod et alii fecerunt ante me et facient semper quicumque accurate cognoscere volent, quid quoque loco Senecam scripsisse verisimile sit. Neque tamen credendum est, nihil fere Fickertum ex iis reliqui fecisse, quae in philosophi disertissimi libris philologorum studia exspectabant: nam ut illa omittam, quae Fickertus se pertractaturum pollicitus est volumine quarto, de quo aurem ei pervellere non desisto, ipsam etiam verborum emendationem non potuit unus homo absolvere, praesertim qui id non suscepisset. Cum enim duo haec sint arti criticae proposita, primum ut ea cuiusque libri forma reperiatur, quae codicibus mss. continetur optima et antiquissima, deinde vero ut prima illa indagetur, quae ab auctore ipso profecta est, quae quidem saepe longe discrepat a codicibus, Fickertus quidem suam diligentiam in priore illa parte continuit adeo, ut unam librorum auctoritatem secutus nonnumquam talem Senecae orationem efficeret, qualem eius non fuisse vel ipse monuit vel argumentis certis demonstrari potest. Quamobrem quid mihi consilii fuerit in nova hac editione instituenda facile intelligitur. Primum enim id egi, ut constanter sequerer optimorum codicum fidem in iis locis omnibus, in quibus probabilem scripturam offerrent, id quod Fickertus modo sciens, modo etiam nescius et invitus non semper fecit. Deinde vero ubi librorum omnium scripturam corruptam esse intellexi, non dubitavi aut mea aliqua aut aliena coniectura opem ferre, quod ille non fere fecit nisi nimia quadam necessitate coactus. Quare accidit, ut haec nostra editio haud raro a Fickerti exemplo discedat, quod qui improbandum iudicabit, is profecto coniunctis criminibus, quae separata esse solent, nimiam simul et in sequendis

codd. superstitionem et audaciam in deserendis accusabit. Ac vellem quidem, nisi huius editionis consilium obstaret, eorum omnium, quae ego novavi, rationem reddere; nunc vero, quoniam id in aliud tempus differendum est, illud monere satis habeo, non fuisse mihi ullas librorum mss. copias nisi quas Fickertus protulit, nec causas emendationum mearum aliis rebus contineri nisi ipsius Senecae et in quaque re consilio et usu dicendi studiose observato. Non tamen credendum est tenuia haec esse et parum firma auxilia, quamquam sunt, quibus Seneca videatur adeo totus vel rerum quas tractat studio vel verborum et sententiarum nitido ornatu occupatus fuisse, ut sine consilio fere et sine ordine quae dicere vellet effunderet et artificiosae orationis flumine vagus ferretur, non autem ad certum finem firmo gradu contenderet; dicendi vero consuetudo post laudabilia H. Stephani studia adeo neglecta iacuit, ut ab eius diligente observatione quantum praesidii in emendandi negotio petere liceat, nondum sit a quoquam demonstratum. Sed de ordine quidem falsam esse vulgarem opinionem, ego tacitus nunc ipsa litterarum forma planum fecisse videor; ea enim verba, quibus argumenti summa et partes ab ipso Seneca indicantur, diductis litteris plerumque describenda curavi, ut siquis vel mediocriter attendere velit, de ordinis neglectu queri non admodum possit. Nam negari sane non potest, sicuti praeceptorem Senecae Fabianum Papirium constat aliquando in declamando philosophum fuisse, ita Senecam esse in philosophando declamatorem, qui facile se ostentandae artis occasione a re proposita abduci paulisper patiatur, ut, quod Quintilianus ait, fiat oratio eius sinuosa et accersitis descriptionibus, in quas plerique imitatione poeticae licentiae ducuntur, lasciviat. Satis est eius rei unum insigne praeter cetera exemplum memorare e Nat. Quaestt. lib. III, c. 27 sqq. ubi arrepta benigna luxurianti ingenio materia fatalem diluvii diem describit nec aemulatur modo Ovidium sed etiam artem eius examinat. Sed eiusmodi emblemata orationi ordine procedenti moram sane obiiciunt, ordinem quidem ipsum non turbant. Ceterum quominus recte ubique orationis continuitas et progressus intelligeretur, haud exiguum impedimentum fuit perversissima saepe capitum et minorum partium distinctio, adeo illa importuna nonnumquam, ut non solum sententia scriptoris obscuraretur sed ipsa etiam scriptura corrumperetur aut corrupta recte emendari non posset; ac Fickerto quidem religioni fuit in hac re mutare quicquam, scilicet ne variarum editionum numeri discreparent: ego vero quod mihi gravius incommodum visum est, sustuli, levius illud ferendum existimavi, eo tamen temperamento usus, ut non quasi in re integra novam distinctionem facerem, sed vulgarem ferrem, quoad eius fieri sine sensus detrimento posset, capitumque numerum minuerem numquam, augerem raro, ubi qui ea primus divisit, oblivione aliquem locum transmisisse videtur. Praeterea quae tamquam adversarii verba suis interponere solet Seneca, utile iudicavi signis positis secernere, quoniam id quoque multum facere ad errores prohibendos animadverti.

Dicendi vero usus accurata observatio cum ad alias res graviores est necessaria, — neque enim sine ea fieri poterit, ut tandem aliquando condatur linguae latinae historia causis suis rationibusque explicata —, tum ad emendationem magnum mihi hoc auxilium fuit, multo id maius futurum, si quis dedita opera plene hanc materiam pertractaverit. Nullum autem vitiorum genus in Senecae libris mss. frequentius est, quam quod ad vincienda et distinguenda orationis membra pertinet; librarii enim ferre non poterant crebra asyndeta aut in vocabulis demonstrativis relativorum loco positis desiderabant elegantiam et nesciebant plura quam olim adverbia coniunctionum vice fungi, nec satis cognitas habebant dicendi formulas certas quasdam, quae et ipsae ad coniungendas vel disiungendas orationis partes constanti usu receptae erant, partim illae a poetis primum inductae, partim e scholastica declamandi consuetudine et usu forensi adscitae, partim etiam inventae illa aetate, qua scriptores ingeniose ambitiosi pro se quisque in dicendi arte erant novarum rerum studiosi, cum sermo rectus, ut ait Quintilianus, et secundum naturam enunciatus nihil habere ex ingenio videretur, illa vero, quae utcumque deflexa essent, homines admirarentur. Sed de toto hoc genere vario et multiplici ego nunc pauca exempla proferre satis habeo, quae ad particularum quarundam usum pertinent.

Novicius est et frequentissimus apud Senecam etiamnunc particulae usus is, quem paucis attigit Hand. Tursell. II, p. 585. eius usus exempla sunt Epist. 20, 4. 92, 12. de Beneff. III, 8, 2. 35, 2. V, 12, 4. 19, 4. Dial. IV, 5, 1. VII, 9, 4. XI, 8, 1. 18, 3. et alia plurima; ad quorum normam dubitandum non est, quin duobus locis Dial. XI, 3, 3. et Nat. quaestt. I, 4, 1. recte scripserim etiamnunc, cum antea legeretur iam nunc, de quibus particulis alibi dixi. Nec minus certum, locum alio modo corruptum de Beneff. V, 12, 3. in eo certe recte a me emendatum esse, quod etiamnunc particulam cum sequente sententia coniunxi.

Ita est formula est usitatissima apud Senecam, qua quod antea dixit confirmat et eius summam comprehendit et novum quasi impetum capit ad idem denuo aliis verbis dicendum. Eius usus aliquot certa et manifesta exempla haec sunt: Epist. 17, 6. 22, 9. 94, 70. Dial. X, 1. 4. XI, 1, 1. de Beneff. II, 29, 6. Nat. Quaestt. II, 59, 6. III, 27, 2. IV, praef. 2. Ab horum similitudine discedit locus Nat. Quaestt. II, 59, 9. ubi e bonis libris itane pro ita est reponendum fuit, quod erat ante Fickertum vulgatum. Contra Dial. VI, 23, 5. Pinciani veterem librum secutus scribendum iudicavi: Ita est: indicium est inminentis exitii maturitas; nec dubito quin recte eandem formulam restituerim Nat. Quaestt. I, 5, 11.

Utinam quidem particulis addito coniunctivo vel imperfecti vel plusquamperfecti temporis ita uti solet Seneca, ut dicat frustra aliquid optari, quod si esset, conveniens fore significat eius rei rationi, de qua agit; veluti Epist. 19, 4. 89, 1. de Beneff. III, 15, 1. de Clem. I, 19, 4. Dial. VIII, 3, 1. XII, 17, 4. Quare fugere nemi-

nem potest, quomodo emendandus sit locus Dial. VII, 20, 1. ubi quod adhuc edi solebat, plane inauditum est: Nam quidem si et paria dictis agerent, quid esset illis beatius? Vetus vitium esse monstrat *si* particula, quae iam in optimo cod. Mediol. legi perhibetur, illata illa haud dubie ab infelice correctore; ut autem *uti* syllabae exciderent, accidit ob similem exitum vocis antecedentis.

Haec speciminis causa sufficere posse videntur pauca de multis; nec tamen dubito, quin eorum, quae ob constantem Senecae usum emendanda sunt, ego quoque alia non animadverterim, alia, cum suspecta essent, iniuria intacta reliquerim; est enim haec res tam infinitae diligentiae, ut etiam in scriptore familiarissimo novae tibi semper quaestiones suboriantur et novo studio iteranda sit observatio. Ceterum dicendi genus in omnibus Senecae libris idem fere et semper sui simile est, adeo quidem ut ne Epigrammata quidem excipere velim, quae nonnullis sine idonea causa spuria visa sunt; idem de Consolatione ad Polybium dico; quid, quod in Ludo quoque de morte Claudii Senecam agnoscere facile est, quamquam in eo res ipsa singularem orationis formam desiderabat, in qua manifesta est Petronianae saturae imitatio. De emendandi vero difficultate si quaerimus, non omnium librorum par ratio est. Exstant autem omnium multi codd. mss.; cum enim medio aevo Seneca inter scriptores probatissimos et lectu dignissimos haberetur, factum est ut plurimis ubique exemplis descripta eius opera vitiis inficerentur innumerabilibus; pauci sunt codices vetustissimi, qui quamquam et ipsi aliquando aut errore depravati sunt aut mala emendatione, longe tamen reliquos integritate superant. Ex his est cod. Mediolanensis, quem Fickertus statuit non esse post seculum IX. scriptum: continet Dialogorum libros XII. itemque Epistolas Pauli ad Senecam et Senecae ad Paulum; scripturae discrepantiam in Fessleri usum diligenter a duobus Italis enotatam primus Fickertus publici iuris fecit. Par virtus est codicis Nazariani, qui postquam a Grutero usurpatus est, non comparuit; continebat libros de Beneficiis et de Clementia; ad accuratam collationem in libro Mediolanensi aliqua, in Nazariano multa desiderantur, neque tamen dubium est, quin prae illorum auctoritate reliqui codices omnes parvi aestimandi sint, quippe qui in locis corruptis nihil plerumque habeant nisi vitia ex illorum vitiis nata aut vitiorum correctiones vitiosas. Atque Mediolanensem codicem etiam in eo secutus sum, quod quos ille Dialogorum nomine libros XII. comprehendit, eodem nomine et ordine coniunxi; nam etsi ampliora etiam scripta de Beneficiis et Nat. Quaestt. et imperfecti de Clementia libri poterant pari iure dialogi appellari atque ipse etiam Seneca libros de Beneff. eo nomine appellat, — vid. lib. V, c. 19, 8. —, nulla tamen causa est, cur non codicis illius testimonio hanc fidem habeamus, ut iam antiquitus hoc quasi corpus dialogorum exstitisse credamus, praesertim cum Quintilianus X, 1, 129. dialogos memoret; ac potuit id iam ab ipso Seneca sic institui: nihil enim eo continetur, quod ad postremos Senecae annos Neronisque imperium pertineat. Ceterum non opus est expo-

nere, quales mendae esse soleant in codicibus tam vetustis; nec credo qui artis criticae periti sunt, miraturos, quod in mendosis locis non recondita aliqua et ignota vocabula indaganda existimavi sed vel notissima et multo usu trita reposui. Veluti Dial. X, 13, 9. cum in optimo cod. legatur: quae aut farta sunt mendaciis aut similia, Fickertus id tolerandum iudicavit; novicii librarii emendarunt ficta scribentes, non farta; denique Erasmus, quem plurimi secuti sunt, transpositione adhibita sic scripsit: quae aut ficta sunt aut mendaciis similia. ego multo simplicius farta mutavi in paria, quod unice verum videtur; nam sive farta sive ficta scribas, neutrum in eos cadit, quos Seneca fatetur fide bona dicere; paria autem et similia saepissime componuntur; vid. Burm. ad Quintil. declam. VIII, c. 4. cf. ib. V, c. 13. c. 16. XI, c. 5 extr. Kritz. ad Sall. Cat. c. 14, 4. Cic. de nat. d. II, 10, §. 28. Legg. I, 10, §. 29. Liv. XXII, 46, 5. Ovid. Trist. II, 431. Quintil. X, 1, 102. atque ita ipse etiam Seneca Dial. III, 10, 1 et 3.

Item Dial. VIII, 1, 4, ubi in deterioribus libris est: eruti manu vel eruta manu, in optimo eniti manu, Lipsius coniecit: mente, manu, Ruhkopfius: miti manu, nihil in rem propositam aptius erat quam scribere senili manu mutatione levissima, cum *s* littera perierit ob antecedentem eandem, *t* facile ex *l* nata sit.

Loco autem paene desperato de Clem. II, 6, 3 videor mihi rem optime gessisse, quod aeruscantem civem expuli, quem Gronovius doctrinae copiis male usus longe arcessiverat ex Festo et Gellio idque eo loco, quo de cive cogitare alienissimum est; ego codicis Nazariani litteras accurate secutus, nisi quod hic quoque *l* pro *t* posui et paucas alias mendas manifestas ita correxi ut alii fecerant, e monstrosa scriptura obcrusati cuiusaredum aut panno iam maciem et in noxam baculo senectutem elicui veram hanc: ob crus alicuius aridum aut pannosam maciem et innixam baculo senectutem, sane pro doctis illis Gronovii cupediis rem tenuissimam et despectam proponens, sed quae ipsa est consilio Senecae aptissima; ita enim magna gravitate rei indignitas, de qua agitur, demonstratur. Crus aridum ut in elegantibus hominibus contumeliae loco est, ita idem in egenis, fame ac macie confectis misericordiam et vel lacrimas non quidem sapientum sed mollium hominum excitare potest. Dixit autem arida crura Ovid. A. A. III, 272. cf. Rem. Am. 317. nec Seneca hominum crura neglexit; vid. Dial. II, 16, 4. 18, 1. Epist. 92, 18.

Praeterea in vetustis libris illis etiam scribendi compendia non potuerunt talia esse, qualia postea frequentata sunt; atque codicis Mediol. librarius ubi festinantius scripsit, id quod maxime accidit in Dial. VI., non certis compendiis usus est, sed voces variis modis aliquando in medio, plerumque in fine truncavit; itaque in illa quidem libri parte Dial. VI, 17, 6. pro incidi, quod est in codice, non est audacius incidisset scribere quam incidit; illud poscit sententiae structura hoc si verum esset, vix tanti erat librario unam litterulam

omittere. Ibid. c. 26, 3. quod ex vibar feci videbar, facillimum est et aptissime significat id de quo agitur, Cremutium Cordum morte voluntaria comprobasse non falsam fuisse hominum opinionem, quibus videbatur magno animo scripsisse historias. Similiter etiam alibi correxi, veluti de Beneff. IV, 6, 1. solidum scribens pro eo quod vulgatum est solum, et in Nat. Quaestt. I, 2, 7. eieci glossam, quales in illo opere permultae sunt, exturbat, et recepi optimi cod. scripturam ex eo trahatur, nisi quod travehatur scripsi.

Sed de codicum illorum et praestantia et vitiis plura nunc exponere longum est. quorum virtute etsi plurimi loci restituti sunt, restant tamen haud pauci, qui feliciorem medicinam desiderant quam qua ego usus sum. Neque enim ita mihi placeo, ut coniecturas meas unice probandas putem, inter quas sunt etiam, quas non aliam ob causam intuli quam quia aliquid certe ponendum erat qualecumque id esset, neque editionis huius consilio convenire arbitrabar, nimis saepe verba corrupta retinere et crebris stellarum signis lectores absterrere; cavi tamen litteris inclinatis, ne certi et integri putentur loci, qui coniecturis correcti sunt; item quae ipse supplementa in locis lacunosis adieci, de quibus idem nunc dictum volo, quod in praef. ad Velleium Paterculum a me editum dixi, uncis inclusa litterisque inclinatis descripta sunt; contra quae abiicienda uncis significo, ea rectis litteris exprimenda curavi. Transpositione ubi usus sum, ipsum locum transpositum ab initio et in fine crucis figura signavi, ibi autem, unde is transpositus est, crucem duplicem posui.

Ad Epigrammata, quae a Fickerto nondum edita sunt, nihil novi auxilii habui.

Ludum non ausus sum ad solos codices vetustissimos Sangallensem et Valentianensem recensere, praesertim cum de illius scriptura aliquotiens non constet; pertinuit autem dubitatio mea non tam ad verba singula quam ad totos locos, qui illis desunt; qua in re nolui media illa via ingredi, quam Fickertus elegit, qui cum plurimos ex illis abiiceret, alios tamen retinuit; scilicet nondum exploratum est, quae sit eorum origo et sitne omnium eadem, an habeant nonnulli fontem vetustiorem; quare quoniam tutum non erat omnes abiicere, satius visum est pariter omnes retinere uncis inclusos, quamvis probabile sit, eos nihil aliud esse nisi supplementa Nodotianis similia, seculo XV confecta, quae in paucis haud inficeta iudices, sed maximam partem frigida et sine idonea causa conficta.

Orthographiam quoniam par est ab eo constitui, qui libros mss. ipse tractavit, talem fere reliqui, qualem Fickertus esse voluit, quamquam erant in ea, quae non probarem; interpunctionem vero perspicuitatis gratia auxi. Denique postremo volumine adiiciam rerum indicem novum a me diligenter confectum.

Scribebam Vratislaviae mense Octobri a. MDCCCLI.

L. ANNAEI SENECAE

DIALOGORUM

LIBRI XII.

L. ANNAEI SENECAE
DIALOGORUM LIBER I.
AD LUCILIUM
QUARE ALIQUA INCOMMODA BONIS VIRIS ACCIDANT CUM PROVIDENTIA SIT.
SIVE
DE PROVIDENTIA.

I. Quaesisti a me, Lucili, quid ita, si providentia 1 mundus ageretur, multa bonis viris mala accidere. hoc commodius in contextu operis redderetur, cum praeesse universis providentiam probaremus et interesse nobis deum. sed quoniam a toto particulam revelli placet et unam contradictionem manente lite integra solvere, faciam rem non difficilem, causam deorum agam. Supervacuum est in 2 praesentia ostendere non sine aliquo custode tantum opus stare nec hunc siderum coetum discursumque fortuiti inpetus esse et quae casus incitat saepe turbari et cito arietare, hanc inoffensam velocitatem procedere aeternae legis imperio tantum rerum terra marique gestantem, tantum clarissimorum luminum et ex disposito relucentium, non esse materiae errantis hunc ordinem nec quae temere coierunt, tanta arte pendere, ut terrarum gravissimum pondus sedeat inmotum et circa se properantis coeli fugam spectet, ut infusa vallibus maria molliant terras nec ullum incrementum fluminum sentiant, ut ex minimis seminibus nascantur ingentia. ne illa quidem quae videntur confusa et 3 incerta, pluvias dico nubesque et elisorum fulminum iactus et incendia ruptis montium verticibus effusa, tremores labantis soli et alia quae tumultuosa pars rerum circa terras movet, sine ratione, quamvis subita sint, accidunt, sed suas et illa causas habent non minus quam quae alie-

nis locis conspecta miraculo sunt, ut in mediis fluctibus calentes aquae et nova insularum in vasto exsilientium
4 mari spatia. Iam vero si quis observaverit nudari litora pelago in se recedente eademque intra exiguum tempus operiri, credet caeca quadam volutatione modo contrahi undas et introrsum agi, modo erumpere et magno cursu repetere sedem suam, cum interim illae portionibus crescunt et ad horam ac diem subeunt ampliores minoresque, prout illas lunare sidus elicuit, ad cuius arbitrium oceanus exundat. Suo ista tempori reserventur eo quidem magis,
5 quod tu non dubitas de providentia, sed quaeris. In gratiam te reducam cum dis adversus optimos optimis. neque enim rerum natura patitur ut umquam bona bonis noceant. inter bonos viros ac deos amicitia est conciliante virtute. amicitiam dico? immo etiam necessitudo et similitudo, quoniam quidem bonus tempore tantum a deo differt, discipulus eius aemulatorque et vera progenies, quam parens ille magnificus, virtutum non lenis exactor, sicut
6 severi patres durius educat. Itaque cum videris bonos viros acceptosque dis laborare, sudare, per arduum escendere, malos autem lascivire et voluptatibus fluere, cogita filiorum nos modestia delectari, vernularum licentia. illos disciplina tristiori contineri, horum ali audaciam: idem tibi de deo liqueat. bonum virum in deliciis non habet: experitur, indurat, sibi illum parat.

1 II. Quare multa bonis viris adversa eveniunt? Nihil accidere bono viro mali potest: non miscentur contraria. Quemadmodum tot amnes, tantum superne deiectorum imbrium, tanta medicatorum vis fontium non mutant saporem maris, ne remittunt quidem: ita adversarum inpetus rerum viri fortis non vertit animum. manet in statu et quicquid evenit, in suum colorem trahit. est enim
2 omnibus externis potentior. Nec hoc dico: non sentit illa, sed vincit et alioquin quietus placidusque contra incurrentia adtollitur. omnia adversa exercitationes putat. quis autem, vir modo et erectus ad honesta, non est laboris adpetens iusti et ad officia cum periculo promptus? cui
3 non industrio otium poena est? Athletas videmus, quibus

virium cura est, cum fortissimis quibusque confligere et exigere ab his per quos certamini praeparantur, ut totis contra ipsos viribus utantur. caedi se vexarique patiuntur et si non inveniunt singulos pares, pluribus simul obiciuntur. Marcet sine adversario virtus. tunc adparet quanta sit 4 quantumque polleat, cum quid possit patientia ostendit. Scias licet idem viris bonis esse faciendum, ut dura ac difficilia non reformident nec de fato querantur. quicquid accidit, boni consulant, in bonum vertant. Non quid, sed quemadmodum feras interest. Non vides, quanto aliter pa- 5 tres, aliter matres indulgeant? illi exercitari iubent liberos ad studia obeunda mature, feriatis quoque diebus non patiuntur esse otiosos et sudorem illis et interdum lacrimas excutiunt. at matres fovere in sinu, continere in umbra volunt, numquam flere, numquam contristari, numquam laborare. Patrium deus habet adversus bonos viros ani- 6 mum et illos fortiter amat et: operibus, inquit, doloribus, damnis exagitentur, ut verum colligant robur. Languent per inertiam saginata nec labore tantum, sed motu et ipso sui onere deficiunt. non fert ullum ictum inlaesa felicitas: at ubi adsidua fuit cum incommodis suis rixa, callum per iniurias duxit nec ulli malo cedit, sed etiamsi cecidit, de genu pugnat. Miraris tu, si deus ille bonorum amantissi- 7 mus, qui illos quam optimos esse atque excellentissimos vult, fortunam illis cum qua exerceantur adsignat? ego vero non miror. Si aliquando inpetum capiunt, spectant di magnos viros conluctantes cum aliqua calamitate. No- 8 bis interdum voluptati est, si adulescens constantis animi inruentem feram venabulo excepit, si leonis incursum interritus pertulit. tantoque hoc spectaculum est gratius, quanto id honestior fecit. non sunt ista, quae possint deorum in se voltum convertere, puerilia et humanae oblectamenta levitatis: ecce spectaculum dignum ad quod re- 9 spiciat intentus operi suo deus, ecce par deo dignum, vir fortis cum fortuna mala conpositus, utique si et provocavit. Non video, inquam, quid habeat in terris Iupiter pulchrius, si convertere animum velit, quam ut spectet Catonem iam partibus non semel fractis stantem nihilominus

10 inter ruinas publicas rectum. „Licet, inquit, omnia in unius ditionem concesserint, custodiantur legionibus terrae, classibus maria, Caesarianus portas miles obsideat: Cato qua exeat habet. una manu latam libertati viam faciet. ferrum istud, etiam civili bello purum et innoxium, bonas tandem ac nobiles edet operas: libertatem quam patriae non potuit, Catoni dabit. Adgredere, anime, diu meditatum opus, eripe te rebus humanis. iam Petreius et Iuba concucurrerunt iacentque alter alterius manu caesi. fortis et egregia fati conventio, sed quae non deceat magnitudinem nostram. tam turpe est Catoni mortem ab ullo
11 petere quam vitam.“ Liquet mihi cum magno spectasse gaudio deos, *dum* ille vir, acerrimus sui vindex, alienae saluti consulit et instruit discedentium fugam, dum studia etiam nocte ultima tractat, dum gladium sacro pectori infigit, dum viscera spargit et illam sanctissimam animam
12 indignamque quae ferro contaminaretur, manu educit. Inde crediderim fuisse parum certum et efficax volnus: non fuit dis inmortalibus satis spectare Catonem semel. retenta ac revocata virtus est, ut in difficiliore parte se ostenderet. non enim tam magno animo mors inicitur quam repetitur. Quidni libenter spectarent alumnum suum tam claro ac memorabili exitue vadentem? mors illos consecrat, quorum exitum et qui timent laudant.

1 III. Sed iam procedente oratione ostendam, quam non sint quae videntur mala: nunc illud dico, ista quae tu vocas aspera, quae adversa et abominanda, primum pro ipsis esse quibus accidunt, deinde pro universis, quorum maior dis cura quam singulorum est. post hoc volentibus accidere ac dignos malo esse, si nolint. His adiciam fato ista sic et recte eadem lege bonis evenire qua sunt boni. Persuadebo deinde tibi, ne umquam boni viri miserearis: potest enim miser dici, non potest esse.

2 Difficillimum ex omnibus quae proposui videtur quod primum dixi, pro ipsis esse quibus eveniunt ista, quae horremus ac tremimus. „Pro ipsis est,

inquis, in exilium proici, in egestatem deduci liberos, coniugem ecferre, ignominia adfici, debilitari?" Si miraris haec pro aliquo esse, miraberis quosdam ferro et igne curari nec minus fame ac siti. sed si cogitaveris tecum, remedii causa quibusdam et radi ossa et legi et extrahi venas et quaedam amputari membra, quae sine totius pernicie corporis haerere non poterant, hoc quoque patieris probari tibi, quaedam incommoda pro his esse quibus accidunt, tam mehercules quam quaedam quae laudantur atque adpetuntur, contra eos esse quos delectaverunt, simillima cruditatibus ebrietatibusque et ceteris quae necant per voluptatem. Inter multa magnifica Demetrii nostri et 3 haec vox est, a qua recens sum. sonat adhuc et vibrat in auribus meis: *nihil*, inquit, *mihi videtur infelicius eo, cui nihil umquam evenit adversi.* non licuit enim illi se experiri. Ut ex voto illi fluxerint omnia, ut ante votum, male tamen de illo di iudicaverunt: indignus visus est a quo vinceretur aliquando fortuna, quae ignavissimum quemque refugit, quasi dicat: „quid ergo? istum mihi adversarium adsumam? statim arma submittet. non opus est in illum tota potentia mea: levi conminatione pelletur. non potest sustinere voltum meum. alius circumspiciatur cum quo conferre possimus manum: pudet congredi cum homine vinci parato." Ignominiam iudicat gladiator cum in- 4 feriore conponi et scit eum sine gloria vinci, qui sine periculo vincitur. idem facit fortuna: fortissimos sibi pares quaerit, quosdam fastidio transit, contumacissimum quemque et rectissimum adgreditur, adversus quem vim suam intendat: ignem experitur in Mucio, paupertatem in Fabricio, exilium in Rutilio, tormenta in Regulo, venenum in Socrate, mortem in Catone. Magnum exemplum nisi 5 mala fortuna non invenit. Infelix est Mucius, quod dextera ignes hostium premit et ipse a se exigit erroris sui poenas? quod regem quem armata manu non potuit, exusta fugat? quid ergo? felicior esset, si in sinu amicae foveret manum? Infelix est Fabricius, quod rus suum, quantum 6 a republica vacavit, fodit? quod bellum tam cum Pyrrho quam cum divitiis gerit? quod ad focum coenat illas ipsas

radices et herbas, quas in repurgando agro triumphalis senex vulsit? quid ergo? felicior esset, si in ventrem suum longinqui litoris pisces et peregrina aucupia congereret? si conchyliis superi atque inferi maris pigritiam stomachi nausiantis erigeret? si ingenti pomorum strue cingeret 7 primae formae feras, captas multa caede venantium? Infelix est Rutilius, quod qui illum damnaverunt, causam dicent omnibus seculis? quod aequiore animo passus est se patriae eripi quam sibi exilium? quod Sullae dictatori solus aliquid negavit et revocatus non tantum retro cessit, sed longius fugit? „Viderint, inquit, isti quos Romae deprehendit felicitas tua. videant largum in foro sanguinem et supra Servilianum lacum (id enim proscriptionis Sullanae spoliarium est) senatorum capita et passim vagantis per urbem percussorum greges et multa milia civium Romanorum uno loco post fidem, immo per ipsam fidem tru-8 cidata. videant ista qui exulare non possunt." Quid ergo? felix est L. Sulla, quod illi descendenti ad forum gladio submovetur, quod capita sibi consularium virorum patitur ostendi et pretium caedis per quaestorem ac tabulas publicas numerat? et haec omnia facit ille, ille qui legem 9 Corneliam tulit. Veniamus ad Regulum: quid illi fortuna nocuit, quod illum documentum fidei, documentum patientiae fecit? Figunt cutem clavi et quocumque fatigatum corpus reclinavit, volneri incumbit, in perpetuam vigiliam suspensa sunt lumina: quanto plus tormenti tanto plus erit gloriae. Vis scire quam non poeniteat hoc pretio aestimasse virtutem? refice illum et mitte in senatum: eamdem 10 sententiam dicet. Feliciorem ergo tu Maecenatem putas, cui amoribus anxio et morosae uxoris cotidiana repudia deflenti somnus per symphoniarum cantum ex longinquo lene resonantium quaeritur? mero se licet sopiat et aquarum fragoribus avocet et mile voluptatibus mentem anxiam fallat, tam vigilabit in pluma quam ille in cruce: sed illi solatium est pro honesto dura tolerare et ad causam a patientia respicit, hunc voluptatibus marcidum et felicitate nimia laborantem magis his quae patitur, vexat causa pa-11 tiendi. Non usque eo in possessionem generis humani

vitia venerunt, ut dubium sit, an electione fati data plures nasci Reguli quam Maecenates velint. aut si quis fuerit, qui audeat dicere Maecenatem se quam Regulum nasci maluisse, idem iste, taceat licet, nasci se Terentiam maluit. Male tractatum Socratem iudicas, quod illam po- 12 tionem publice mixtam non aliter quam medicamentum inmortalitatis obduxit et de morte disputavit usque ad ipsam? male cum illo actum est, quod gelatus est sanguis ac paulatim frigore inducto venarum vigor constitit? Quanto magis huic invidendum est quam illis, quibus 13 gemma ministratur, quibus exoletus omnia pati doctus exsectae virilitatis aut dubiae suspensam auro nivem diluit? hi quicquid biberunt, vomitu remetientur tristes et bilem suam regustantes, at ille venenum laetus et libens hauriet. Quod ad Catonem pertinet, satis dictum est sum- 14 mamque illi felicitatem contigisse consensus hominum fatebitur. quem sibi rerum natura delegit cum quo metuenda collideret. „Inimicitiae potentium graves sunt: opponatur simul Pompeio, Caesari, Crasso. grave est a deterioribus honore anteiri: Vatinio postferatur. grave est civilibus bellis interesse: toto terrarum orbe pro causa bona tam infeliciter quam pertinaciter militet. grave est sibi manus adferre: faciat. quid per haec consequar? ut omnes sciant non esse haec mala, quibus ego dignum Catonem putavi.“

IV. Prospera re * *, sed in plebem ac vilia ingenia de- 1 veniunt: at calamitates terroresque mortalium sub iugum mittere proprium magni viri est. semper vero esse felicem et sine morsu animi transire vitam ignorare est rerum naturae alteram partem. „Magnus vir es: sed unde scio, 2 si tibi fortuna non dat facultatem exhibendae virtutis? descendisti ad Olympia, sed nemo praeter te: coronam habes, victoriam non habes. non gratulor tamquam viro forti, sed tamquam consulatum praeturamve adepto: honore auctus es.“ Idem dicere et bono viro possum, si illi 3 nullam occasionem difficilior casus dedit in qua una vim sui animi ostenderet: „miserum te iudico, quod numquam fuisti miser. transisti sine adversario vitam. nemo sciet quid potueris. ne tu quidem ipse.“ opus est enim ad no-

titiam sui experimento. quid quisque posset nisi temptando non didicit. itaque quidam ipsi ultro se cessantibus malis obtulerunt et virtuti iturae in obscurum occasionem per quam enitesceret quaesierunt. 4 Gaudent, inquam, magni viri aliquando rebus adversis, non aliter quam fortes milites bellis; Triumph*um* ego murmillonem sub Tiberio Caesare de raritate munerum audivi querentem: *quam bella*, inquit, *aetas perit!* Avida est periculi virtus et quo tendat, non quid passura sit cogitat: quoniam etiam quod passura est, gloriae pars est. militares viri gloriantur volneribus, laeti fluentem meliori casu sanguinem ostentant. idem licet fecerint qui integri revertuntur ex acie, magis spectatur qui saucius redit. 5 Ipsis, inquam, deus consulit, quos esse quam honestissimos cupit, quotiens illis materiam praebet aliquid animose fortiterque faciendi, ad quam rem opus est aliqua rerum difficultate: gubernatorem in tempestate, in acie militem intellegas. unde possum scire, quantum adversus paupertatem tibi animi sit, si divitiis diffluis? unde possum scire, quantum adversus ignominiam et infamiam odiumque populare constantiae habeas, si inter plausus senescis, si te inexpugnabilis et inclinatione quadam mentium pronus favor sequitur? unde scio, quam aequo animo laturus sis orbitatem, si quoscumque sustulisti, vides? audivi te, cum alios consolareris: tunc conspexissem, si te ipse consolatus esses, si te ipse dolere vetuisses. 6 Nolite, obsecro vos, expavescere ista, quae di inmortales velut stimulos admovent animis: calamitas virtutis occasio est. illos merito quis dixerit miseros, qui nimia felicitate torpescunt, quos velut in mari lento tranquillitas iners detinet. 7 Quicquid illis inciderit, novum veniet. magis urgent saeva inexpertos: grave est teneris cervicibus iugum. ad suspicionem volneris tiro pallescit, audacter veteranus cruorem suum spectat, qui scit se saepe vicisse post sanguinem. Hos itaque deus quos probat, quos amat, indurat, recognoscit, exercet. eos autem quibus indulgere videtur, quibus parcere, molles venturis malis servat. erratis enim, si quem iudicatis exceptum: veniet ad illum diu felicem

sua portio. quisquis videtur dimissus esse, dilatus est. Quare deus optimum quemque aut mala valitudine aut 8 luctu aut aliis incommodis adficit? quia in castris quoque periculosa fortissimis imperantur, dux lectissimos mittit qui nocturnis hostes adgrediantur insidiis aut explorent iter aut praesidium loco deiciant. nemo eorum qui exeunt dicit: male de me imperator meruit, sed: bene iudicavit. idem dicant quicumque iubentur pati timidis ignavisque flebilia: digni visi sumus deo in quibus experiretur, quantum humana natura posset pati. Fugite delicias, fugite 9 enervatam felicitatem, qua animi permadescunt et, nisi aliquid intervenit quod humanae sortis admoneat, velut perpetua ebrietate sopiti. quem specularia semper ab adflatu vindicaverunt, cuius pedes inter fomenta subinde mutata tepuerunt, cuius coenationes subditus et parietibus circumfusus calor temperavit, hunc levis aura non sine periculo stringet. Cum omnia quae excesserunt mo- 10 dum noceant, periculosissima felicitatis intemperantia est: movet cerebrum, in vanas mentes imagines evocat, multum inter falsum ac verum mediae caliginis fundit. quidni iis satius sit perpetuam infelicitatem advocata virtute sustinere quam infinitis atque inmodicis bonis rumpi? lenior ieiunio mors est: cruditate dissiliunt. Hanc itaque 11 rationem di sequuntur in bonis viris, quam in discipulis suis praeceptores, qui plus laboris ab iis exigunt, in quibus certior spes est. numquid tu invisos esse Lacedaemoniis liberos suos credis, quorum experiuntur indolem publice verberibus admotis? ipsi illos patres adhortantur, ut ictus flagellorum fortiter perferant et laceros ac semianimes rogant, perseverent volnera praebere volneribus. Quid mirum, si dure generosos spiritus deus temptat? 12 numquam virtutis molle documentum est. verberat nos et lacerat fortuna. patiamur: non est saevitia, certamen est, quod si saepius adierimus, fortiores erimus. solidissima corporis pars est quam frequens usus agitavit: praebendi fortunae sumus, ut contra illam ab ipsa duremur. paulatim nos sibi pares faciat. contemptum periculorum adsiduitas periclitandi dabit. Sic sunt nauticis cor- 13

pora a ferendo mari dura, agricolis manus tritae, ad excutienda tela militares lacerti valent, agilia sunt membra cursoribus: id in quoque solidissimum est quod exercuit. ad contemnendam malorum potentiam animus patientia pervenit, quae quid in nobis efficere possit scies, si adspexeris, quantum nationibus nudis et inopia fortioribus 14 labor praestet: omnes considera gentes, in quibus Romana pax desinit, Germanos dico et quicquid circa Istrum vagarum gentium occursat. perpetua illos hiems, triste coelum premit, maligne solum sterile sustentat, imbrem culmo aut fronde defendunt, super durata glacie stagna 15 persultant, in alimentum feras captant. Miseri tibi videntur? nihil miserum est quod in naturam consuetudo perduxit. paulatim enim voluptati sunt quae necessitate coeperunt. nulla illis domicilia nullaeque sedes sunt, nisi quas lassitudo in diem posuit. vilis et hic quaerendus manu victus, horrenda iniquitas coeli, intecta corpora. hoc quod tibi calamitas videtur, tot gentium vita est: quid 16 miraris bonos viros, ut confirmentur, concuti? Non est arbor solida nec fortis, nisi in quam frequens ventus incursat. ipsa enim vexatione constringitur et radices certius figit. fragiles sunt quae in aprica valle creverunt: pro ipsis ergo bonis viris est, ut esse interriti possint, multum inter formidolosa versari et aequo animo ferre quae non sunt mala nisi male sustinenti.

1 V. A d i c e n u n c, q u o d p r o o m n i b u s e s t o p t i m u m q u e m q u e, u t i t a d i c a m, m i l i t a r e e t e d e r e o p e r a s. Hoc est propositum deo quod sapienti viro, ostendere haec quae volgus adpetit, quae reformidat, nec bona esse nec mala. adparebunt autem bona esse, si illa non nisi bonis viris tribuerit, et mala esse, si tantum ma- 2 lis inrogaverit. Detestabilis erit caecitas, si nemo oculos perdiderit, nisi cui eruendi sunt: itaque careant luce Appius et Metellus. non sunt divitiae bonum: itaque habeat illas et Elius leno, ut homines pecuniam, cum in templis consecraverint, videant et in fornice. nullo modo magis potest deus concupita traducere, quam si illa ad turpissi- 3 mos defert, ab optimis abigit. „At iniquum est virum bo-

num debilitari aut constringi aut adligari, malos integris corporibus solutos ac delicatos incedere." Quid porro? non est iniquum fortes viros arma sumere et in castris pernoctare et pro vallo obligatis stare volneribus, interim in urbe securos esse praecisos et professos inpudicitiam? quid porro? non est iniquum nobilissimas virgines ad sacra facienda noctibus excitari, altissimo somno inquinatas frui? Labor optimos citat: senatus per totum diem 4 saepe consulitur, cum illo tempore vilissimus quisque aut in campo otium suum oblectet aut in popina lateat aut tempus in aliquo circulo terat. idem in hac magna republica fit: boni viri laborant, impendunt, impenduntur et volentes quidem, non trahuntur a fortuna, sequuntur illam et aequant gradus. si scissent, antecessissent. Hanc quoque animosam Demetrii fortissimi viri vo- 5 cem audisse me memini: *Hoc unum*, inquit, *de vobis*, *di inmortales*, *queri possum*, *quod non ante mihi voluntatem vestram notam fecistis. prior enim ad ista venissem*, *ad quae nunc vocatus adsum. Vultis liberos sumere: vobis illos sustuli. Vultis aliquam partem corporis: sumite. non magnam rem promitto. cito totum relinquam. Vultis spiritum: quidni? nullam moram faciam*, *quo minus recipiatis quod dedistis. a volente feretis quicquid petieritis. Quid* 6 *ergo est? maluissem offerre quam tradere. quid opus fuit auferre? accipere potuistis. sed ne nunc quidem auferetis, quia nihil eripitur nisi retinenti. Nihil cogor*, *nihil patior invitus nec servio deo, sed adsentior, eo quidem magis, quod scio omnia certa et in aeternum dicta lege decurrere.* Fata 7 nos ducunt et quantum cuique temporis restat, prima nascentium hora disposuit. causa pendet ex causa. privata ac publica longus ordo rerum trahit: ideo fortiter omne patiendum est, quia non, ut putamus, incidunt cuncta, sed veniunt. olim constitutum est quid gaudeas, quid fleas, et quamvis magna videatur varietate singulorum vita distingui, summa in unum venit: accipimus peritura perituri. Quid itaque indignamur? quid querimur? 8 ad hoc parati sumus. utatur ut vult suis natura corporibus: nos laeti ad omnia et fortes cogitemus nihil perire

de nostro. Quid est boni viri? praebere se fato. grande solatium est cum universo rapi. quicquid est quod nos sic vivere, sic mori iussit, eadem necessitate et deos adligat. inrevocabilis humana pariter ac divina cursus vehit. ille ipse omnium conditor et rector scripsit quidem fata, 9 sed sequitur. semper paret, semel iussit. „Quare tamen deus tam iniquus in distributione fati fuit, ut bonis viris paupertatem et volnera et acerba funera adscriberet?" Non potest artifex mutare materiam: hoc passa est. quaedam separari a quibusdam non possunt, cohaerent, individua sunt: languida ingenia et in somnum itura aut in vigiliam somno simillimam inertibus nectuntur elementis. ut efficiatur vir cum cura dicendus, fortiore fato opus est. non erit illi planum iter. sursum oportet ac deorsum eat, fluctuetur ac navigium in turbido regat. contra fortunam illi tenendus est cursus. multa accident dura, aspera, sed quae molliat et conplanet ipse. Ignis aurum probat, mi- 10 seria fortes viros. Vide quam alte escendere debeat virtus: scies illi non per secura vadendum.

Ardua prima via est et quam vix mane recentes
enituntur equi. medio est altissima coelo,
unde mare et terras ipsi mihi saepe videre
sit timor et pavida trepidet formidine pectus.
Ultima prona via est et eget moderamine certo.
tunc etiam quae me subiectis excipit undis,
ne ferar in praeceps, Tethys solet ima vereri.

11 Haec cum audisset ille generosus adulescens: „placet, inquit, via: escendo. est tanti per ista ire casuro." Non desinit acrem animum metu territare:

utque viam teneas nulloque errore traharis,
per tamen adversi gradieris cornua tauri
Haemoniosque arcus violentique ora leonis.

Post haec ait: „*Iunge datos currus.* his quibus deterreri me putas, incitor. libet illic stare ubi ipse Sol trepidat. humilis et inertis est tuta sectari: per alta virtus it."

1 VI. „Quare tamen bonis viris patitur aliquid mali deus fieri?" Ille vero non patitur. omnia mala ab illis removit, scelera et flagitia et cogitationes improbas et avida con-

silia et libidinem caecam et alieno inminentem avaritiam. ipsos tuetur ac vindicat: numquid hoc quoque aliquis a deo exigit, ut bonorum virorum etiam sarcinas servet? remittunt ipsi hanc deo curam. externa contemnunt. De- 2 mocritus divitias proiecit onus illas bonae mentis existimans: quid ergo? miraris, si id deus bono viro accidere patitur, quod vir bonus aliquando vult sibi accidere? filios amittunt viri boni: quidni, cum aliquando et occidant? in exilium mittuntur: quidni, cum aliquando ipsi patriam non repetituri relinquant? occiduntur: quidni, cum aliquando ipsi sibi manus adferant? „Quare quae- 3 dam dura patiuntur?" ut alios pati doceant. nati sunt in exemplar. puta itaque deum dicere: quid habetis quod de me queri possitis vos quibus recta placuerunt? aliis bona falsa circumdedi et animos inanes velut longo fallacique somnio lusi: auro illos et argento et ebore adornavi, intus boni nihil est. Isti quos pro felicibus adspi- 4 cis, si non qua occurrunt, sed qua latent videris, miseri sunt, sordidi, turpes, ad similitudinem parietum suorum extrinsecus culti. non est ista solida et sincera felicitas: crusta est et quidem tenuis. itaque dum illis licet stare et ad arbitrium suum ostendi, nitent et inponunt. cum aliquid incidit quod disturbet ac detegat, tunc adparet quantum altae ac verae foeditatis alienus splendor absconderit. Vobis dedi bona certa, mansura, quanto magis ver- 5 saverit aliquis et undique inspexerit, meliora maioraque. permisi vobis metuenda contemnere, cupiditates fastidire. non fulgetis extrinsecus, bona vestra introrsus obversa sunt. sic mundus exteriora contempsit spectaculo sui laetus. intus omne posuit bonum. non egere felicitate felicitas vestra est. „At multa incidunt tristia, horrenda, 6 dura toleratu." Quia non poteram vos istis subducere, animos vestros adversus omnia armavi. ferte fortiter. hoc est quo deum antecedatis: ille extra patientiam malorum est, vos supra patientiam. Contemnite paupertatem: nemo tam pauper vivit quam natus est. contemnite dolorem: aut solvetur aut solvet. contemnite mortem: quae vos aut finit aut transfert. contemnite fortunam: nullum illi telum

7 quo feriret animum, dedi. Ante omnia cavi, ne quis vos teneret invitos. patet exitus. si pugnare non vultis, licet fugere. ideo ex omnibus rebus quas esse vobis necessarias volui, nihil feci facilius quam mori. prono animam loco posui: trahitur. Adtendite modo et videbitis quam brevis ad libertatem et quam expedita ducat via. non tam longas in exitu vobis quam intrantibus moras posui: alioquin magnum in vos regnum fortuna tenuisset, si homo
8 tam tarde moreretur quam nascitur. Omne tempus, omnis vos locus doceat, quam facile sit renuntiare naturae et munus illi suum inpingere: inter ipsa altaria et sollemnes sacrificantium ritus, dum optatur vita, mortem condiscite. corpora opima taurorum exiguo concidunt volnere et magnarum virium animalia humanae manus ictus inpellit. tenui ferro commissura cervicis abrumpitur, et cum articulus ille qui caput collumque committit incisus est, tanta
9 illa moles corruit. Non in alto latet spiritus nec utique ferro eruendus est. non sunt volnere penitus inpresso scrutanda praecordia: in proximo mors est. non certum ad hos ictus destinavi locum: quacumque via pervium est. ipsum illud quod vocatur mori, quo anima discedit a corpore, brevius est, quam ut sentiri tanta velocitas possit sive fauces nodus elisit, sive spiramentum aqua praeclusit, sive in caput lapsos subiacentis soli duritia conminuit, sive haustus ignis cursum animae remeantis interscidit: quicquid est, properat: ecquid erubescitis? quod tam cito fit, timetis diu? * * *

L. ANNAEI SENECAE
DIALOGORUM LIBER II.

AD SERENUM

NEC INIURIAM NEC CONTUMELIAM ACCIPERE SAPIENTEM.

SIVE

DE CONSTANTIA SAPIENTIS.

I. Tantum inter Stoicos, Serene, et ceteros sapientiam professos interesse quantum inter feminas et mares non inmerito dixerim, cum utraque turba ad vitae societatem tantumdem conferat, sed altera pars ad obsequendum, altera imperio nata sit. ceteri sapientes molliter et blande, ut fere domestici et familiares medici aegris corporibus non qua optimum et celerrimum est medentur, sed qua licet: Stoici virilem ingressi viam, non ut amoena ineuntibus videatur, curae habent, sed ut quamprimum nos eripiat et in illum editum verticem educat, qui adeo extra omnem teli iactum surrexit, ut supra fortunam emineat. „At ardua per quae vocamur et confragosa sunt.“ Quid enim? plano aditur excelsum? sed ne tam abrupta quidem sunt, quam quidam putant. prima tantum pars saxa rupesque habet et invii speciem, sicut pleraque ex longinquo speculantibus abscisa et connexa videri solent, cum aciem longinquitas fallat. deinde propius adeuntibus eadem illa, quae in unum congesserat error oculorum, paulatim adaperiuntur. tum illis quae praecipitia ex intervallo adparebant, redit lene fastigium. Nuper cum incidisset mentio M. Catonis, indigne ferebas, sicut es iniquitatis inpatiens, quod Catonem aetas sua parum intellexisset, quod supra Pompeios et Caesares surgentem infra Vatinios posuisset. et tibi indignum videbatur, quod illi

dissuasuro legem toga in foro esset erepta quodque a rostris usque ad arcum Fabianum per seditiosae factionis manus traditus voces inprobas et sputa et omnis alias insanae multitudinis contumelias pertulisset.

1 II. Tum ego respondi habere te, quod reipublicae nomine movereris, quam hinc P. Clodius, hinc Vatinius ac pessimus quisque venumdabat et caeca cupiditate correpti non intelligebant se dum vendunt, et venire: pro ipso quidem Catone securum te esse iussi. nullum enim sapientem nec iniuriam accipere nec contumeliam posse, Catonem autem certius exemplar sapientis viri nobis deos inmortales dedisse quam Ulixen et Herculem prioribus seculis. hos enim Stoici nostri sapientes pronuntiaverunt, invictos laboribus, contemptores voluptatis et victo-2 res omnium terrarum. Cato non cum feris manus contulit, quas consectari venatoris agrestisque est, nec monstra igne ac ferro persecutus est nec in ea tempora incidit, quibus credi posset coelum humeris unius inniti excussa iam antiqua credulitate et seculo ad summam perducto sollertiam: cum ambitu congressus, multiformi malo, et cum potentiae inmensa cupiditate, quam totus orbis in tres divisus satiare non poterat, adversus vitia civitatis degenerantis et pessum sua mole sidentis stetit solus et cadentem rempublicam, quantum modo una retrahi manu poterat, tenuit, donec vel abreptus vel abstractus comitem se diu sustentatae ruinae dedit simulque exstincta sunt, quae nefas erat dividi. neque enim Cato post liber-3 tatem vixit nec libertas post Catonem. Huic tu putas iniuriam fieri potuisse a populo, quod aut praeturam illi detraxit aut togam? quod sacrum illud caput purgamentis oris adspersit? Tutus est sapiens nec ulla adfici aut iniuria aut contumelia potest.

1 III. Videor mihi intueri animum tuum incensum et effervescentem. paras adclamare: „Haec sunt quae auctoritatem praeceptis vestris detrahant. magna promittitis et quae ne optari quidem, nedum credi possint. deinde ingentia locuti cum pauperem negastis esse sapientem, non negatis solere illi et servum [vel vestitum] et tectum et

cibum deesse. cum sapientem negastis insanire, non negatis et alienari et parum sana verba emittere et quicquid vis morbi cogit audere. cum sapientem negastis servum esse, iidem non itis infitias et venturum et imperata facturum et domino suo servilia praestaturum ministeria: ita sublato alte supercilio in eadem quae ceteri descenditis mutatis rerum nominibus. Tale itaque aliquid et in hoc 2 esse suspicor, quod prima specie pulchrum atque magnificum est, nec iniuriam nec contumeliam accepturum esse sapientem. multum autem interest, utrum sapientem extra indignationem an extra iniuriam ponas. nam si dicis illum aequo animo laturum, nullum habet privilegium. contigit illi res volgaris et quae discitur ipsa iniuriarum adsiduitate, patientia. si negas accepturum iniuriam, id est neminem illi temptaturum facere, omnibus relictis negotiis Stoicus fio." Ego vero sapientem non imaginario 3 honore verborum exornare constitui, sed eo loco ponere, quo nulla permittatur iniuria. quid ergo? nemo erit qui lacessat, qui temptet? nihil in rerum natura tam sacrum est, quod sacrilegum non inveniat, sed non ideo divina minus in sublimi sunt, si exsistunt qui magnitudinem multum ultra se positam non tacturi adpetant. Involnerabile est non quod non feritur, sed quod non laeditur: ex hac tibi nota sapientem exhibebo. Numquid dubium 4 est, quin certius robur sit quod non vincitur quam quod non lacessitur, cum dubiae sint vires inexpertae, at merito certissima firmitas habeatur, quae omnis incursus respuit? sic tu sapientem melioris scito esse naturae, si nulla illi iniuria nocet, quam si nulla fit. et illum fortem virum dicam, quem bella non subigunt nec admota vis hostilis exterret, non cui pingue otium est inter desides populos. Hoc igitur dico, sapientem nulli esse iniuriae 5 obnoxium. itaque non refert, quam multa in illum coiciantur tela, cum sit nulli penetrabilis; quomodo quorundam lapidum inexpugnabilis ferro duritia est nec secari adamas aut caedi vel deteri potest, sed incurrentia ultro retundit. quemadmodum quaedam non possunt igne consumi, sed flamma circumfusa rigorem suum habitumque

conservant. quemadmodum proiecti quidam in altum scopuli mare frangunt nec ipsi ulla saevitiae vestigia tot verberati seculis ostentant: ita sapientis animus solidus est et id roboris colligit, ut tam tutus sit ab iniuria quam illa quae retuli.

1 IV. Quid ergo? non erit aliquis qui sapienti facere temptet iniuriam? temptabit, sed non perventuram ad eum. maiore enim intervallo a contactu inferiorum abductus est, quam ut ulla vis noxia usque ad illum vires suas perferat. etiam cum potentes et imperio editi et consensu servientium validi nocere intendent, tam citra sapientiam omnes eorum inpetus deficient, quam quae nervo tormentisve in altum exprimuntur, cum extra visum exsilierint, 2 citra coelum tamen flectuntur. Quid? tu putas tum, cum stolidus ille rex multitudine telorum diem obscuraret, ullam sagittam in solem incidisse? aut dimissis in profundum catenis Neptunum potuisse contingi? Ut coelestia humanas manus effugiunt et ab his qui templa diruunt ac simulacra conflant, nihil divinitati nocetur, ita quicquid fit in sapientem proterve, petulanter, superbe, frustra 3 temptatur. „At satius erat neminem esse qui facere vellet." Rem difficilem optas humano generi, innocentiam. et non fieri eorum interest, qui facturi sunt, non eius, qui pati ne si fiat quidem potest. immo nescio an magis vires sapientia ostendat tranquillitatis inter lacessentia, sicut maximum argumentum est imperatoris armis virisque pollentis tuta securitas in hostium terra.

1 V. Dividamus, si tibi videtur, Serene, iniuriam a contumelia: prior illa natura gravior est, haec levior et tantum delicatis gravis, qua non laeduntur homines, sed offenduntur. tanta est tamen animorum dissolutio et vanitas, ut quidam nihil acerbius putent: sic invenies servum qui flagellis quam colaphis caedi malit et qui mortem ac verbera tolerabiliora credat quam contumeliosa verba. 2 Ad tantas ineptias perventum est, ut non dolore tantum, sed doloris opinione vexemur, more puerorum, quibus metum incutit umbra et personarum deformitas et depravata facies. lacrimas vero evocant nomina parum grata

auribus et digitorum motus et alia quae inpetu quodam
erroris inprovidi refugiunt. Iniuria propositum hoc habet, 3
aliquem malo adficere. malo autem sapientia non relin-
quit locum. unum enim illi malum est turpitudo, quae
intrare eo ubi iam virtus honestumque est, non potest.
ergo si iniuria sine malo nulla est, malum nisi turpe nul-
lum est, turpe autem ad honestis occupatum pervenire
non potest: iniuria ad sapientem non pervenit. nam si
iniuria alicuius mali patientia est, sapiens autem nullius
mali est patiens, nulla ad sapientem iniuria pertinet. Omnis 4
iniuria diminutio eius est in quem incurrit, nec potest
quisquam iniuriam accipere sine aliquo detrimento vel
dignitatis vel corporis vel rerum extra nos positarum. sa-
piens autem nihil perdere potest. omnia in se reposuit,
nihil fortunae credit, bona sua in solido habet, contentus
virtute, quae fortuitis non indiget ideoque nec augeri nec
minui potest. nam et in summum perducta incrementi non
habet locum et nihil eripit fortuna, nisi quod dedit. vir-
tutem autem non dat, ideo nec detrahit. libera est, invio-
labilis, inmota, inconcussa. sic contra casus indurat, ut
ne inclinari quidem, nedum vinci possit. Adversus adpa- 5
ratus terribilium rectos oculos tenet, nihil ex voltu mutat,
sive illi dura sive secunda ostentantur. itaque nihil per-
det quod perire sensurus sit. unius enim in possessione
virtutis est, ex qua depelli numquam potest. ceteris pre-
cario utitur: quis autem iactura movetur alieni? quodsi
iniuria nihil laedere potest ex his quae propria sapientis
sunt, quia virtute sua salva sunt, iniuria sapienti non
potest fieri. Megaram Demetrius ceperat, cui cognomen 6
Poliorcetes fuit. ab hoc Stilbon philosophus interrogatus,
num aliquid perdidisset: *nihil*, inquit. *omnia mea mecum
sunt.* atqui et patrimonium eius in praedam cesserat et
filias rapuerat hostis et patria in alienam ditionem perve-
nerat et ipsum rex circumfusus victoris exercitus armis
ex superiore loco rogitabat. At ille victoriam illi excussit 7
et se urbe capta non invictum tantum, sed indemnem esse
testatus est. habebat enim vera secum bona, in quae non
est manus iniectio. at quae dissipata et direpta fereban-

tur, non iudicabat sua, sed adventicia et nutum fortunae sequentia. ideo ut non propria dilexerat. Omnium enim extrinsecus adfluentium lubrica et incerta possessio est.

1 VI. Cogita nunc, an huic fur aut calumniator aut vicinus inpotens aut dives aliquis regnum orbae senectutis exercens facere iniuriam possit, cui bellum et hostis et ille egregiam artem quassandarum urbium professus eri-
2 pere nihil potuit. Inter micantes ubique gladios et militarem in rapina tumultum, inter flammas et sanguinem stragemque impulsae civitatis, inter fragorem templorum super deos cadentium uni homini pax fuit: non est itaque, quod audax iudices promissum, cuius tibi, si parum fidei habeo, sponsorem dabo. vix enim credis tantum firmitatis in hominem aut tantam animi magnitudinem cadere. sed
3 si prodit in medium qui dicat: „non est quod dubites, an adtollere se homo natus supra humana possit, an dolores, damna, ulcerationes, volnera, magnos motus rerum circa se frementium securus adspiciat et dura placide ferat et secunda moderate, nec illis cedens nec his fretus, unus idemque inter diversa sit nec quicquam suum nisi
4 se putet esse, *id* quoque ea parte, qua melior est: en adsum hoc vobis probaturus, sub isto tot civitatum eversore munimenta incussu arietis labefieri et turrium altitudinem cuniculis ac latentibus fossis repente desidere et aequaturum editissimas arces aggerem crescere, at nulla machinamenta posse reperiri, quae bene fundatum ani-
5 mum agitent. Erepsi modo e ruinis domus, et incendiis undique relucentibus flammas per sanguinem fugi. filias meas quis casus habeat, an peior publico nescio. solus et senior et hostilia circa me omnia videns tamen integrum incolumemque esse censum meum profiteor: teneo, habeo
6 quicquid mei habui. Non est quod me victum victoremque te credas: vicit fortuna tua fortunam meam. caduca illa et dominum mutantia ubi sint nescio: quod ad res meas
7 pertinet, mecum sunt, mecum erunt. Perdiderunt isti divites patrimonia, libidinosi amores suos et magno pudoris inpendio dilecta scorta, ambitiosi curiam et forum et loca exercendis in publico vitiis destinata. feneratores per-

diderunt tabellas, quibus avaritia falso laeta divitias imaginatur: ego quidem omnia integra inlibataque habeo. proinde istos interroga, qui flent, qui lamentantur, strictis gladiis nuda pro pecunia corpora opponunt, qui hostem onerato sinu fugiunt." Ergo ita habes, Serene, per- 8 fectum illum virum, humanis divinisque virtutibus plenum nihil perdere. bona eius solidis et inexsuperabilibus munimentis praecincta sunt. non Babylonios illi muros contuleris, quos Alexander intravit, non Carthaginis aut Numantiae moenia, una manu capta, non Capitolium arcemve, habent ista hostile vestigium: illa quae sapientem tuentur, et a flamma et ab incursu tuta sunt, nullum introitum praebent, excelsa, inexpugnabilia, dis aequa.

VII. Non est quod dicas ista, ut soles, hunc sapien- 1 tem nostrum nusquam inveniri. non fingimus istud humani ingenii vanum decus nec ingentem imaginem falsae rei concipimus, sed qualem confirmamus, exhibuimus et exhibebimus, raro forsitan magnisque aetatum intervallis unum. neque enim magna et excedentia solitum ac vulgarem modum crebro gignuntur. ceterum hic ipse M. Cato, a cuius mentione haec disputatio processit, vereor ne supra nostrum exemplar sit. Denique validius debet 2 esse quod laedit eo quod laeditur. non est autem fortior nequitia virtute: non potest ergo laedi sapiens. Iniuria in bonos nisi a malis non temptatur. bonis inter se pax est. mali [*non*] tam bonis perniciosi quam inter se. quodsi laedi nisi infirmior non potest, malus autem bono infirmior est, nec iniuria bonis nisi a dispari verenda est: iniuria in sapientem virum non cadit. illud enim iam non es admonendus neminem bonum esse nisi sapientem. „Si 3 iniuste, inquit, Socrates damnatus est, iniuriam accepit." Hoc loco intellegere nos oportet posse evenire, ut faciat aliquis iniuriam mihi et ego non accipiam: tamquam si quis rem, quam e villa mea subripuit, in domo mea ponat, ille furtum fecerit, ego nihil perdiderim. Potest aliquis no- 4 cens fieri, quamvis non nocuerit: si quis cum uxore sua tamquam aliena concumbat, adulter erit, quamvis illa adultera non sit. aliquis mihi venenum dedit, sed vim

suam remixtam cibo perdidit: venenum illud dando sceleri se obligavit, etiam si non nocuit. non minus latro est, cuius telum opposita veste elusum est. Omnia scelera etiam ante effectum operis, quantum culpae satis est, per-
5 fecta sunt. Quaedam eius condicionis sunt et hac vice copulantur, ut alterum sine altero esse possit, alterum sine altero non possit. quod dico conabor facere manifestum. Possum pedes movere, ut non curram: currere non possum, ut pedes non moveam. possum, quamvis in aqua sim, non natare: si nato, non possum in aqua non
6 esse. Ex hac sorte et hoc est de quo agitur. si iniuriam accepi, necesse est factam esse. si est facta, non est necesse accepisse me. multa enim incidere possunt quae submoveant iniuriam: ut intentatam manum deicere aliquis casus potest et emissa tela declinare, ita iniurias qualescumque potest aliqua res repellere et in medio intercipere, ut et factae sint nec acceptae.

1 VIII. Praeterea iustitia nihil iniustum pati potest, quia non coeunt contraria. iniuria autem non potest fieri nisi iniuste: ergo sapienti iniuria non potest fieri. Nec est quod mireris: si nemo potest illi iniuriam facere, ne prodesse quidem quisquam potest. et sapienti nihil deest quod accipere possit loco muneris, et malus nihil potest dignum tribuere sapiente. habere enim prius debet quam dare. nihil autem habet quod ad se transferri sapiens ga
2 visurus sit. Non potest ergo quisquam aut nocere sapienti aut prodesse, quoniam divina nec iuvari desiderant nec laedi possunt. sapiens autem vicinus proximusque dis consistit, excepta mortalitate similis deo. ad illa nitens pergensque excelsa, ordinata, intrepida, aequali et concordi cursu fluentia, secura, benigna, bono publico nata, et sibi et aliis salutaria nihil humile concupiscet, nihil flebit, qui rationi innixus per humanos casus divino
3 incedet animo. Non habet ubi accipiat iniuriam. ab homine me tantum dicere putas? ne a fortuna quidem, quae quotiens cum virtute congressa est, numquam par recessit. Si maximum illud, ultra quod nihil habent, iratae leges ac saevissimi domini minitantur, in quo imperium

suum fortuna consumit, aequo placidoque animo accipimus et scimus mortem malum non esse, ob hoc ne iniuriam quidem: multo facilius alia tolerabimus damna et dolores, ignominias, locorum commutationes, orbitates, discidia, quae sapientem, etiam si universa circumveniant, non mergunt, nedum ut ad singulorum inpulsus moereat. Et si fortunae iniurias moderate fert, quanto magis hominum potentium, quos scit fortunae manus esse?

IX. Omnia itaque sic patitur ut hiemis rigorem et intemperantiam coeli, ut fervores morbosque et cetera forte accidentia, nec de quoquam tam bene iudicat, ut illum quicquam putet consilio fecisse, quod in uno sapiente est. aliorum omnium non consilia, sed fraudes et insidiae et motus animorum inconditi sunt, quos casibus adnumerat. omne autem fortuitum circa nos saevit et in vitia. Illud quoque cogitat, iniuriarum latissime patere materiam illis, per quae periculum nobis quaesitum est, ut accusatore submisso aut criminatione falsa aut inritatis in nos potentiorum motibus, quaeque alia inter togatos latrocinia sunt. est et illa iniuria frequens, si lucrum alicuius excussum est aut praemium diu captatum, si magno labore adfectata hereditas aversa est et quaestuosae domus gratia erepta: haec effugit sapiens, qui nescit nec in spem nec in metum vivere. Adice nunc quod iniuriam nemo inmota mente accipit, sed ad sensum eius perturbatur. caret autem perturbatione vir erectus. erroribus moderatur suis altae quietis et placidae. nam si tangit illum iniuria, et movet et inpedit. caret autem ira sapiens, quam excitat iniuriae species, nec aliter careret ira nisi et iniuria, quam scit sibi non posse fieri: inde tam erectus laetusque est, inde continuo gaudio elatus. adeo autem ad offensiones rerum hominumque non contrahitur, ut ipsa illi iniuria usui sit, per quam experimentum sui capit et virtutem temptat. Faveamus, obsecro vos, huic proposito aequisque et animis et auribus adsimus, dum sapiens iniuriae excipitur: nec quicquam adeo petulantiae vestrae aut rapacissimis cupiditatibus aut caecae temeritati superbiaeque detrahitur. salvis vitiis vestris haec sa-

pienti libertas quaeritur. non ut vobis facere non liceat iniuriam, agimus, sed ut ille omnes iniurias in altum dimittat patientiaque se ac magnitudine animi defendat.
5 Sic in certaminibus sacris plerique vicerunt, caedentium manus obstinata patientia fatigando: ex hoc puta genere sapientem eorum, qui exercitatione longa ac fideli robur perpetiendi lassandique omnem inimicam vim consecuti sunt.

1 X. Quoniam priorem partem percurrimus, ad alteram transeamus, qua quibusdam propriis, plerisque vero communibus contumeliam refutabimus. Est minor iniuria, quam queri magis quam exsequi possimus, quam leges quoque nulla di-
2 gnam vindicta putaverunt. Hunc adfectum movet humilitas animi contrahentis se ob factum dictumque inhonorificum „ille me hodie non admisit, cum alios admitteret. sermonem meum aut superbe aversatus est aut palam risit. et non in medio me lecto, sed in imo collocavit.“ et alia huius notae, quae quid vocem nisi querelas nausiantis animi? in quae fere delicati et felices incidunt. non vacat
3 enim haec notare cui peiora instant. Nimio otio ingenia natura infirma et muliebria et inopia verae iniuriae lascivientia his commoventur, quarum pars maior constat vitio interpretantis. itaque nec prudentiae quicquam in se esse nec fiduciae ostendit qui contumelia adficitur. non dubie enim contemptum se iudicat, et hic morsus non sine quadam humilitate animi evenit supprimentis se ac descendentis: sapiens autem a nullo contemnitur. magnitudinem suam novit nullique tantum de se licere nuntiat sibi et omnis has, quas non miserias animorum, sed mo-
4 lestias dixerim, non vincit, sed ne sentit quidem. Alia sunt quae sapientem feriunt, etiam si non pervertunt, ut dolor corporis et debilitas aut amicorum liberorumque amissio et patriae bello flagrantis calamitas. haec non nego sentire sapientem. nec enim lapidis illi duritiam ferrive adserimus. nulla virtus est, quae non sentiat perpeti. Quid ergo est? quosdam ictus recipit, sed receptos evincit et sanat et conprimit. haec vero minora ne sentit

quidem nec adversus ea solita illa virtute utitur dura tolerandi, sed aut non adnotat aut digna risu putat.

XI. Praeterea cum magnam partem contumeliarum 1 superbi insolentesque faciant et male felicitatem ferentes, habet quo istum adfectum inflatum respuat, pulcherrimam virtutem omnium [animi], magnanimitatem: illa quicquid eiusmodi est, transcurrit ut vanas species somniorum visusque nocturnos nihil habentis solidi atque veri. Si- 2 mul illud cogitat, omnes inferiores esse, quam ut illis audacia sit tanto excelsiora despicere. Contumelia a contemptu dicta est, quia nemo nisi quem contempsit, tali iniuria notat. nemo autem maiorem melioremque contemnit, etiam si facit aliquid, quod contemnentes solent: nam et pueri os parentum feriunt et crines matris turbavit laceravitque infans et sputo adspersit aut nudavit in conspectu suorum tegenda et verbis obscoenioribus non pepercit. et nihil horum contumeliam dicimus. quare? quia qui fecit, contemnere non potest. Eadem causa est, cur 3 nos mancipiorum nostrorum urbanitas in dominos contumeliosa delectet, quorum audacia ita demum sibi in convivas ius facit, si coepit a domino. et ut quisque contemptissimus et [ut] ludibrium est, ita solutissimae linguae est. Pueros quidam in hoc mercantur procaces et illorum inpudentiam acuunt ac sub magistro habent, qui probra meditate effundunt, nec has contumelias vocamus, sed argutias: quanta autem dementia est iisdem modo delectari, modo offendi et rem ab amico dictam maledictum vocare, a servulo ioculare convicium?

XII. Quem animum nos adversus pueros habemus, 1 hunc sapiens adversus omnes, quibus etiam post iuventam canosque puerilitas est. an quicquam isti profecerunt, quibus * animi mala sunt auctique in maius errores, qui a pueris magnitudine tantum formaque corporum differunt, ceterum non minus vagi incertique, voluptatium sine delectu adpetentes, trepidi et non ingenio, sed formidine quieti? Non ideo quicquam inter illos puerosque 2 interesse quis dixerit, quod illis talorum nucumve et aeris minuti avaritia est, his auri argentique et urbium. quod

illi inter ipsos magistratus gerunt et praetextam fasces-
que ac tribunal imitantur, hi eadem in campo foroque et
in curia serio ludunt. illi in litoribus arenae congestu si-
mulacra domuum excitant, hi ut magnum aliquid agentes
in lapidibus ac parietibus et tectis moliendis occupati tu-
telae corporum inventa in periculum verterunt. ergo par
pueris longiusque progressis, sed in alia maioraque error
3 est. Non inmerito itaque horum contumelias sapiens ut
iocos accipit. et aliquando illos tamquam pueros malo
poenaque admonet [adficit], non quia accepit iniuriam,
sed quia fecerunt et ut desinant facere. sic enim et pe-
cora verbere domantur, nec irascimur illis, cum sessorem
recusaverunt, sed conpescimus, ut dolor contumaciam
vincat. Ergo et illud solutum scies, quod nobis opponi-
tur: „quare, si non accepit iniuriam sapiens nec contu-
meliam, punit eos qui fecerunt?“ non enim se ulcisci-
tur, sed illos emendat.

1 XIII. Quid est autem, quare hanc animi firmitatem non
credas in virum sapientem cadere, cum tibi in aliis idem
notare, sed non ex eadem causa liceat? quis enim phre-
netico medicus irascitur? quis febricitantis et a frigida
2 prohibiti maledicta in malam partem accipit? Hunc ad-
fectum adversus omnis habet sapiens, quem adversus
aegros suos medicus, quorum nec obscoena, si remedio
egent, contrectare nec reliquias et effusa intueri dedigna-
tur nec per furorem saevientium excipere convicia: scit
sapiens omnis hos qui togati purpuratique incedunt, va-
lentes coloratos, male sanos esse, quos non aliter videt
quam aegros intemperantis. itaque ne succenset quidem,
si quid in morbo petulantius ausi sunt adversus meden-
tem, et quo animo honores eorum nihilo aestimat, eodem
3 parum honorifice facta. Quemadmodum non placebit
sibi, si illum mendicus coluerit, nec contumeliam iudica-
bit, si illi homo plebis ultimae salutanti mutuam salutatio-
nem non reddiderit: sic [*se*] ne suspiciet quidem, si illum
multi divites suspexerint. scit enim illos nihil a mendicis
differre, immo miseriores esse. illi enim exiguo, hi multo
egent. et rursus non tangetur, si illum rex Medorum At-

talusve Asiae salutantem silentio ac voltu adroganti transierit. scit statum eius non magis habere quicquam invidendum quam eius, cui in magna familia cura obtigit aegros insanosque conpescere. Num moleste feram, si 4 mihi non reddiderit nomen aliquis ex his, qui ad Castoris negotiantur nequam mancipia ementes vendentesque, quorum tabernae pessimorum servorum turba refertae sunt? non, ut puto. quid enim is boni habet, sub quo nemo nisi malus est? Ergo ut huius humanitatem inhumanitatemque neglegit, ita et regis: habes sub te Parthos et Medos et Bactrianos, sed quos metu contines, sed propter quos remittere arcum tibi non contigit, sed postremos, sed venales, sed novum aucupantes dominium. Nullius 5 ergo movebitur contumelia. omnes enim inter se differunt, sapiens quidem pares illos ob aequalem stultitiam omnis putat. nam si semel se demiserit eo, ut aut iniuria moveatur aut contumelia, non potuerit umquam esse securus. securitas autem proprium bonum sapientis est, nec committet, ut iudicando contumeliam sibi factam honorem habeat ei qui fecit. necesse est enim a quo quisque contemni moleste ferat, suspici gaudeat.

XIV. Tanta quosdam dementia tenet, ut sibi contu- 1 meliam fieri putent posse a muliere. quid refert quam habeant, quot lecticarios habentem, quam oneratas aures, quam laxam sellam? aeque inprudens animal est et, nisi scientia accessit ac multa eruditio, ferum, cupiditatum incontinens. Quidam se a cinerario inpulsos moleste ferunt et contumeliam vocant ostiarii difficultatem, nomenclatoris superbiam, cubicularii supercilium. o quantus inter ista risus tollendus est, quanta voluptate inplendus animus ex alienorum errorum tumultu contemplanti quietem suam! Quid ergo? sapiens non accedet ad fores, quas 2 durus ianitor obsidet? ille vero, si res necessaria vocabit, experietur et illum quisquis erit tamquam canem acrem obiecto cibo leniet nec indignabitur aliquid inpendere, ut limen transeat, cogitans et in pontibus quibusdam pro transitu dari. itaque illi quoque, quisquis erit, qui hoc salutationum publicum exerceat, donabit. scit

emere venalia. Ille pusilli animi est, qui sibi placet, quod ostiario libere respondit, quod virgam eius fregit, quod ad dominum accessit et petiit corium. facit se adversa-
3 rium qui contendit, et ut vincat, par fuit. „At sapiens colaphis percussus quid faciet?“ quod Cato, cum illi os percussum esset: non excanduit, non vindicavit iniuriam, ne remisit quidem, sed factam negavit: maiore animo non
4 agnovit quam ignovisset. Non diu in hoc haerebimus: quis enim nescit nihil ex his, quae creduntur mala aut bona, ita videri sapienti ut omnibus? non respicit, quid homines turpe iudicent aut miserum. non it qua populus, sed ut sidera contrarium mundo iter intendunt, ita hic adversus opinionem omnium vadit.

1 XV. Desinite itaque dicere: „Non accipiet ergo sapiens iniuriam, si caedetur, si oculus illi eruetur? non accipiet contumeliam, si obscoenorum vocibus inprobis per forum agetur? si in convivio regis recumbere infra mensam vescique cum servis ignominiosa officia sortitis iubebitur? si quid aliud ferre cogetur eorum quae exco-
2 gitari pudori ingenuo molesta possunt?“ In quantumcumque ista vel numero vel magnitudine creverint, eiusdem naturae erunt: si non tangent illum parva, ne maiora quidem. si non tangent pauca, ne plura quidem. sed ex inbecillitate vestra coniecturam capitis ingentis animi, et cum cogitastis, quantum putetis vos pati posse, sapientis patientiae paulo ulteriorem terminum ponitis: at illum in aliis mundi finibus sua virtus collocavit nihil
3 vobiscum commune habentem. Quare et aspera et quaecumque toleratu gravia sunt audituque et visu refugienda, — non obruetur eorum coetu et qualis singulis, talis universis obsistet. qui dicit illud tolerabile sapienti, illud intolerabile, et animi magnitudinem intra certos fines te-
4 net, male agit: vincit nos fortuna, nisi tota vincitur. Ne putes istam Stoicam esse duritiam, Epicurus, quem vos patronum inertiae vestrae adsumitis putatisque mollia ac desidiosa praecipere et ad voluptates ducentia: „raro, inquit, fortuna sapienti intervenit.“ quam paene emisit viri vocem! Vis tu fortius loqui et illam ex toto submo-

vere? Domus haec sapientis angusta, sine cultu, sine strepitu, sine adparatu, nullis adservatur ianitoribus turbam venali fastidio digerentibus, sed per hoc limen vacuum et ab ostiariis liberum fortuna non transit. scit non esse illic sibi locum, ubi sui nihil est. 5

XVI. Quodsi Epicurus quoque, qui corpori plurimum indulsit, adversus iniurias exsurgit, *qui id* apud nos incredibile videri potest aut supra humanae naturae mensuram? ille ait iniurias tolerabiles esse sapienti, nos iniurias non esse. nec enim est, quod dicas hoc naturae repugnare. Non negamus rem incommodam esse verberari et inpelli et aliquo membro carere, sed omnia ista negamus iniurias esse. non sensum illis doloris detrahimus, sed nomen iniuriae, quod non potest recipi virtute salva. Uter verius dicat videbimus: ad contemptum quidem iniuriae uterque consentit. Quaeris quid inter duos intersit? quod inter gladiatores fortissimos, quorum alter premit volnus et stat in gradu, alter respiciens ad clamantem populum significat nihil esse et intercedi non patitur. Non est, quod putes magnum, quo dissidemus: illud quo de agitur, quod unum ad vos pertinet, utraque exempla hortantur, contemnere iniurias et quas iniuriarum umbras ac suspiciones dixerim, contumelias, ad quas despiciendas non sapiente opus est viro, sed tantum conspiciente, qui sibi possit dicere: „utrum merito mihi ista accidunt an inmerito? si merito, non est contumelia, iudicium est. si inmerito, illi qui iniusta facit, erubescendum est.“ Et quid est illud quod contumelia dicitur? in capitis mei laevitatem iocatus est et in oculorum valitudinem et in crurum gracilitatem et in staturam: quae contumelia est, quod adparet audire? Coram uno aliquid dictum ridemus, coram pluribus indignamur et eorum aliis libertatem non relinquimus, quae ipsi in nos dicere adsuevimus. locis temperatis delectamur, inmodicis irascimur. 1 2 3 4

XVII. Chrysippus ait quendam indignatum, quod illum aliquis vervecem marinum dixerat. In senatu flentem vidimus Fidum Cornelium, Nasonis Ovidii generum, cum illum Corbulo struthocamelum depila- 1

tum dixisset. adversus alia maledicta mores et vitia convolnerantia frontis illi firmitas constitit, adversus hoc tam absurdum lacrimae prociderunt: tanta animorum in-
2 becillitas est, ubi ratio discessit. Quid quod offendimur, si quis sermonem nostrum imitatur, si quis incessum, si quis vitium aliquod corporis aut linguae exprimit? quasi notiora illa fiant alio imitante quam nobis facientibus. senectutem quidam inviti audiunt et canos et alia ad quae voto pervenitur. paupertatis maledictum quosdam perussit, quam sibi obiecit quisquis abscondit: itaque materia petulantibus et per contumeliam urbanis detrahitur, si ultro illam et prior occupes. Nemo risum praebuit qui ex
3 se cepit. Vatinium, hominem natum et ad risum et ad odium, scurram fuisse et venustum ac dicacem memoriae proditum est. in pedes suos ipse plurima dicebat et in fauces concisas. sic inimicorum, quos plures habebat quam morbos, et in primis Ciceronis urbanitatem effugerat. Si hoc potuit ille duritia oris, qui adsiduis conviciis depudere didicerat: cur is non possit, qui studiis liberalibus et sapientiae cultu ad aliquem profectum perve-
4 nerit? Adice quod genus ultionis est eripere ei, qui fecit, factae contumeliae voluptatem. solent dicere: „o miserum me! puto, non intellexit": adeo fructus contumeliae in sensu et indignatione patientis est. Deinde non deerit illi aliquando par. invenietur qui te quoque vindicet.
1 XVIII. C. Caesar inter cetera vitia, quibus abundabat, contumeliosus mirabiliter ferebatur omnis aliqua nota feriendi, ipse materia risus benignissima: tanta illi palloris insaniam testantis foeditas erat, tanta oculorum sub fronte anili latentium torvitas, tanta capitis destituti et emendicatis capillis adspersi deformitas. adice obsessam setis cervicem et exilitatem crurum et enormitatem pedum. Inmensum est, si velim singula referre, per quae in parentes avosque suos contumeliosus fuit, per quae in universos ordines: ea referam, quae illum exitio de-
2 derunt. Asiaticum Valerium in primis amicis habebat, ferocem virum et vix aequo animo alienas contumelias laturum. huic in convivio, item in concione voce claris-

sima, qualis in concubitu esset uxor eius, obiecit. di boni, hoc virum audire, principem scire et usque eo licentiam pervenisse, ut, non dico consulari, non dico amico, sed tantum marito princeps et adulterium suum narret et fastidium? Chaereae, tribuno militum, sermo non pro manu 3 erat, languidus sono et, ni facta nosses, suspectior. huic Caius signum petenti modo Veneris, modo Priapi dabat aliter atque aliter exprobrans armato mollitiam. haec ipse perlucidus, crepidatus, auratus. coegit itaque illum uti ferro, ne saepius signum peteret: ille primus inter coniuratos manum sustulit, ille cervicem mediam uno ictu decidit. plurimum deinde undique publicas ac privatas iniurias ulciscentium gladiorum ingestum est, sed primus vir fuit, qui minime visus est. At idem Caius omnia 4 contumelias *putans*, *ut* sunt ferendarum inpatien*tes* faciendarum cupidissimi, iratus fuit Herennio Macro, quod illum Caium salutaverat. nec inpune cessit primipilari, quod Caligulam dixerat. hoc enim in castris natus et alumnus legionum vocari solebat, nullo nomine militibus familiarior umquam factus. sed iam Caligulam convicium et probrum iudicabat. Conturbatis ergo hoc ipsum 5 solatio erit, etiamsi nostra facilitas ultionem omiserit, futurum aliquem qui poenas exigat a procace et superbo et iniurioso, quae vitia numquam in uno homine et in una contumelia consumuntur. Respiciamus eorum exempla, quorum laudamus patientiam, ut Socratis, qui comoediarum publicatos in se et spectatos sales in partem bonam accepit risitque non minus, quam cum ab uxore Xanthippe inmunda aqua perfunderetur. Antistheni mater barbara et Thraessa obiciebatur. respondit et deorum matrem Idaeam esse.

XIX. Non est in rixam colluctationemque veniendum. 1 procul auferendi pedes sunt et quicquid horum ab inprudentibus fiet (fieri autem nisi ab inprudentibus non potest) neglegendum et honores iniuriaeque volgi in promiscuo habendae. nec his dolendum nec illis gaudendum: alioquin multa timore contumeliarum aut taedio neces- 2 saria omittemus publicisque et privatis officiis, ali-

quando etiam salutaribus non occurremua, dum muliebris nos cura angit aliquid contra animum audiendi. aliquando etiam obirati potentibus detegemus hunc adfectum intemperanti libertate. non est autem libertas nihil pati. fallimur. libertas est animum superponere iniuriis et eum facere se, ex quo solo sibi gaudenda veniant. exteriora deducere a se, ne inquieta agenda sit vita omnium risus, omnium linguas timenti. quis enim est, qui non possit 3 contumeliam facere, si quisquam potest? Diverso autem remedio utetur sapiens adfectatorque sapientiae: inperfectis enim et adhuc ad publicum se iudicium dirigentibus hoc proponendum est inter iniurias ipsos contumeliasque debere versari: omnia leviora accident exspectantibus. quo quisque honestior genere, fama, patrimonio est, hoc se fortius gerat. memor in prima acie altos ordines stare, contumelias et verba probrosa et ignominias et cetera dehonestamenta velut clamorem hostium ferat et longinqua tela et saxa sine volnere circa galeas crepitantia. iniurias vero ut volnera, alia armis, alia pectori infixa, non deiectus, ne motus quidem gradu sustineat. etiamsi premeris et infesta vi urgeris, cedere tamen turpe est: adsignatum a natura locum tuere. quaeris 4 quis hic sit locus? viri. Sapienti aliud auxilium est huic contrarium. vos enim rem geritis, illi parta victoria est. Ne repugnate vestro bono et hanc spem, dum ad verum pervenistis, alite in animis libentesque meliora excipite et opinione ac voto iuvate: esse aliquid invictum, esse aliquem, in quem nihil fortuna possit, e republica est generis humani.

L. ANNAEI SENECAE
DIALOGORUM LIBER III.

AD NOVATUM

DE IRA

LIBER I.

---

1. Exegisti a me, Novate, ut scriberem quemadmo- 1 dum posset ira leniri, nec inmerito mihi videris hunc praecipue adfectum pertimuisse maxime ex omnibus tetrum ac rabidum. ceteris enim aliquid quieti placidique inest, hic totus concitatus et in inpetu est doloris, armorum, sanguinis, suppliciorum minime humana furens cupiditate, dum alteri noceat, si neglegens, in ipsa inruens tela et ultionis secum ultorem tracturae avidus. Quidam 2 itaque ex sapientibus viris iram dixerunt brevem insaniam. aeque enim inpotens sui est, decoris oblita, necessitudinum inmemor, in quod coepit pertinax et intenta, rationi consiliisque praeclusa, vanis agitata causis, ad dispectum aequi verique inhabilis, ruinis simillima, quae super id quod oppressere franguntur. Ut scias autem 3 non esse sanos quos ira possedit, ipsum illorum habitum intuere. nam ut furentium certa indicia sunt, audax et minax voltus, tristis frons, torva facies, citatus gradus, inquietae manus, color versus, crebra et vehementius acta suspiria, ita irascentium eadem signa sunt: flagrant 4 ac micant oculi, multus ore toto rubor exaestuante ab imis praecordiis sanguine. labra quatiuntur, dentes conprimuntur, horrent ac subriguntur capilli, spiritus coactus ac stridens, articulorum se ipsos torquentium sonus, gemitus mugitusque et parum explanatis vocibus sermo praeruptus et conplosae saepius manus et pulsata humus pedibus et totum concitum corpus magnasque irae minas

agens, foeda visu et horrenda facies depravantium se
5 atque intumescentium. Nescias utrum magis detestabile
vitium sit an deforme. cetera licet abscondere et in abdito
alere: ira se profert et in faciem exit quantoque maior,
hoc effervescit manifestius. Non vides ut omnium
animalium, simul ad nocendum insurrexerunt, praecurrant
notae ac tota corpora solitum quietumque egrediantur
6 habitum et feritatem suam exasperent? spumant apris
ora, dentes acuuntur adtritu, taurorum cornua iactantur
in vacuum et arena pulsu pedum spargitur, leones fremunt,
inflantur inritatis colla serpentibus, rabidarum canum
tristis adspectus est: nullum est animal tam horrendum
tamque perniciosum natura, ut non adpareat in illo,
7 simul ira invasit, nova feritatis accessio. Nec ignoro ceteros
quoque adfectus vix occultari, libidinem metumque
et audaciam dare sui signa et posse praenosci. neque
enim ulla vehementior intra cogitatio [est], quae nihil moveat
in voltu. quid ergo interest? quod alii adfectus adparent,
hic eminet.

1 II. Iam vero si effectus eius damnaque intueri velis,
nulla pestis humano generi pluris stetit. Videbis caedes
ac venena et reorum mutuas sordes et urbium clades et
totarum exitia gentium et principum sub civili hasta capita
venalia et subiectas tectis faces nec intra moenia coercitos
ignes, sed ingentia spatia regionum hostili flamma
2 relucentia. Adspice nobilissimarum civitatum fundamenta
vix notabilia: has ira deiecit. adspice solitudines per
multa milia sine habitatore desertas: has ira exhausit.
adspice tot memoriae proditos duces, mali exempla fati:
alium ira in cubili suo confodit, alium intra sacra mensae
iura percussit, alium intra leges celebrisque spectaculum
fori lancinavit, alium filii parricidio dare sanguinem iussit,
alium servili manu regalem aperire iugulum, alium in
3 cruces membra diffindere. et adhuc singulorum supplicia
narro: quid, tibi si libuerit relictis in quos ira viritim
exarsit, adspicere caesas gladio conciones et plebem inmisso
milite contrucidatam et in perniciem promiscuam
totos populos capitis damna passos ***

[*Ira est cupiditas ulciscendae iniuriae.* 4 *aut, ut ait Posidonius, cupiditas puniendi eius, a quo te inique putes laesum. Quidam ita definierunt: ira est incitatio animi ad nocendum ei, qui aut nocuit aut nocere voluit.*]

*** tamquam aut curam nostram deserentibus aut 5 auctoritatem contemnentibus. Quid? gladiatoribus quare populus irascitur et tam inique, ut iniuriam putet, quod non libenter pereunt? contemni se iudicat et voltu, gestu, ardore a spectatore in adversarium vertitur. Quic- 6 quid est tale, non est ira, sed quasi ira, sicut puerorum, qui si ceciderunt, terram verberari volunt et saepe ne sciunt quidem, cui irascantur, sed tantum irascuntur, sine causa et sine iniuria, non tamen sine aliqua iniuriae specie nec sine aliqua poenae cupiditate. deluduntur itaque imitatione plagarum et simulatis deprecantium lacrimis placantur et falsa ultione falsus dolor tollitur.

III. „Irascimur, inquit, saepe non illis qui laeserunt, 1 sed iis qui laesuri sunt: ut scias iram non [tantum] ex iniuria nasci.“ Verum est irasci nos laesuris, sed ipsa cogitatione nos laedunt et iniuriam qui facturus est, iam facit. „Ut scias, inquit, non esse iram poenae cupidita- 2 tem, infirmissimi saepe potentissimis irascuntur. nec poenam concupiscunt quam non sperant.“ Primum diximus cupiditatem esse poenae exigendae, non facultatem. concupiscunt autem homines et quae non possunt. Deinde nemo tam humilis est, qui poenam vel summi hominis sperare non possit: ad nocendum potentes sumus. Ari- 3 stotelis finitio non multum a nostra abest. ait enim iram esse cupiditatem doloris reponendi. Quid inter nostram et hanc finitionem intersit, exsequi longum est. contra utramque dicitur feras irasci nec iniuria inritatas nec poenae dolorisve alieni causa. nam etiamsi haec efficiunt, non haec petunt. Sed dicendum est feras ira 4 carere et omnia praeter hominem. nam cum sit inimica rationi, nusquam tamen nascitur, nisi ubi rationi locus est. Inpetus habent ferae, rabiem, feritatem, incursum: iram quidem non magis quam luxuriam. et in quasdam

5 voluptates intemperantiores homine sunt. Non est quod credas illi qui dicit:

non aper irasci meminit, non fidere cursu
cerva nec armentis incurrere fortibus ursi.

irasci dicit incitari, inpingi. irasci quidem non magis 6 sciunt quam ignoscere. Muta animalia humanis adfectibus carent, habent autem similes illis quosdam inpulsus: alioquin si amor in illis esset, et odium esset. si amicitia, et simultas. si dissensio, et concordia: quorum aliqua in illis quoque exstant vestigia, ceterum humanorum 7 pectorum propria bona malaque sunt. Nulli nisi homini concessa prudentia est, providentia, diligentia, cogitatio. nec tantum virtutibus humanis animalia, sed etiam vitiis prohibita sunt. Tota illorum ut extra ita intra forma humanae dissimilis est: [regium est illud et principale aliter dictum.] ut vox est quidem, sed non explanabilis et perturbata et verborum inefficax. ut lingua, sed devincta nec in motus varios soluta: ita ipsum principale parum subtile, parum exactum. capit ergo visus speciesque rerum quibus ad inpetus evocetur, sed turbidas et confu- 8 sas. ex eo procursus illorum tumultusque vehementes sunt, metus autem sollicitudinesque et tristitia et ira non sunt, sed his quaedam similia: ideo cito cadunt et mutantur in contrarium et cum acerrime saevierunt expaveruntque, pascuntur et ex fremitu discursuque vesano statim quies soporque sequitur.

1 IV. Quid esset ira satis explicitum est. quo distet ab iracundia adparet: quo ebrius ab ebrioso et timens a timido. Iratus potest non esse iracundus: ira- 2 cundus [non] potest aliquando iratus non esse. Cetera quae pluribus apud Graecos nominibus in species iram distinguunt, quia apud nos vocabula sua non habent, praeteribo, etiamsi amarum nos acerbumque dicimus, nec minus stomachosum, rabiosum, clamosum, difficilem, asperum, quae omnia irarum differentiae sunt. inter hos 3 morosum ponas licet, delicatum iracundiae genus. quaedam enim sunt irae, quae intra clamorem concidant. quaedam non minus pertinaces quam frequentes. quae-

dam saevae manu, verbis parciores. quaedam in verborum maledictorumque amaritudinem effusae. quaedam ultra querelas et adversationes non exeunt. quaedam altae gravesque sunt et introrsus versae. Mile aliae species sunt mali multiplicis.

V. Quid esset ira quaesitum est, an in ullum aliud animal quam in hominem caderet, quo ab iracundia distaret et quae eius species essent: nunc quaeramus, an ira secundum naturam sit et an utilis atque ex aliqua parte retinenda. 1

An secundum naturam sit manifestum erit, si hominem inspexerimus: quo quid est mitius, dum in recto animi habitu est? quid autem ira crudelius est? Quid homine aliorum amantius? quid ira infestius? Homo in adiutorium mutuum genitus est, ira in exitium. hic congregari vult, illa discedere. hic prodesse, illa nocere. hic etiam ignotis succurrere, illa etiam carissimos *perdere*. hic aliorum incommodis vel inpendere se paratus est, illa in periculum, dummodo deducat, descendere. Quis ergo magis naturam ignorat rerum quam qui optimo eius operi et emendatissimo hoc ferum ac perniciosum vitium adsignat? Ira, ut diximus, avida poenae est, cuius cupidinem inesse pacatissimo hominis pectori minime secundum eius naturam est. beneficiis enim humana vita constat et concordia, nec terrore, sed mutuo amore in foedus auxiliumque commune constringitur. 2 3

VI. Quid ergo? non aliquando castigatio necessaria est? quidni? sed haec sincera, cum ratione. non enim nocet, sed medetur specie nocendi. Quemadmodum quaedam hastilia detorta ut corrigamus, adurimus et adactis cuneis, non ut frangamus, sed ut explicemus, elidimus: sic ingenia vitio prava dolore corporis animique corrigimus. Nempe medicus primo in levibus vitiis temptat non multum ex cotidiana consuetudine inflectere et cibis, potionibus, exercitationibus ordinem inponere ac valitudinem tantum mutata vitae dispositione firmare. proximum est, ut modus proficiat. si modus et ordo non proficit, 1 2

subducit aliqua et circumcidit. si ne ad hoc quidem respondet, interdicit cibis et abstinentia corpus exonerat. si frustra molliora cesserunt, ferit venam membrisque, si adhaerentia nocent et morbum diffundunt, manus adfert: nec ulla dura videtur curatio, cuius salutaris effectus est.
3 Ita legum praesidem civitatisque rectorem decet, quamdiu potest, verbis et his mollioribus ingenia curare, ut facienda suadeat cupiditatemque honesti et aequi conciliet animis faciatque vitiorum odium, pretium virtutum. transeat deinde ad tristiorem orationem, qua moneat adhuc et exprobret. novissime ad poenas et has adhuc leves et revocabiles decurrat. ultima supplicia sceleribus ultimis ponat, ut nemo pereat, nisi quem perire etiam pereuntis
4 intersit. Hoc uno medentibus erit dissimilis, quod illi quibus vitam non potuerunt largiri, facilem exitum praestant, hic damnatos cum dedecore et traductione vita exigit, non quia delectetur ullius poena, procul est enim a sapiente tam inhumana feritas, sed ut documentum omnium sint, et qui *aliis vivi* noluerunt prodesse, morte certe eorum respublica utatur. Non est ergo natura hominis poenae adpetens: ideo ne ira quidem secundum naturam ho-
5 minis, quia poenae adpetens est. Et Platonis argumentum adferam: quid enim nocet alienis uti ex parte qua nostra sunt? *Vir bonus*, inquit, *non laedit. poena laedit. bono ergo poena non convenit. ob hoc nec ira*, *quia poena irae convenit. Si vir bonus poena non gaudet*, *non gaudebit ne eo quidem adfectu*, *cui poena voluptati est: ergo non est naturalis ira.*

1 VII. Numquid, quamvis non sit naturalis ira, adsumenda est, quia utilis saepe fuit? Extollit animos et incitat. nec quicquam sine illa magnificum in bello fortitudo gerit, nisi hinc flamma subdita est et hic stimulus peragitavit misitque in pericula audaces. Optimum itaque quidam putant temperare iram, non tollere, eoque detracto quod exundat, ad salutarem modum cogere, id vero retinere, sine quo languebit actio et vis
2 ac vigor animi resolvetur. Primum facilius est excludere perniciosa quam regere, et non admittere quam admissa

moderari. nam cum se in possessione posuerunt, potentiora rectore sunt nec recidi se minuive patiuntur. Deinde ratio ipsa, cui freni traduntur, tamdiu potens est quamdiu diducta est ab adfectibus. si miscuit se illis et inquinavit, non potest continere quos submovere potuisset. commota enim semel et excussa mens ei servit, quo inpellitur. Quarumdam rerum initia in nostra potestate sunt, ulteriora nos vi sua rapiunt nec regressum relinquunt. Ut in praeceps datis corporibus nullum sui arbitrium est nec resistere morarive deiecta potuerunt, sed consilium omne et poenitentiam inrevocabilis praecipitatio abscidit et non licet eo non pervenire, quo non ire licuisset: ita animus si in iram, amorem aliosque se proiecit adfectus, non permittitur reprimere inpetum. rapiat illum oportet et ad imum agat pondus suum et vitiorum natura proclivis. 3 4

VIII. Optimum est primum inritamentum irae protinus spernere ipsisque repugnare seminibus [et dare operam ne incidamus in iram]. nam si coepit ferre transversos, difficilis ad salutem recursus est, quoniam nihil rationis est, ubi semel adfectus inductus est iusque illi aliquod voluntate nostra datum est: faciet de cetero quantum volet, non quantum permiseris. In primis, inquam, finibus hostis arcendus est. nam cum intravit et portis se intulit, modum a captivis non accipit. neque enim sepositus est animus et extrinsecus speculatur adfectus, ut illos non patiatur ultra quam oportet procedere, sed in adfectum ipse mutatur ideoque non potest utilem illam vim et salutarem, proditam iam infirmatamque revocare. Non enim, ut dixi, separatas ista sedes suas diductasque habent, sed adfectus et ratio in melius peiusque mutatio animi est. Quomodo ergo ratio occupata et oppressa vitiis resurget, quae irae cessit? aut quemadmodum ex confusione se liberabit, in qua peiorum mixtura praevaluit? „Sed quidam, inquit, in ira se continent.“ Utrum ergo ita, ut nihil faciant eorum quae ira dictat an ut aliquid? si nihil faciunt, adparet non esse ad actiones rerum necessariam iram, quam vos, quasi fortius aliquid ratione 1 2 3 4

5 haberet, advocabatis. Denique interrogo, valentior est quam ratio an infirmior? Si valentior, quomodo illi modum ratio poterit inponere, cum parere nisi inbecilliora non soleant? si infirmior est, sine hac per se ad rerum effectus sufficit ratio nec desiderat inbecillioris auxilium.
6 „At irati quidam constant sibi et se continent.“ Quando? cum iam ira evanescit et sua sponte decedit, non cum in
7 ipso fervore est. tunc enim potentior est. Quid ergo? non aliquando in ira quoque et dimittunt incolumis intactosque quos oderunt, et a nocendo abstinent? faciunt. quando? cum adfectus repercussit adfectum et aut metus aut cupiditas aliquid inpetravit. non rationis tunc beneficio quievit, sed adfectuum infida et mala pace.

1 IX. Deinde nihil habet in se utile nec acuit animum ad res bellicas. numquam enim virtus vitio adiuvanda est se contenta. quotiens inpetu opus est, non irascitur, sed exsurgit et in quantum putavit opus esse, concitatur remittiturque, non aliter quam quae tormentis exprimuntur tela, in potestate mittentis sunt in quantum torque-
2 antur. *Ira*, inquit Aristoteles, *necessaria est. nec quicquam sine illa expugnari potest, nisi illa inplet animum et spiritum accendit. utendum autem illa est non ut duce, sed ut milite.* quod falsum est. nam si exaudit rationem sequiturque qua ducitur, iam non est ira, cuius proprium est contumacia. si vero repugnat et non ubi iussa est quiescit, sed libidine ferociaque provehitur, tam inutilis animi minister est quam miles, qui signum receptui ne-
3 glegit. Itaque si modum adhiberi sibi patitur, alio nomine adpellanda est, desiit ira esse, quam effrenatam indomitamque intellego. si non patitur, perniciosa est nec
4 inter auxilia numeranda. Ita aut ira non est aut inutilis est. nam si quis poenam exigit non ipsius poenae avidus, sed quia oportet, non est adnumerandus iratis. Hic erit utilis miles qui scit parere consilio. adfectus quidem tam mali ministri quam duces sunt.

1 X. Ideo numquam adsumet ratio in adiutorium inprovidos et violentos inpetus, apud quos nihil ipsa auctoritatis habeat, quos numquam conprimere possit, nisi pa-

res illis similisque opposueris, ut irae metum, inertiae iram, timori cupiditatem. Absit hoc a virtute malum, ut 2 umquam ratio ad vitia confugiat. Non potest hic animus fidele otium capere. quatiatur necesse est fluctueturque qui malis suis tutus est, qui fortis esse nisi irascitur non potest, industrius nisi cupit, quietus nisi timet: in tyrannide illi vivendum est in alicuius adfectus venienti servitutem. Non pudet virtutes in clientelam vitiorum demittere? Deinde desinit quicquam posse ratio, si nihil 3 potest sine adfectu, et incipit par illi similisque esse. quid enim interest, si aeque adfectus inconsulta res est sine ratione quam ratio sine adfectu inefficax? par utrumque est, ubi esse alterum sine altero non potest. Quis autem sustineat adfectum exaequare rationi? „Ita, inquit, utilis 4 adfectus est, si modicus est.“ Immo si natura utilis est. sed si inpatiens imperii rationisque est, hoc dumtaxat moderatione consequetur, ut quo minor fuerit, minus noceat: ergo modicus adfectus nihil aliud quam malum modicum est.

XI. „Sed adversus hostes, inquit, ira est necessaria?“ 1 Nusquam minus: ubi non effusos esse oportet inpetus, sed temperatos et obedientes. Quid enim est aliud, quod barbaros tanto robustiores corporibus, tanto patientiores laborum comminuat nisi ira infestissima sibi? gladiatores quoque ars tuetur, ira denudat. Deinde quid opus 2 est ira, cum idem proficiat ratio? an tu putas venatorem irasci feris? atqui et venientis excipit et fugientis persequitur, et omnia illa sine ira facit ratio. Quid Cimbrorum Teutonorumque tot milia superfusa Alpibus ita sustulit, ut tantae cladis notitiam ad suos non nuntius, sed fama pertulerit, nisi quod erat illis pro virtute ira? quae ut aliquando propulit stravitque obvia, ita saepius sibi exitio est. Germanis quid est animosius? quid ad incursum 3 acrius? quid armorum cupidius? quibus innascuntur innutriunturque, quorum unica illis cura est in alia neglegentibus. quid induratius ad omnem patientiam? ut quibus magna ex parte non tegimenta corporum provisa sint, non suffugia adversus perpetuum coeli rigorem:

4 hos tamen Hispani Gallique et Asiae Syriaeque molles bello viri, antequam legio visatur, caedunt ob nullam aliam rem opportunos quam iracundiam. Agedum illis corporibus, illis animis delicias, luxum, opes ignorantibus da rationem, da disciplinam: ut nil amplius dicam, 5 necesse erit certe nobis mores Romanos repetere. Quo alio Fabius adfectas imperii vires recreavit, quam quod cunctari et trahere et morari scivit, quae omnia irati nesciunt? Perierat imperium, quod tunc in extremo stabat, si Fabius tantum ausus esset quantum ira suadebat: habuit in consilio fortunam publicam et aestimatis viribus, ex quibus iam perire nihil sine universo poterat, dolorem ultionemque seposuit. in unam utilitatem et occasio-6 nes intentus iram ante vicit quam Hannibalem. Quid Scipio? non relicto Hannibale et Punico exercitu omnibusque quibus irascendum erat, bellum in Africam transtulit tam lentus, ut opinionem luxuriae segnitiaeque ma-7 lignis daret? Quid alter Scipio? non circa Numantiam multum diuque sedit et hunc suum publicumque dolorem aequo animo tulit, diutius Numantiam quam Carthaginem vinci? dum circumvallat et includit hostem, eo conpulit, 8 ut ferro ipsi suo caderent. Non est itaque utilis ne in proeliis quidem aut bellis ira. in temeritatem enim prona est, et pericula dum inferre vult, non cavet. Illa certissima est virtus quae se diu multumque circumspexit et rexit et ex lento ac destinato provexit.

1 XII. „Quid ergo? [inquit,] vir bonus non irascitur, si caedi patrem suum viderit, si rapi matrem?“ Non irascetur, sed vindicabit, sed tuebitur. Quid autem? times, ne parum magnus illi stimulus etiam sine ira pietas sit? aut dic eodem modo: Quid ergo? cum videat secari patrem suum filiumve, vir bonus non flebit nec linquetur animo? quae accidere feminis videmus, quotiens illas levis peri-2 culi suspicio perculit. Officia sua vir bonus exsequitur inconfusus, intrepidus. et sic bono viro digna faciet, ut nihil faciat viro indignum. Pater caedetur: defendam. 3 caesus est: exsequar, quia oportet, non quia dolet. Cum hoc dicis, Theophraste, quaeris invidiam praeceptis for-

tioribus et relicto iudice ad coronam venis. quia unusquisque in eiusmodi suorum casu irascitur, putas iudicaturos homines id fieri debere, quod faciunt. fere enim iustum quisque adfectum iudicat, quem agnoscit. Ira- 4 scuntur boni viri pro suorum iniuriis: sed idem faciunt, si calda non bene praebetur, si vitreum fractum est, si calceus luto sparsus est. Non pietas illam iram, sed infirmitas movet, sicut pueris, qui tam parentibus amissis flebunt quam nucibus. Irasci pro suis non est pii animi, 5 sed infirmi. Illud pulchrum dignumque, pro parentibus, liberis, amicis, civibus prodire defensorem ipso officio ducente, volentem, iudicantem, providentem, non inpulsum et rabidum. nullus enim adfectus vindicandi cupidior est quam ira et ob id ipsum ad vindicandum [*tam*] inhabilis, praerapidus et amens, ut omnis fere cupiditas ipsa sibi in id in quod properat opponitur: itaque nec in pace nec in bello umquam bono fuit. pacem enim similem belli efficit, in armis vero obliviscitur Martem esse communem venitque in alienam potestatem, dum in sua non est. De- 6 inde non ideo vitia in usum recipienda sunt, quia aliquando aliquid effecerunt. nam et febres quaedam genera valitudinis levant, nec ideo non ex toto illis caruisse melius est: abominandum remedii genus est sanitatem debere morbo. Simili modo ira, etiam si aliquando ut venenum et praecipitatio et naufragium ex inopinato profuit, non ideo salutaris iudicanda est. saepe enim saluti fuere pestifera.

XIII. Deinde quae habenda sunt [*in bonis*], quo maiora 1 eo meliora et optabiliora sunt. Si iustitia bonum est, nemo dicet meliorem futuram, si quid detractum ex ea fuerit. si fortitudo bonum est, nemo illam desiderabit ex 2 aliqua parte deminui: ergo et ira quo maior hoc melior. quis enim ullius boni accessionem recusaverit? atqui augeri illam inutile est: ergo et esse. Non est bonum quod incremento malum fit. „Utilis, inquit, ira est, quia pugna- 3 ciores facit." Isto modo et ebrietas: facit enim protervos et audaces multique meliores ad ferrum fuere male sobrii. isto modo dic et phrenesin atque insaniam viribus

4 necessariam, quia saepe validiores furor reddit. Quid? non aliquotiens metus ex contrario fecit audacem? et mortis timor etiam inertissimos excitavit in proelium? Sed ira, ebrietas, metus aliaque eiusmodi foeda et caduca inritamenta sunt nec virtutem instruunt, quae nihil vitiis eget, sed segnem alioqui animum et ignavum pau-
5 lum adlevant. Nemo irascendo fit fortior, nisi qui fortis sine ira non fuisset. ita non in adiutorium virtutis venit, sed in vicem. Quid quod, si bonum esset ira, perfectissimum quemque sequeretur? atqui iracundissimi infantes senesque et aegri sunt. et invalidum omne natura querulum est.

1 XIV. „Non potest inquit fieri Theophrastus, ut non vir bonus irascatur malis.“ Isto modo quo melior quisque, hoc iracundior erit: vide ne contra placidior solu-
2 tusque adfectibus et cui nemo odio sit. Peccantis vero quid habet cur oderit, cum error illos in eiusmodi delicta conpellat? non est autem prudentis errantis odisse; alioquin ipse sibi odio erit. Cogitet quam multa contra bonum morem faciat, quam multa ex his quae egit, veniam desiderent: iam irascetur etiam sibi. neque enim aequus iudex aliam de sua, aliam de aliena causa sententiam
3 fert. Nemo, inquam, invenietur qui se possit absolvere. et innocentem quisque se dicit respiciens testem, non conscientiam. Quanto humanius mitem et patrium animum praestare peccantibus et illos non persequi, sed revocare! Errantem per agros ignorantia viae melius est ad rectum iter admovere quam expellere.

1 XV. Corrigendus est itaque, qui peccat, et admonitione et vi, et molliter et aspere, meliorque tam sibi quam aliis faciendus non sine castigatione, sed sine ira. quis enim cui medetur irascitur? at corrigi nequeunt nihilque in illis lene aut spei bonae capax est: tollantur e coetu mortalium facturi peiora quae contingunt et quo uno modo pos-
2 sunt, desinant mali esse, sed hoc sine odio. Quid enim est, cur oderim eum, cui tum maxime prosum, cum illum sibi eripio? Num quis membra sua tunc odit, cum abscidit? non est illa ira, sed misera curatio. Rabidos ef-

fligimus canes et trucem atque inmansuetum bovem occidimus et morbidis pecoribus, ne gregem polluant, ferrum demittimus. portentosos fetus exstinguimus, liberos quoque, si debiles monstrosique editi sunt, mergimus. nec ira, sed ratio est a sanis inutilia secernere. Nil minus 3 quam irasci punientem decet, cum eo magis ad emendationem poena proficiat, si iudicio lata est. Inde est, quod Socrates servo ait: *caederem te, nisi irascerer.* admonitionem servi in tempus sanius distulit, illo tempore se admonuit: cuius erit tam temperatus adfectus, cum Socrates non sit ausus se irae committere?

XVI. Ergo ad coercitionem errantium sceleratorumque irato castigatore non opus est. nam cum ira delictum 1 animi sit, non oportet peccata corrigere peccantem. Quid ergo? non irascar latroni? Quid ergo? non irascar venefico? Non. neque enim mihi irascor, cum sanguinem mitto. omne poenae genus remedii loco admoveo. Tu adhuc 2 in prima parte versaris errorum nec graviter laberis, sed frequenter: obiurgatio te primum secreta, deinde publicata emendare temptabit. tu longius iam processisti. quam ut possis verbis sanari: ignominia contineberis. tibi fortius aliquid et quod sentias inurendum est: in exilium et loca ignota mitteris. in te duriora remedia iam solida nequitia desiderat: et vincula publica et carcer adhibetur. tibi insanabilis animus et sceleribus scelera contexens, et 3 iam non causis, quae numquam malo defuturae sunt, inpelleris, sed satis tibi est magna ad peccandum causa peccare, perbibisti nequitiam et ita visceribus inmiscuisti, ut nisi cum ipsis exire non possit: olim miser mori quaeris, bene de te merebimur, auferemus tibi istam qua vexaris insaniam et per tua alienaque volutato supplicia id quod unum tibi bonum superest repraesentabimus, mortem. quare irascar cui cum maxime prosum? interim optimum misericordiae genus est occidere. Si intrassem vali- 4 tudinarium exercitatus et sciens aut domus divites, non idem imperassem omnibus per diversa aegrotantibus. varia in tot animis vitia video et civitati curandae adhibitus sum: pro cuiusque morbo medicina quaeratur. hunc sa-

net verecundia, hunc peregrinatio, hunc dolor, hunc ege-
5 stas, hunc ferrum. Itaque, etsi perversa induenda magistratui vestis et convocanda classico concio est, procedam in tribunal non furens nec infestus, sed voltu legis et illa sollemnia verba leni magis gravique quam rabida voce concipiam et agi iubebo non iratus, sed severus. et cum cervicem noxio imperabo praecidi et cum parricidas insuam culeo et cum mittam in supplicium militare et cum Tarpeio proditorem hostemve publicum inponam, sine ira eo voltu animoque ero, quo serpentes et animalia ve-
6 nenata percutio. „Iracundia opus est ad puniendum." Quid? tibi lex videtur irasci iis, quos non novit, quos non vidit, quos non futuros sperat? illius itaque sumendus est animus, quae non irascitur, sed constituit. nam si bono viro ob mala facinora irasci convenit, et ob secundas res malorum hominum invidere conveniet. quid enim est indignius quam florere quosdam et eos indulgentia fortunae abuti, quibus nulla potest satis mala inveniri fortuna? Sed tam commoda illorum sine invidia videbit quam scelera
7 sine ira. Bonus iudex damnat inprobanda, non odit. Quid ergo? non, cum eiusmodi aliquid sapiens habebit in manibus, tangetur animus eius eritque solito commotior? Fateor. sentiet levem quemdam tenuemque motum. nam, ut dicit Zenon, *in sapientis quoque animo, etiam cum volnus sanatum est, cicatrix manet.* Sentiet itaque suspiciones quasdam et umbras adfectuum: ipsis quidem carebit.
1 XVII. Aristoteles ait *adfectus quosdam, si quis illis bene utatur, pro armis esse.* quod verum foret, si velut bellica instrumenta sumi deponique possent induentis arbitrio. Haec arma quae Aristoteles virtuti dat, ipsa per se pugnant, non exspectant manum, et habent, non haben-
2 tur. Nil aliis instrumentis opus est: satis nos instruxit ratione natura. hoc dedit telum, firmum, perpetuum, obsequens, nec anceps nec quod in dominum remitti posset. Non ad providendum tantum, sed ad res gerendas satis est per se ipsa ratio. etenim quid est stultius quam hanc ab iracundia petere praesidium, rem stabilem ab incerta,
3 fidelem ab infida, sanam ab aegra? Quid, quod ad actio-

nes quoque, in quibus solis opera iracundiae videtur necessaria, multo per se ratio fortior est? nam cum iudicavit aliquid faciendum, in eo perseverat. nihil enim melius inventura est se ipsa, quo mutetur. ideo stat semel constitutis: iram saepe misericordia retro egit. habet enim 4 non solidum robur, sed vanum tumorem violentisque principiis utitur, non aliter quam qui a terra venti surgunt et fluminibus paludibusque concepti sine pertinacia vehementes sunt: incipit magno inpetu, deinde defecit 5 ante tempus fatigata, et, quae nihil aliud quam crudelitatem ac nova genera poenarum versaverat, cum animadvertendum est, iam [ira] fracta lenisque est. Adfectus cito cadit, aequalis est ratio. Ceterum etiam ubi perseveravit 6 ira, nonnumquam, si plures sunt qui perire meruerunt, post duorum triumve sanguinem occidere desinit. primi eius ictus acres sunt, sicut serpentium venena a cubili erepentium nocent, innoxii dentes sunt, cum illos frequens morsus exhausit: ergo non paria patiuntur qui pa- 7 ria commiserunt, et saepe qui minus commisit, plus patitur, quia recentiori obiectus est: et in totum inaequalis est: modo ultra quam oportet excurrit, modo citerius debito resistit. sibi enim indulget et ex libidine iudicat et audire non vult et patrocinio non relinquit locum et ea tenet quae invasit et eripi sibi iudicium suum, etiam si pravum est, non sinit.

XVIII. Ratio utrique parti tempus dat. deinde advo- 1 cationem et sibi petit, ut excutiendae veritati spatium habeat: ira festinat. ratio id iudicare vult quod aequum est: ira id aequum videri [non] vult quod iudicavit. Ratio 2 nil praeter ipsum de quo agitur spectat: ira vanis et extra causam obversantibus commovetur. voltus illam securior, vox clarior, sermo liberior, cultus delicatior, advocatio ambitiosior, favor popularis exasperant. saepe infesta patrono reum damnat, etiam si ingéritur oculis veritas, amat et tuetur errorem. coargui non vult et in male coeptis honestior illi pertinacia videtur quam poenitentia. Cn. Piso fuit memoria nostra vir a multis vitiis 3 integer, sed pravus et cui placebat pro constantia rigor.

Is cum iratus duci iussisset eum, qui ex commeatu sine commilitone redierat, quasi interfecisset quem non exhibebat, roganti tempus aliquod ad conquirendum non dedit. damnatus extra vallum productus est et iam cervicem porrigebat, cum subito adparuit ille commilito qui occisus
4 videbatur. Tunc centurio supplicio praepositus condere gladium speculatorem iubet, damnatum ad Pisonem reducit redditurus Pisoni innocentiam: nam militi fortuna reddiderat. ingenti concursu deducuntur conplexi alter alterum cum magno gaudio castrorum commilitones. conscendit tribunal furens Piso ac iubet duci utrumque, et eum
5 militem qui non occiderat et eum qui non perierat. Quid hoc indignius? quia unus innocens adparuerat, duo peribant. Piso adiecit et tertium. nam ipsum centurionem, qui damnatum reduxerat, duci iussit. constituti sunt in
6 eodem illo loco perituri tres ob unius innocentiam. O quam sollers est iracundia ad fingendas causas furoris! „Te, inquit, duci iubeo, quia damnatus es. te, quia causa damnationis commilitoni fuisti. te, quia iussus occidere imperatori non paruisti.“ Excogitavit quemadmodum tria crimina faceret, quia nullum invenerat.

1 XIX. Habet, inquam, iracundia hoc mali: non vult regi. irascitur veritati ipsi, si contra voluptatem suam adparuit. cum clamore et tumultu et totius corporis iactatione quos destinavit, insequitur adiectis conviciis male-
2 dictisque. Hoc non facit ratio: sed si ita opus est, silens quietaque totas domus funditus tollit et familias reipublicae pestilentes cum coniugibus ac liberis perdit, tecta ipsa diruit et solo exaequat et inimica libertati nomina exstirpat: hoc non frendens nec caput quassans nec quicquam indecorum iudici faciens, cuius tum maxime placidus esse
3 debet et in statu voltus, cum magna pronuntiat. *Quid opus est*, inquit Hieronymus, *cum velis caedere aliquem, tua prius labra mordere?* Quid, si ille vidisset desilientem de tribunali proconsulem et fasces lictori auferentem et suamet vestimenta scindentem, quia tardius scindebantur
4 aliena? Quid opus est mensam evertere? quid pocula adfligere? quid se in columnas inpingere? quid capillos

avellere? femur pectusque percutere? quantam iram putas, quae, quia in alium non tam cito quam vult erumpit, in se revertitur? tenentur itaque a proximis et rogantur, ut ipsi sibi placentur. quorum nil facit quisquis vacuus 5 ira meritam cuique poenam iniungit. Dimittit saepe eum, cuius peccatum deprendit, si poenitentia facti spem bonam pollicetur, si intellegit non ex alto venire nequitiam, sed summo, quod aiunt, animo inhaerere. dabit inpunitatem nec accipientibus nocituram nec dantibus. Nonnum- 6 quam magna scelera levius quam minora conpescet, si illa lapsu, non crudelitate commissa sunt, his inest latens et operta et inveterata calliditas. Idem delictum in duobus non eodem malo adficiet, si alter per neglegentiam admisit, alter curavit ut nocens esset. Hoc semper 7 in omni animadversione servabit, ut sciat alteram adhiberi, ut emendet malos, alteram, ut tollat. in utroque non praeterita, sed futura intuebitur. nam, ut Plato ait, *nemo prudens punit, quia peccatum est, sed ne peccetur. revocari enim praeterita non possunt, futura prohibentur.* et quos volet nequitiae male cedentis exempla fieri, palam occidet, non tantum ut pereant ipsi, sed ut alios pereundo deterreant. Haec cui expendenda aestimandaque 8 sunt, vides quam debeat omni perturbatione liber accedere ad rem summa diligentia tractandam, potestatem vitae necisque. Male irato ferrum committitur.

XX. Ne illud quidem iudicandum est, aliquid iram ad 1 magnitudinem animi conferre. non est enim illa magnitudo, tumor est. nec corporibus copia vitiosi humoris intentis morbus incrementum est, sed pestilens abundantia. Omnes quos vecors animus supra cogitationes extol- 2 lit humanas, altum quiddam et sublime spirare se credunt: ceterum nil solidi subest, sed in ruinam prona sunt, quae sine fundamentis crevere. Non habet ira cui insistat. non ex firmo mansuroque oritur, sed ventosa et inanis est tantumque abest a magnitudine animi, quantum a fortitudine audacia, a fiducia insolentia, ab austeritate tristitia, a severitate cudelitas. Multum, in- 3 quam, interest inter sublimem animum et superbum.

Iracundia nihil amplum decorumque molitur. contra mihi videtur veternosi et infelicis animi, imbecillitatis sibi conscia, saepe indolescere, ut exulcerata et aegra corpora, quae ad tactus levissimos gemunt. Ita ira muliebre maxime ac puerile vitium est. at incidit et in viros. nam viris quoque puerilia ac muliebria sunt inge-
4 nia. Quid ergo? non aliquae voces ab iratis emittuntur quae magno emissae videantur animo veram ignorantibus magnitudinem? qualis illa dira et abominanda: O d e r i n t, d u m m e t u a n t. Sullano scias seculo scriptam. Nescio utrum sibi peius optaverit, ut odio esset an ut timori. O d e r i n t. Occurrit illi futurum, ut execrentur, insidientur, opprimant. Quid adiecit? Di illi male faciant, adeo reperit dignum odio remedium. O d e r i n t: quid? dum pareant? non. dum probent? non. quid ergo? d u m t i-
5 m e a n t: sic nec amari quidem vellem. Magno hoc dictum spiritu putas? falleris. nec enim magnitudo ista est, sed inmanitas. Non est quod credas irascentium verbis, quorum strepitus magni, minaces sunt, intra mens pavidis-
6 sima. Nec est quod existimes verum esse, quod apud disertissimum virum Livium dicitur *vir ingenii magni magis quam boni.* Non potest illud separari: aut et bonum erit aut nec magnum, quia magnitudinem animi inconcussam intellego et introrsus solidam et ab imo parem firmamque,
7 qualis inesse malis ingeniis non potest. Terribilia enim esse et tumultuosa et exitiosa possunt: magnitudinem quidem, cuius firmamentum roburque bonitas est, non habebunt. ceterum sermone, conatu et omni extra paratu
8 facient magnitudinis fidem. eloquentur aliquid, quod tu magni putes, sicut C. Caesar, qui iratus coelo, quod obstreperetur pantomimis, quos imitabatur studiosius quam spectabat, quodque comessatio sua fulminibus terreretur prorsus parum certis, ad pugnam vocavit Iovem et quidem sine missione, Homericum illum exclamans versum,

Ἤ μ' ἀνάειρ' ἢ ἐγὼ σέ.

9 Quanta dementia fuit! putavit aut sibi noceri ne ab Iove quidem posse aut se nocere etiam Iovi posse. non puto parum momenti hanc eius vocem ad incitandas coniura-

torum mentes addidisse. ultimae enim patientiae visum est eum ferre, qui Iovem non ferret.

XXI. Nihil ergo in ira, ne cum videtur quidem vehe- 1 mens et deos hominesque despiciens, magnum, nihil nobile est. aut si videtur alicui magnum animum ira producere, videatur et luxuria: ebore sustineri vult, purpura vestiri, auro tegi, terras transferre, maria concludere, flumina praecipitare, nemora suspendere. videatur et 2 avaritia magni animi: acervis auri argentique incubat et provinciarum nominibus agros colit et sub singulis villicis latiores habet fines quam quos consules sortiebantur. videatur et libido magni animi: transnatat freta, puerorum 3 greges castrat, sub gladium mariti venit uxor morte contempta. videatur et ambitio magni animi: non est contenta honoribus annuis. si fieri potest, uno nomine occupare fastus vult, per omnem orbem titulos disponere. Omnia 4 ista non refert in quantum procedant extendantque se. angusta sunt, misera, depressa: sola sublimis et excelsa virtus est, nec quicquam magnum est nisi quod simul placidum.

L. ANNAEI SENECAE
DIALOGORUM LIBER IV.

AD NOVATUM
D E I R A
LIBER II.

I. Primus liber, Novate, benigniorem habuit mate- 1 riam. facilis enim in proclivia vitiorum decursus est. nunc ad exiliora veniendum est. quaerimus enim ira utrum iudicio an inpetu incipiat, id est utrum sua sponte moveatur an quemadmodum pleraque, quae intra nos insciis nobis oriuntur. Debet autem in haec se 2 demittere disputatio, ut ad illa quoque altiora possit ex-

surgere. nam et in corpore nostro ossa nervique et articuli, firmamenta totius et vitalia, minime speciosa visu, prius ordinantur. deinde haec, ex quibus omnis in faciem adspectumque decor est. post haec omnia qui maxime oculos rapit, color, ultimus perfecto iam corpore adfundi-
3 tur. Iram quin species oblata iniuriae moveat, non est dubium: sed utrum speciem ipsam statim sequatur et non accedente animo excurrat, an illo adsentiente mo-
4 veatur quaerimus. Nobis placet nihil illam per se audere, sed animo adprobante. nam speciem capere acceptae iniuriae et ultionem eius concupiscere et utrumque coniungere, nec laedi se debuisse et vindicari debere, non est
5 eius inpetus, qui sine voluntate nostra concitatur. Ille simplex est: hic conpositus et plura continens. Intellexit aliquid, indignatus est, damnavit, ulciscitur: haec non possunt fieri, nisi animus eis quibus tangebatur adsensus est.

1 II. „Quorsus, inquis, haec quaestio pertinet?" Ut sciamus quid sit ira. nam si invitis nobis nascitur, numquam rationi succumbet. omnes enim motus qui non voluntate nostra fiunt, invicti et inevitabiles sunt, ut horror frigida adspersis, ad quosdam tactus aspernatio. ad peiores nuntios subriguntur pili et rubor ad inproba verba subfunditur sequiturque vertigo praerupta cernentis. quorum quia nihil in nostra potestate est, nulla quo minus
2 fiant ratio persuadet. Ira praeceptis fugatur. est enim voluntarium animi vitium, non ex his, quae condicione quadam humanae sortis eveniunt ideoque etiam sapientissimis accidunt. inter quae et primus ille ictus animi ponendus
3 est, qui nos post opinionem iniuriae movet. Hic subit etiam inter ludicra scenae spectacula et lectiones rerum vetustarum: saepe Clodio Ciceronem expellenti et Antonio occidenti videmur irasci. quis non contra Marii arma, contra Sullae proscriptionem concitatur? quis non Theodoto et Achillae et ipsi puero non puerile auso facinus
4 infestus est? Cantus nos nonnumquam et citata modulatio instigat Martiusque ille tubarum sonus movet mentes et atrox pictura et iustissimorum suppliciorum tristis adspe-

ctus. *Inde* est, quod adridemus ridentibus et contristat 5 nos turba moerentium et effervescimus ad aliena certamina, quae non sunt irae, non magis quam tristitia est, quae ad conspectum mimici naufragii contrahit frontem, non magis quam timor, qui Hannibale post Cannas moenia circumsidente lectoris percurrit animos. sed omnia ista motus sunt animorum moveri volentium nec adfectus, sed principia proludentia adfectibus. Sic enim militaris 6 viri in media pace iam togati aures tuba suscitat equosque castrenses erigit crepitus armorum. Alexandrum aiunt Xenophanto canente manum ad arma misisse.

III. Nihil ex his, quae animum fortuito inpellunt, ad- 1 fectus vocari debet: ista, ut ita dicam, patitur magis animus quam facit. ergo adfectus est non ad oblatas rerum species moveri, sed permittere se illis et hunc fortuitum motum prosequi. Nam si quis pallorem et lacrimas pro- 2 cidentis et inritationem humoris obscoeni altumve suspirium et oculos subito acriores aut quid his simile indicium adfectus animique signum putat, fallitur nec intelligit corporis hos esse pulsus. Itaque et fortissimus plerumque 3 vir dum armatur, expalluit et signo pugnae dato ferocissimo militi paulum genua tremuerunt et magno imperatori, antequam inter se acies arietarent, cor exsiluit et oratori eloquentissimo, dum ad dicendum componitur, summa riguerunt. Ira non moveri tantum debet, sed ex- 4 currere: est enim inpetus. numquam autem inpetus sine adsensu mentis est. neque enim fieri potest, ut de ultione et poena agatur animo nesciente: putavit se aliquis laesum, voluit ulcisci, dissuadente aliqua causa statim resedit: hanc iram non voco, [*voco*] motum animi rationi parentem. illa est ira, quae rationem transsilit, quae secum rapit. ergo prima illa agitatio animi, quam species iniuriae 5 incussit, non magis ira est quam ipsa iniuriae species: ille sequens inpetus, qui speciem iniuriae non tantum accepit, sed adprobavit, ira est, concitatio animi ad ultionem voluntate et iudicio pergentis. numquam dubium est quin timor fugam habeat, ira inpetum. vide ergo an putes aliquid sine adsensu mentis aut peti posse aut caveri.

1 IV. Et ut scias quemadmodum incipiant adfectus aut crescant aut efferantur, est primus motus non voluntarius quasi praeparatio adfectus et quaedam comminatio. alter cum voluntate non contumaci, tamquam oporteat me vindicari, cum laesus sim, aut oporteat hunc poenas dare, cum scelus fecerit. tertius motus est iam inpotens, qui non si oportet, ulcisci vult, sed utique qui rationem evi-
2 cit. Primum illum animi ictum effugere ratione non possumus, sicut ne illa quidem quae diximus accidere corporibus, ne nos oscitatio aliena sollicitet, ne oculi ad intentationem subitam digitorum conprimantur. ista non potest ratio vincere, consuetudo fortasse et adsidua observatio extenuat. Alter ille motus qui iudicio nascitur, iudicio tollitur.

1 V. Illud etiamnunc quaerendum est, hi qui volgo saeviunt et sanguine humano gaudent, an irascantur, cum eos occidunt, a quibus nec acceperunt iniuriam nec accepisse ipsos existi-
2 mant: qualis fuit Apollodorus aut Phalaris. Haec non est ira, feritas est. non enim quia accepit iniuriam nocet, sed parata est, dum noceat, velle accipere. nec illi verbera lacerationesque in ultionem petuntur, sed in volu-
3 ptatem. Quid ergo? origo huius mali ab ira est, quae ubi frequenti exercitatione et satietate in oblivionem clementiae venit et omne foedus humanum eiecit animo, novissime in crudelitatem transit: rident itaque gaudentque et voluptate multa perfruuntur plurimumque ab iratorum
4 voltu absunt, per otium saevi. Hannibalem aiunt dixisse, cum fossam sanguine humano plenam vidisset: *o formosum spectaculum!* Quanto pulchrius illi visum esset, si flumen aliquod lacumque conplesset? Quid mirum, si hoc maxime spectaculo caperis innatus sanguini et ab infante caedibus admotus? sequetur te fortuna crudelitati tuae per viginti annos secunda dabitque oculis tuis gratum ubique spectaculum. videbis istud et circa Trasimenum et circa
5 Cannas et novissime circa Carthaginem tuam. Volesus nuper sub divo Augusto proconsul Asiae, cum trecentos uno die securi percussisset, incedens inter cadavera vol-

tu superbo, quasi magnificum quiddam conspiciendumque fecisset, graece proclamavit: *o rem regiam!* Quid hic rex fecisset? Non fuit haec ira, sed maius malum et insanabile.

VI. „Virtus, inquit, ut honestis rebus propitia est, 1 ita turpibus irata esse debet.“ Quid si dicatur virtutem et humilem et magnam esse debere? atqui hoc dicit, qui illam extolli vult et deprimi, quoniam laetitia ob recte factum clara magnificaque est, ira ob alienum peccatum sordida et angusti pectoris est. nec umquam committet 2 virtus, ut vitia, dum conpescit, imitetur: ipsam iram castigandam habet, quae nihilo melior est, saepe etiam peior his delictis, quibus irascitur. Gaudere laetarique proprium et naturale virtutis est: irasci non est ex dignitate eius, non magis quam moerere. atqui iracundiae tristitia comes est et in hanc omnis ira vel post poenitentiam vel post repulsam revolvitur. Et si sapientis est peccatis 3 irasci, magis irascetur maioribus et saepe irascetur: sequitur, ut non tantum iratus sit sapiens, sed iracundus. atqui si nec magnam iram nec frequentem in animo sapientis locum habere credimus, quid est, quare non ex toto illum hoc adfectu liberemus? modus [enim] esse non 4 potest, si pro facto cuiusque irascendum est. nam aut iniquus erit, si aequaliter irascetur delictis inaequalibus, aut iracundissimus, si totiens excanduerit quotiens iram scelera meruerint.

VII. Et quid indignius quam sapientis adfectum ex 1 aliena pendere nequitia? desinet ille [Socrates] posse cumdem voltum domum referre, quem domo extulerat. atqui si irasci sapiens turpiter factis debet et concitari contristarique ob scelera, nihil est aerumnosius sapiente: omnis illi per iracundiam moeroremque vita transibit. quod enim momentum erit, quo non inprobanda videat? 2 quotiens processerit domo, per sceleratos illi avarosque et prodigos et inpudentis et ob ista felices incedendum erit. nusquam oculi eius flectentur, ut non quod indignentur inveniant. deficiet, si totiens a se iram quotiens causa poscet, exegerit. Haec tot milia ad forum prima 3

luce properantia quam turpes lites, quanto turpiores advocatos habent? alius iudicia patris accusat, quae mereri satius fuit. alius cum matre consistit. alius delator venit eius criminis, cuius manifestior reus est. et iudex damnaturus quae fecit eligitur et corona pro mala causa bona patroni voce corrupta.

1 VIII. Quid singula persequor? cum videris forum multitudine refertum et septa concursu omnis frequentiae plena et illum circum, in quo maximam sui partem populus ostendit: hoc scito, istic tantumdem esse vitiorum
2 quantum hominum. Inter istos quos togatos vides, nulla pax est: alter in alterius exitium levi conpendio ducitur. nulli nisi ex alterius iniuria quaestus est. felicem oderunt, infelicem contemnunt. maiorem gravantur, minori graves sunt. diversis stimulantur cupiditatibus. omnia perdita ob levem voluptatem praedamque cupiunt. non alia quam in ludo gladiatorio vita est cum isdem viventium pugnan-
3 tiumque. Ferarum iste conventus est, nisi quod illae inter se placidae sunt morsuque similium abstinent, hi mutua laceratione satiantur. hoc autem uno ab animalibus mutis differunt, quod illa mansuescunt alentibus, horum rabies ipsos a quibus est nutrita, depascitur.

1 IX. Numquam irasci desinet sapiens, si semel coeperit: omnia sceleribus ac vitiis plena sunt. plus committitur quam quod possit coercitione sanari. Certatur ingenti quidem nequitiae certamine: maior cotidie peccandi cupiditas, minor verecundia est. Expulso melioris aequiorisque respectu, quocumque visum est libido se inpingit, nec furtiva iam scelera sunt: praeter oculos eunt, adeoque in publicum missa nequitia est et in omnium pectori-
2 bus evaluit, ut innocentia non rara, sed nulla sit. Numquid enim singuli aut pauci rupere legem? undique velut signo dato ad fas nefasque miscendum coorti sunt.

Non hospes ab hospite tutus,
non socer a genero. fratrum quoque gratia rara est.
inminet exitio vir coniugis, illa mariti.
lurida terribiles miscent aconita novercae.
filius ante diem patrios inquirit in annos.

Et quota ista pars scelerum est? non descripsit castra ex 3 una parte contraria et parentum liberorumque sacramenta diversa, subiectam patriae civis manu flammam et agmina infestorum equitum ad conquirendas proscriptorum latebras circumvolitantia et violatos fontes venenis et pestilentiam manu factam et praeductam obsessis parentibus fossam, plenos carceres et incendia totas urbes concremantia dominationesque funestas et regnorum publicorumque exitiorum clandestina consilia, et pro gloria habita, quae quamdiu opprimi possunt, scelera sunt: raptus ac stupra et ne os quidem libidini exceptum. Adde 4 nunc publica periuria gentium et rupta foedera et [in] praedam validioris quicquid non resistebat abductum, circumscriptiones, furta, fraudes, infitiationes, quibus trina non sufficiunt fora. Si tantum irasci vis sapientem, quantum scelerum indignitas exigit, non irascendum illi, sed insaniendum est.

X. Illud potius cogitabis, non esse irascendum erro- 1 ribus. quid enim, si quis irascatur in tenebris parum vestigia certa ponentibus? quid, si quis surdis imperia non exaudientibus? quid, si pueris, quod neglecto dispectu officiorum ad lusus et ineptos aequalium iocos spectent? quid, si illis irasci velis, quod aegrotant, senescunt, fatigantur? inter cetera mortalitatis incommoda et hoc est, caligo mentium nec tantum necessitas errandi, sed errorum amor. Ne singulis irascaris, universis ignoscendum 2 est, generi humano venia tribuenda est. si irasceris iuvenibus senibusque, quod peccant, irascere infantibus: peccaturi sunt. Num quis irascitur pueris, quorum aetas nondum novit rerum discrimina? maior est excusatio et iustior hominem esse quam puerum. Hac condicione nati 3 sumus, animalia obnoxia non paucioribus animi quam corporis morbis, non quidem obtusa nec tarda, sed acumine nostro male utentia, altera alteris vitiorum exempla. quisquis sequitur priores male iter ingressos, quidni habeat excusationem, cum publica via erraverit? In singu- 4 los severitas imperatoris distringitur: at necessaria venia est, ubi totus deseruit exercitus. Quid tollit iram sapien-

tis? turba peccantium. intellegit quam et iniquum sit et
5 periculosum irasci publico vitio. Heraclitus quotiens prodierat et tantum circa se male viventium, immo male pereuntium viderat, flebat, miserebatur omnium qui sibi laeti felicesque occurrebant, miti animo, sed nimis inbecillo: et ipse inter deplorandos erat. Democritum contra aiunt numquam sine risu in publico fuisse: adeo nihil illi videbatur serium eorum, quae serio gerebantur. Ubi istic
6 irae locus est? aut ridenda omnia aut flenda sunt. Non irascetur sapiens peccantibus. quare? quia scit neminem nasci sapientem, sed fieri. scit paucissimos omni aevo sapientis evadere, quia condicionem humanae vitae perspectam habet: nemo autem naturae sanus irascitur. quid enim, si mirari velit non in silvestribus dumis poma pendere? quid, si miretur spineta sentesque non utili aliqua fruge conpleri? nemo irascitur, ubi vitium natura
7 defendit. Placidus itaque sapiens et aequus erroribus, non hostis, sed corrector peccantium, hoc cotidie procedit animo: „multi mihi occurrent vino dediti, multi libidinosi, multi ingrati, multi avari, multi furiis ambitionis agitati.“ omnia ista tam propitius adspiciet quam aegros
8 suos medicus. Numquid ille, cuius navigium multam undique laxatis conpagibus aquam trahit, nautis ipsique navigio irascitur? occurrit potius et aliam excludit undam, aliam egerit, manifesta foramina praecludit, latentibus et ex occulto sentinam ducentibus labore continuo resistit. nec ideo intermittit, quia quantum exhaustum est subnascitur. Lento adiutorio opus est contra mala continua et fecunda, non ut desinant, sed ne vincant.

1 XI. „Utilis est, inquit, ira, quia contemptum effugit, quia malos terret.“ Primum ira, si quantum minatur valet, ob hoc ipsum quod terribilis est, et invisa est. periculosius est autem timeri quam despici. si vero sine viribus est, magis exposita contemptui est et derisum non effugit. quid enim est iracundia in supervacuum tumul-
2 tuante frigidius? Deinde non ideo quaedam, quia sunt terribiliora, potiora sunt. ne hoc sapienti adici velim, quod ferae saevientis quoque telum est, timeri. *ec*quid

non timetur febris, podagra, ulcus malum? numquid ideo quicquam in istis boni est? at contra omnia despecta foedaque et turpia ipso quo timentur: sic ira per se deformis est et minime metuenda, at timetur a pluribus sicut deformis persona ab infantibus. Quid, quod semper 3 in auctores redundat timor nec quisquam metuitur ipse securus? occurrat hoc loco tibi Laberianus ille versus, qui medio civili bello in theatro dictus totum in se populum non aliter convertit, quam si missa esset vox publici adfectus:

Necesse est multos timeat quem multi timent.

Ita natura constituit, ut quicquid alieno metu magnum est, 4 a suo non vacet. Leonum quam pavida sunt ad levissimos sonos pectora? acerrimas feras umbra et vox et odor insolitus exagitat. quicquid [de] terret et trepidat. non est ergo quare concupiscat quisquam sapiens timeri, nec ideo iram magnum quiddam putet, quia formidini est, quoniam quidem etiam contemptissima timentur ut venena et ossa pestifera et morsus. Nec mirum est, cum maxi- 5 mos ferarum greges linea pinnis distincta contineat et in insidias agat, ab ipso adfectu dicta formido: vanis enim vana terrori sunt. curriculi motus rotarumque versata facies leones redegit in caveam. elephantos porcina vox terret. Sic itaque ira metuitur, quomodo umbra ab infan- 6 tibus, a feris rubens pinna. non ipsa in se quicquam habet firmum aut forte, sed leves animos movet.

XII. „Nequitia, inquit, de rerum natura tollenda est, 1 si velis iram tollere: neutrum autem potest fieri.“ Primum potest aliquis non algere, quamvis ex rerum natura hiems sit, et non aestuare, quamvis menses aestivi sint. aut loci beneficio adversus intemperiem anni tutus est aut patientia corporis sensum utriusque pervicit. Deinde 2 verte istud: necesse est prius virtutem ex animo tollas quam iracundiam recipias, quoniam cum virtutibus vitia non coeunt. nec magis quisquam eodem tempore et iratus potest esse et vir bonus quam aeger et sanus. „Non 3 potest, inquit, omnis ex animo ira tolli: nec hoc hominis natura patitur.“ Atqui nihil est tam difficile et arduum

quod non humana mens vincat et in familiaritatem perducat adsidua meditatio, nullique sunt tam feri et sui iu-
4 ris adfectus, ut non disciplina perdomentur. Quodcumque sibi imperavit animus obtinuit: quidam ne umquam riderent consecuti sunt. vino quidam, alii Venere, quidam omni humore interdixere corporibus. alius contentus brevi somno vigiliam indefatigabilem extendit. didicerunt tenuissimis et adversis funibus currere et ingentia vixque humanis toleranda viribus onera portare et in inmensam altitudinem mergi ac sine ulla respirandi vice
5 perpeti maria: mille sunt alia, in quibus pertinacia inpedimentum omne transscendit ostenditque nihil esse difficile cuius sibi ipsa mens patientiam indiceret. Istis quos paulo ante retuli, aut nulla tam pertinacis studii aut non digna merces fuit. quid enim magnificum consequitur ille qui meditatus est per intentos funes ire? qui sarcinae ingenti cervices supponere? qui somno non submittere oculos? qui penetrare in imum mare? et tamen ad finem
6 operis non magno auctoramento labor pervenit. Nos non advocabimus patientiam, quos tantum praemium exspectat, felicis animi inmota tranquillitas? Quantum est effugere maximum malum iram et cum illa rabiem, saevitiam, crudelitatem, furorem, alios comites eius?

1 XIII. Adfectus eius non est quod patrocinium nobis quaeramus et excusatam licentiam, dicentes aut utile id esse aut inevitabile: cui enim tandem vitio advocatus defuit? non est quod dicas excidi non posse: sanabilibus aegrotamus malis ipsaque nos in rectum genitos natura, si emendari velimus, iuvat. nec, ut quibusdam visum est, arduum in virtutes et asperum iter est: plano adeuntur.
2 Non vanae vobis auctor rei venio. facilis est ad beatam vitam via: inite modo bonis auspiciis ipsisque dis bene iuvantibus. multo difficilius est facere ista quae facitis. Quid est animi quiete otiosius, quid ira laboriosius? quid clementia remissius, quid crudelitate negotiosius? vacat pudicitia, libido occupatissima est. omnium denique vir-
3 tutum tutela facilis est, vitia magno coluntur. Debet ira removeri. hoc ex parte fatentur etiam qui dicunt esse

minuendam: tota dimittatur, nihil profutura est. sine illa facilius rectiusque scelera tollentur, mali punientur et transducentur in melius. Omnia quae debet sapiens sine ullius malae rei ministerio efficiet nihilque admiscebit, cuius modum sollicitius observet.

XIV. Numquam itaque iracundia admittenda est, ali- 1 quando simulanda, si segnes audientium animi concitandi sunt, sicut tarde consurgentes ad cursum equos stimulis facibusque subditis excitamus. aliquando incutiendus est iis metus apud quos ratio non proficit: irasci quidem non magis utile est quam moerere, quam metuere. Quid ergo? 2 non incidunt causae quae iram lacessant? sed tunc maxime illi opponendae manus sunt. nec est difficile vincere animum, cum athletae quoque in vilissima sui parte occupati tamen ictus doloresque patiantur, ut vires caedentis exhauriant, nec cum ira suadet, feriunt, sed cum occasio. Pyrrhum maximum praeceptorem certaminis 3 gymnici solitum aiunt iis quos exercebat, praecipere, ne irascerentur. ira enim perturbat artem et qua noceat tantum adspicit. saepe itaque ratio patientiam suadet, ira vindictam, et qui primis defungi malis potuimus, in maiora devolvimur. Quosdam unius verbi contumelia non 4 aequo animo lata in exilium proiecit. et qui levem iniuriam silentio ferre noluerant, gravissimis malis obruti sunt, indignatique aliquid ex plenissima libertate deminui, servile in sese adtraxerunt iugum.

XV. „Ut scias, inquit, iram habere in se generosi ali- 1 quid, liberas videbis gentes, quae iracundissimae sunt, ut Germanos et Scythas." quod evenit, quia fortia solidaque natura ingenia, antequam disciplina molliantur, prona in iram sunt. quaedam enim non nisi melioribus innascuntur ingeniis, sicut valida arbusta et laeta quamvis neglecta tellus creat, et alia fecundi soli silva est: itaque 2 et ingenia natura fortia iracundiam ferunt nihilque tenue et exile capiunt ignea et fervida, sed inperfectus illis vigor est, ut omnibus, quae sine arte ipsius tantum naturae bono exsurgunt. sed nisi cito domita sunt, quae fortitudini apta erant, audaciae temeritatique consuescunt. quid? 3

non mitioribus animis vitia leniora coniuncta sunt, ut misericordia et amor et verecundia? Itaque saepe tibi bonam indolem malis quoque suis ostendam. sed non ideo 4 vitia non sunt, si naturae melioris indicia sunt. Deinde omnes istae feritate liberae gentes leonum luporumque ritu ut servire non possunt, ita nec imperare. non enim humani vim ingenii, sed feri et intractabilis habent. nemo 5 autem regere potest nisi qui et regi. Fere itaque imperia penes eos fuere populos, qui mitiore coelo utuntur. in frigora septemtrionemque vergentibus inmansueta ingenia sunt, ut ait poeta,

suoque simillima coelo.

1 XVI. „Animalia, inquit, generosissima habentur, quibus multum inest irae.“ Errat qui ea in exemplum hominis abducit, quibus pro ratione est inpetus: homini pro inpetu ratio est. Sed ne illis quidem omnibus idem prodest: iracundia leones adiuvat, pavor cervos, accipitrem 2 inpetus, columbam fuga. Quid, quod ne illud quidem verum est, optima animalia esse iracundissima? feras putem, quibus ex raptu alimenta sunt, meliores quo iratiores. patientiam laudaverim boum et equorum frenos sequentium. Quid est autem cur hominem ad tam infelicia exempla revoces, cum habeas mundum deumque, quem ex omnibus animalibus ut solus imitetur, solus intelle- 3 git? „Simplicissimi, inquit, omnium habentur iracundi.“ Fraudulentis enim et versutis conparantur et simplices videntur, quia expositi sunt. quos quidem non simplices dixerim, sed incautos. stultis, luxuriosis nepotibusque hoc nomen inponimus et omnibus vitiis parum callidis.

1 XVII. „Orator, inquit, iratus aliquando melior est.“ Immo imitatus iratum. nam et histriones in pronuntiando non irati populum movent, sed iratum bene agentes: et apud iudices itaque et in concione et ubicumque alieni animi ad nostrum arbitrium agendi sunt, modo iram, modo metum, modo misericordiam ut aliis incutiamus, ipsi simulabimus, et saepe id quod veri adfectus non ef- 2 fecissent, effecit imitatio adfectuum. „Languidus, inquit,

animus est, qui ira caret." Verum est, si nihil habet ira valentius. Nec latronem oportet esse nec praedam, nec misericordem nec crudelem. illius nimis mollis animus, huius nimis durus est: temperatus sit sapiens et ad res fortius agendas non iram, sed vim adhibeat.

XVIII. Quoniam quae de ira quaeruntur tra- 1 ctavimus, accedamus ad remedia eius. Duo autem, ut opinor, sunt: ne incidamus in iram et ne in ira peccemus. Ut in corporum cura alia de tuenda valitudine, alia de restituenda praecepta sunt, ita aliter iram debemus repellere, aliter conpescere. [ut vitemus.] Quaedam ad universam vitam pertinentia praecipientur. ea in educationem et in sequentia tempora dividentur.

Educatio maximam diligentiam plurimumque profutu- 2 ram desiderat. facile est enim teneros adhuc animos conponere, difficulter reciduntur vitia, quae nobiscum creverunt.

XIX. Opportunissima ad iracundiam fervidi animi na- 1 tura est. nam cum elementa sint quatuor, ignis, aquae, aëris, terrae, potestates pares his sunt, fervida, frigida, arida atque humida. et locorum itaque et animalium et corporum et morum varietates mixtura elementorum facit et proinde in aliquos magis incumbunt ingenia, prout alicuius elementi maior vis abundavit. inde quasdam humidas vocamus aridasque regiones et calidas et frigidas. Eadem animalium hominumque discrimina sunt: refert 2 quantum quisque humidi in se calidique contineat. cuius in illo elementi portio praevalebit, inde mores erunt. iracundos fervida animi natura faciet: est enim actuosus et pertinax ignis. frigidi mixtura timidos facit: pigrum est enim contractumque frigus. Volunt itaque quidam ex no- 3 stris iram in pectore moveri effervescente circa cor sanguine. causa cur hic potissimum adsignetur irae locus, non alia est, quam quod in toto corpore calidissimum pectus est. Quibus humidi plus inest, eorum paulatim cre- 4 scit ira, quia non est paratus illis calor, sed motu adquiritur. itaque puerorum feminarumque irae acres magis

quam graves sunt levioresque dum incipiunt. siccis aetatibus vehemens robustaque ira est, sed sine incremento, non multum sibi adiciens, quia inclinatum calorem frigus insequitur. senes difficiles et queruli sunt, ut aegri et convalescentes et quorum aut lassitudine aut detractione 5 sanguinis exhaustus est calor. In eadem causa sunt siti fameque rabidi et quibus exsangue corpus est maligneque alitur et deficit. vinum incendit iras, quia calorem auget pro cuiusque natura. quidam ebrii effervescunt, quidam saucii. neque ulla alia causa est, cur iracundissimi sint flavi rubentesque, quibus talis natura color est, qualis fieri ceteris inter iram solet. mobilis enim illis agitatusque sanguis est.

1 XX. Sed quemadmodum natura quosdam proclives in iram facit, ita multae incidunt causae, quae idem possint quod natura: alios morbus aut iniuria corporum in hoc perduxit, alios labor aut continua pervigilia noctesque sollicitae et desideria amoresque. quicquid aliud aut corpori nocuit aut animo, aegram mentem in querelas pa-2 rat. Sed omnia ista initia causaeque sunt: plurimum potest consuetudo, quae si gravis est, alit vitium. Naturam quidem mutare difficile est, nec licet semel mixta nascentium elementa convertere. sed in hoc nosse profuit, ut calentibus ingeniis subtrahas vinum, quod pueris negandum Plato putat et ignem vetat igne incitari. ne cibis quidem inplendi sint. distendentur enim corpora et animi 3 cum corpore tumescent: labor illos citra lassitudinem exerceat, ut minuatur, non ut consumatur calor, nimiusque ille fervor despumet. lusus quoque proderunt. mo-4 dica enim voluptas laxat animos et temperat. Humidioribus siccioribusque et frigidis non est ab ira periculum, sed maiora vitia metuenda sunt, pavor et difficultas et desperatio et suspiciones. mollienda itaque fovendaque talia ingenia et in laetitiam evocanda sunt. et quia aliis contra iram, aliis contra tristitiam remediis utendum est nec dissimillimis tantum ista, sed contrariis curanda sunt, semper ei occurremus quod increverit.

1 XXI. Plurimum, inquam, proderit pueros statim sa-

lubriter institui, difficile autem regimen est, quia dare debemus operam, ne aut iram in illis nutriamus aut indolem retundamus. Diligenti observatione res indiget. utrumque enim et quod extollendum et quod deprimendum est, similibus alitur. facile autem etiam adtendentem similia decipiunt. Crescit licentia spiritus, servitute comminuitur. adsurgit, si laudatur, et in spem sui bonam adducitur, sed eadem ista insolentiam et iracundiam generant: sic itaque inter utrumque regendus est, ut modo frenis utamur, modo stimulis. Nihil humile, nihil servile patiatur. numquam illi necesse sit rogare suppliciter nec prosit rogasse, potius causae suae et prioribus factis et bonis in futurum promissis donetur. In certaminibus aequalium nec vinci illum patiamur nec irasci. demus operam, ut familiaris sit iis, cum quibus contendere solet, ut in certamine adsuescat non nocere velle, sed vincere. quotiens superaverit et dignum aliquid laude fecerit, adtolli, non gestire patiamur. gaudium enim exsultatio, exsultationem tumor et nimia aestimatio sui sequitur. Dabimus aliquod laxamentum, in desidiam vero otiumque non resolvemus et procul a contactu deliciarum retinebimus. nihil enim magis facit iracundos quam educatio mollis et blanda: ideo unicis quo plus indulgetur, pupillisque quo plus licet, corruptior animus est. Non resistet offensis cui nihil umquam negatum est, cuius lacrimas sollicita semper mater abstersit, cui de paedagogo satisfactum est. Non vides, ut maiorem quamque fortunam maior ira comitetur? in divitibus et nobilibus et magistratibus praecipue adparet, cum quicquid leve et inane in animo erat, secunda se aura sustulit. Felicitas iracundiam nutrit, ubi aures superbas adsentatorum turba circumst*repit:* „Tibi enim ille respondeat? non pro fastigio te tuo metiris: ipse te proicis.“ et alia quibus vix sanae et ab initio bene fundatae mentes restiterunt. Longe itaque ab adsentatione pueritia removenda est. audiat verum et timeat interim, vereatur semper. maioribus adsurgat. nihil per iracundiam exoret. quod flenti negatum fuerit quieto offeratur. et divitias parentum in conspectu ha-

2 3 4 5 6 7 8

9 beat, non in usu. exprobrentur illi perperam facta. Pertinebit ad rem praeceptores paedagogosque pueris placidos dari. Proximis adplicatur omne quod tenerum est et in eorum similitudinem crescit. nutricum et paedago-
10 gorum retulere mox in adulescentiam mores. Apud Platonem educatus puer cum ad parentes relatus vociferantem videret patrem: „numquam, inquit, hoc apud Platonem vidi.“ non dubito quin citius patrem imitatus sit quam
11 Platonem. Tenuis ante omnia victus [sit] et non pretiosa vestis et similis cultus cum aequalibus: non irascetur aliquem sibi conparari quem ab initio multis parem feceris.

1 XXII. Sed haec ad liberos nostros pertinent: in nobis quidem sors nascendi et educatio nec vitii locum nec iam praecepti habet. sequen-
2 tia ordinanda sunt. Contra primas itaque causas pugnare debemus: causa autem iracundiae opinio iniuriae est, cui non facile credendum est. ne apertis quidem manifestisque statim accedendum. quaedam enim falsa veri
3 speciem ferunt. Dandum semper est tempus: veritatem dies aperit. Ne sint aures criminantibus faciles: hoc humanae naturae vitium suspectum notumque nobis sit, quod quae inviti audimus, libenter credimus et antequam
4 iudicemus, irascimur. Quid, quod non criminationibus tantum, sed suspicionibus inpellimur et ex voltu risuque alieno peiora interpretati innocentibus irascimur? Itaque agenda est contra se causa absentis et in suspenso ira retinenda. potest enim poena dilata exigi, non potest exacta revocari.

1 XXIII. Notus est ille tyrannicida qui inperfecto opere conprehensus et ab Hippia tortus, ut conscios indicaret, circumstantis amicos tyranni nominavit quibusque maxime caram salutem eius sciebat. et cum ille singulos, ut nominati erant, occidi iussisset, interrogavit, ecquis superesset? „Tu, inquit, solus: neminem enim alium cui carus esses reliqui.“ Effecit ira, ut tyrannus tyrannicidae manus adcommodaret et praesidia sua gladio suo caede-
2 ret. Quanto animosius Alexander? qui cum legisset epistulam matris, qua admonebatur, ut a veneno Philippi

medici caveret, acceptam potionem non deterritus bibit. Plus sibi de amico suo credidit. dignus fuit qui innocen- 3 tem haberet, dignus qui faceret. Hoc eo magis in Alexandro laudo, quia nemo tam obnoxius irae fuit. quo maior autem moderatio in regibus, hoc laudanda magis est. Fecit hoc et I. Caesar ille qui victoria civili clemen- 4 tissime usus est. cum scrinia deprehendisset epistularum ad Cn. Pompeium missarum ab iis qui videbantur aut in diversis aut in neutris fuisse partibus, conbussit. Quamvis moderate soleret irasci, maluit tamen non posse. gratissimum putavit genus veniae nescire, quid quisque peccasset.

XXIV. Plurimum mali credulitas facit. saepe ne au- 1 diendum quidem est, quoniam in quibusdam rebus satius est decipi quam diffidere. tollenda ex animo suspicio et coniectura, fallacissima inritamenta: „ille me parum humane salutavit. ille osculo meo non adhaesit. ille inchoatum sermonem cito abrupit. ille ad coenam non vocavit. illius voltus aversior visus est.“ Non deerit suspicioni ar- 2 gumentatio: simplicitate opus est et benigna rerum aestimatione. nihil nisi quod in oculos incurret manifestumque erit credamus et quotiens suspicio nostra vana adparuerit, obiurgemus credulitatem. haec enim castigatio consuetudinem efficiet non facile credendi.

XXV. Inde et illud sequitur, ut minimis sordidissi- 1 misque rebus non exacerbemur. Parum agilis est puer aut tepidior aqua poturo aut turbatus torus aut mensa neglegentius posita: ad ista concitari insania est. aeger et infelicis valitudinis est quem levis aura contraxit, adfecti oculi quos candida vestis obturbat, dissolutus deliciis cuius latus alieno labore condoluit. Mindyridem aiunt fuisse 2 ex Sybaritarum civitate. qui cum vidisset fodientem et altius rastrum adlevantem, lassum se fieri questus vetuit illum opus in conspectu suo facere. bilem habere saepius questus est, quod foliis rosae duplicatis incubuisset. Ubi animum simul et corpus voluptates corrupere, nihil 3 tolerabile videtur, non quia dura, sed quia mollis patitur. quid est enim, cur tussis alicuius aut sternutamentum aut

musca parum curiose fugata in rabiem agat aut obversatus canis aut clavis neglegentis servi manibus elapsa? 4 Feret iste aequo animo civile convicium et ingesta in concione curiave maledicta, cuius aures tracti subsellii stridor offendit? perpetietur hic famem et aestivae expeditionis sitim, qui puero male diluenti nivem irascitur? Nulla itaque res magis iracundiam alit quam luxuria intemperans et inpatiens: dure tractandus animus est, ut ictum non sentiat nisi gravem.

1 XXVI. Irascimur aut iis, a quibus nec accipere iniuriam potuimus, aut iis, a quibus ac- 2 cipere iniuriam potuimus. Ex prioribus quaedam sine sensu sunt, ut liber, quem minutioribus literis scriptum saepe proiecimus et mendosum laceravimus, ut vestimenta, quae, quia displicebant, scidimus. his irasci quam stultum est, quae iram nostram nec meruerunt nec 3 sentiunt? „Sed offendunt nos videlicet qui illa fecerunt.“ Primum saepe antequam hoc apud nos distinguamus irascimur. deinde fortasse ipsi quoque artifices excusationes iustas adferent: alius non potuit melius facere quam fecit, nec ad tuam contumeliam parum didicit. alius non in hoc ut te offenderet fecit. ad ultimum quid est dementius quam bilem in homines collectam in res effundere? 4 Atqui ut his irasci dementis est, quae anima carent, sic mutis animalibus, quae nullam iniuriam nobis faciunt, quia velle non possunt: non est enim iniuria nisi a consilio profecta. nocere itaque nobis possunt ut ferrum aut 5 lapis, iniuriam quidem facere non possunt. Atqui contemni se quidam putant, ubi iidem equi obsequentes alteri equiti, alteri contumaces sunt, tamquam iudicio, non consuetudine et arte tractandi quaedam quibusdam sub- 6 iectiora sint. Atqui ut his irasci stultum est, ita pueris et non multum a puerorum prudentia distantibus. omnia enim ista peccata apud aequum iudicem pro innocentia habent inprudentiam.

1 XXVII. Quaedam sunt quae nocere non possunt nullamque vim nisi beneficam et salutarem habent, ut di inmortales, qui nec volunt obesse nec possunt. natura enim

illis mitis et placida est, tam longe remota ab aliena iniuria quam a sua. Dementes itaque et ignari verita- 2 tis illis inputant saevitiam maris, inmodicos imbres, pertinaciam hiemis, cum interim nihil horum quae nobis nocent prosuntque, ad nos proprie dirigatur. non enim nos causa mundo sumus hiemem aestatemque referendi: suas ista leges habent quibus divina exercentur. nimis nos suspicimus, si digni nobis videmur propter quos tanta moveantur. nihil ergo horum in nostram iniuriam fit, immo contra nihil non ad salutem. Quaedam esse 3 diximus quae nocere non possint, quaedam quae nolint. In iis erunt boni magistratus parentesque et praeceptores et iudices, quorum castigatio sic accipienda est quomodo scalpellum et abstinentia et alia quae profutura torquent. Adfecti sumus poena: succurrat non tan- 4 tum quid patiamur, sed quid fecerimus, in consilium de vita nostra mittamur: si modo verum ipsi nobis dicere voluerimus, pluris litem nostram aestimabimus.

XXVIII. Si volumus aequi rerum omnium iudices 1 esse, hoc primum nobis persuadeamus, neminem nostrum esse sine culpa. hinc enim maxima indignatio oritur. „Nihil peccavi" et „nihil feci." Immo nihil fateris. Indignamur aliqua admonitione aut coercitione nos castigatos, cum illo ipso tempore peccemus, quod adicimus malefactis adrogantiam et contumaciam. Quis est 2 iste qui se profitetur omnibus legibus innocentem? ut hoc ita sit, quam angusta innocentia est ad legem bonum esse? quanto latius officiorum patet quam iuris regula? quam multa pietas, humanitas, liberalitas, iustitia, fides exigunt, quae omnia extra publicas tabulas sunt? Sed ne ad illam quidem artissimam innocentiae 3 formulam praestare nos possumus: alia fecimus, alia cogitavimus, alia optavimus, aliis favimus, in quibusdam innocentes sumus, quia non successit. Hoc cogi- 4 tantes aequiores simus delinquentibus, credamus obiurgantibus: utique nobis ne irascamur, (cui enim non, si nobis quoque?) minime dis. non enim illorum, sed lege mortalitatis patimur quicquid incommodi accidit. At morbi

doloresque incurrunt: utique aliqua fugiendum est domicilium putre sortitis. Dicetur aliquis male de te locutus: cogita an prior feceris, cogita de quam multis loquaris.
5 Cogitemus, inquam, alios non facere iniuriam, sed reponere. alios pro nobis facere, alios coactos facere, alios ignorantis, etiam eos qui volentes scientesque faciunt, ex iniuria nostra non ipsam iniuriam petere: aut dulcedine urbanitatis prolapsus est aut fecit aliquid, non ut nobis obesset, sed quia consequi ipse non poterat, nisi nos re-
6 pulisset. saepe adulatio, dum blanditur, offendit. Quisquis ad se retulerit, quotiens ipse in suspicionem falsam inciderit, quam multis officiis suis fortuna speciem iniuriae induerit, quam multos post odium amare coeperit, poterit non statim irasci, utique si sibi tacitus ad singula
7 quibus offenditur dixerit: haec et ipse commisi. Sed ubi tam aequum iudicem invenies? Is qui nullius non uxorem concupiscit et satis iustas causas putat amandi, quod aliena est, idem uxorem suam adspici non vult. et fidei acerrimus exactor est perfidus. et mendacia persequitur ipse periurus. et litem sibi inferri aegerrime calumniator patitur. pudicitiam servulorum suorum adtentari non vult
8 qui non pepercit suae. Aliena vitia in oculis habemus, a tergo nostra sunt: inde est, quod tempestiva filii convivia pater deterior filio castigat et nihil alienae luxuriae ignoscit qui nihil suae negavit. et homicidae tyrannus irascitur et punit furta sacrilegus. Magna pars hominum est quae non peccatis irascitur, sed peccantibus. Faciet nos moderatiores respectus nostri, si consuluerimus nos: numquid et ipsi aliquid tale commisimus? numquid sic erravimus? expeditne nobis ista damnare?

XXIX. Maximum remedium irae mora est. Hoc ab illa pete initio, non ut ignoscat, sed ut iudicet: desinet, si exspectat. nec universam illam temptaveris tollere. graves habet inpetus primos: tota vincetur, dum partibus
2 carpitur. Ex his quae nos offendunt, alia renuntiantur nobis, alia ipsi audimus aut videmus. De iis quae narrata sunt, non debemus cito credere: multi mentiuntur ut decipiant, multi, quia decepti sunt. alius criminatione gra-

tiam captat et fingit iniuriam, ut videatur doluisse factam. est aliquis malignus et qui amicitias cohaerentis diducere velit. est [suspicax] et qui spectare ludos cupiat et ex longinquo tutoque speculetur quos collisit. De parvula 3 summa iudicaturo tibi res sine teste non probaretur. testis sine iureiurando non valeret. utrique parti dares actionem, dares tempus, non semel audires. magis enim veritas elucet quo saepius ad manum venit: amicum condemnas de praesentibus? antequam audias, antequam interroges, antequam illi aut accusatorem suum nosse liceat aut crimen, irasceris? iam enim, iam utrimque quid diceretur audisti? Hic ipse qui ad te detulit, desinet dicere, si 4 probare debuerit. „non est, inquit, quod me protrahas, ego productus negabo. alioquin nihil umquam tibi dicam." eodem tempore et instigat et ipse se certamini pugnaeque subtrahit. qui dicere tibi nisi clam non vult, paene non dicit. quid est iniquius quam secreto credere, palam irasci?

XXX. Quorundam ipsi testes sumus. in his naturam 1 excutiemus voluntatemque facientium. Puer est: aetati donetur. nescit an peccet. pater est: aut tantum profuit, ut illi etiam iniuriae ius sit, aut fortasse ipsum hoc meritum eius est quo offendimur. mulier est: errat. iussus est: necessitati quis nisi iniquus succenset? laesus est: non est iniuria pati quod prior feceris. iudex est: plus credas illius sententiae quam tuae. rex est: si nocentem punit, cede iustitiae, si innocentem, cede fortunae. mu- 2 tum animal est aut simile muto: imitaris illud, si irasceris. morbus est aut calamitas: levius transsiliet sustinentem. deus est: tam perdis operam cum illi irasceris, quam cum illum alteri precaris iratum. bonus vir est qui iniuriam fecit: noli credere. malus: noli mirari, dabit poenas alteri quas debet tibi, et iam sibi dedit qui peccavit.

XXXI. D u o s u n t, u t d i x i, q u a e i r a c u n d i a m 1 c o n c i t a n t: p r i m u m, s i i n i u r i a m v i d e m u r a c c e p i s s e. d e h o c s a t i s d i c t u m e s t. d e i n d e, s i i n i q u e a c c e p i s s e. d e h o c d i c e n d u m e s t. Iniqua quaedam iudicant homines, quia pati non debuerint,

2 quaedam, quia non speraverint. Indigna putamus quae inopinata sunt. itaque maxime commovent quae contra spem exspectationemque evenerunt. nec aliud est quare in domesticis minima offendant, in amicis iniuriam voce-
3 mus neglegentiam. „Quomodo ergo, inquit, inimicorum nos iniuriae movent?“ quia non exspectavimus illas aut certe non tantas. hoc efficit amor nostri nimius. inviolatos nos etiam inimicis iudicamus esse debere. regis quisque intra se animum habet, ut licentiam sibi dari velit,
4 in se nolit. Aut ignorantia itaque nos aut insolentia iracundos facit. ignorantia rerum: quid enim mirum est malos mala facinora edere? quid novi est, si inimicus nocet, amicus offendit, filius labitur, servus peccat? Turpissimam aiebat Fabius imperatori excusationem esse: n o n p u t a v i. ego turpissimam homini puto. Omnia puta, exspecta: etiam in bonis moribus aliquid exsistet asperius.
5 Fert humana natura insidiosos animos, fert ingratos, fert cupidos, fert inpios. cum de unius moribus iudicabis, de publicis cogita. ubi maxime gaudebis, maxime metues. ubi tranquilla tibi omnia videntur, ibi nocitura non desunt sed quiescunt. semper futurum aliquid quod te offendat existima. Gubernator numquam ita totos sinus securus explicuit, ut non expedite ad contrahendum arma-
6 menta disponeret. Illud ante omnia cogita, foedam esse et exsecrabilem vim nocendi et alienissimam homini, cuius beneficio etiam saeva mansuescunt. adspice *taurorum* iugo colla submissa et *elephantorum* pueris pariter ac feminis persultantibus terga inpune calcata et repentis inter pocula sinusque innoxio lapsu dracones et intra domum ursorum leonumque ora placida tractantibus adulantisque dominum feras: pudebit cum animalibus per-
7 mutasse mores. Nefas est nocere patriae: ergo civi quoque, nam hic pars patriae est. sanctae partes sunt, si universum venerabile est. ergo et homini, nam hic in maiore tibi urbe civis est. Quid si nocere velint manus pedibus? manibus oculi? ut omnia inter se membra consentiunt, quia singula servari totius interest, ita homines singulis parcent, quia ad coetum geniti sunt. salva autem

esse societas nisi custodia et amore partium non potest. Ne viperas quidem et natrices, et si qua morsu aut ictu 8 nocent, effligeremus, si ut reliqua mansuefacere possemus aut efficere, ne nobis aliisve periculo essent. ergo ne homini quidem nocebimus, quia peccavit, sed ne peccet, nec umquam ad praeteritum, sed ad futurum poena referetur. non enim irascitur, sed cavet. nam si puniendus est cuicumque pravum maleficumque ingenium est, poena neminem excipiet.

XXXII. „At enim ira habet aliquam voluptatem et 1 dulce est dolorem reddere.“ Minime: non enim ut in beneficiis honestum est merita meritis repensare, ita iniurias iniuriis. illic vinci turpe est, hic vincere. inhumanum verbum est et quidem pro iusto receptum [ultio et] talio. non multum differt nisi ordine: qui dolorem regerit tantum excusatius peccat. M. Catonem ignorans in balneo 2 quidam percussit inprudens. quis enim illi sciens faceret iniuriam? postea satisfacienti Cato: „non memini, inquit, me percussum.“ melius putavit non agnoscere quam vindicare. „Nihil, inquis, illi post tantam petulantiam mali 3 factum est?“ Immo multum boni: coepit Catonem nosse. Magni animi est iniurias despicere. ultionis contumeliosissimum genus est non esse visum dignum, ex quo peteretur ultio. multi leves iniurias altius sibi demisere, dum vindicant: ille magnus et nobilis, qui more magnae ferae latratus minutorum [canum] securus exaudit.

XXXIII. „Minus, inquit, contemnemur, si vindicaverimus 1 iniuriam.“ Si tamquam ad remedium venimus, sine ira veniamus, non quasi dulce sit vindicari, sed quasi utile. saepe autem satius fuit dissimulare, quam ulcisci. Potentiorum iniuriae hilari voltu, non patienter tantum ferendae sunt. facient iterum, si se fecisse crediderint. Hoc habent pessimum animi magna fortuna insolentes: quos laeserunt et oderunt. Notissima vox est eius qui in 2 cultu regum consenuerat. cum illum quidam interrogaret, quomodo rarissimam rem in aula consecutus esset, senectutem: „iniurias, inquit, accipie ndoet gratias agendo.“ Saepe adeo iniuriam vindicari non expedit, ut ne fateri

3 quidem expediat. C. Caesar Pastoris splendidi equitis Romani filium cum in custodia habuisset munditiis eius et cultioribus capillis offensus, rogante patre ut salutem sibi filii concederet, quasi de supplicio admonitus duci protinus iussit. ne tamen omnia inhumane faceret adver-
4 sum patrem, ad coenam illum eo die invitavit. Venit Pastor voltu nihil exprobrante. propinavit illi Caesar heminam et posuit illi custodem. perduravit miser, non aliter quam si filii sanguinem biberet. unguentum et coronas misit et observare iussit an sumeret: sumpsit. Eo die, quo filium extulerat, immo quo non extulerat, iacebat conviva centesimus et potiones vix honestas natalibus liberorum podagricus senex hauriebat, cum interim non lacrimam emisit, non dolorem aliquo signo erumpere passus est. coenavit tamquam pro filio exorasset. quaeris,
5 quare? habebat alterum. Quid ille Priamus? non dissimulavit iram et regis genua complexus est? funestam perfusamque cruore filii manum ad os suum retulit, coenavit? sed tamen sine unguento, sine coronis, et illum hostis saevissimus multis solatiis, ut cibum caperet, hortatus est, non ut pocula ingentia super caput posito cu-
6 stode siccaret. Contempsisses Romanum patrem, si sibi timuisset: nunc iram conpescuit pietas. dignus fuit cui permitteret a convivio ad ossa filii legenda discedere. ne hoc quidem permisit benignus interim et comis adulescens: propinationibus senem crebris, ut cura leniretur, admonens lacessebat. contra ille se laetum et oblitum, quid eo actum esset die, praestitit. Perierat alter filius, si carnifici conviva non placuisset.

1 XXXIV. Ergo ira abstinendum est, sive par est qui lacessendus est sive superior sive inferior. cum pare contendere anceps est, cum superiore furiosum, cum inferiore sordidum. pusilli hominis est et miseri repetere mordentem. mures formicaeque, si manum admoveris, ora convertunt, inbecillia se laedi putant, si
2 tanguntur. Faciet nos mitiores, si cogitaverimus, quid aliquando nobis profuerit ille cui irascimur, et meritis offensa redimetur. Illud quoque occurrat, quantum nobis

commendationis adlatura sit clementiae fama, quam mul-
tos venia amicos utiles fecerit. Nec irascamur inimico- 3
rum et hostium liberis. Inter Sullanae crudelitatis exem-
pla est, quod a republica liberos proscriptorum submo-
vit: nihil est iniquius quam aliquem heredem paterni
odii fieri. Cogitemus, quotiens ad ignoscendum difficiles 4
erimus, an expediat nobis omnes inexorabiles esse.
quam saepe veniam qui negavit, petit? quam saepe eius
pedibus advolutus est, quem a suis repulit? quid est glo-
riosius quam iram amicitia mutare? quos populus Roma-
nus fideliores habet socios quam quos habuit pertinacis-
simos hostes? quod hodie esset imperium, nisi salubris
providentia victos permiscuisset victoribus? Irascetur 5
aliquis: tu contra beneficiis provoca. cadit statim simul-
tas ab altera parte deserta. nisi paria non pugnant. Sed
utrimque certabit ira, concurritur: ille est melior qui
prior pedem retulit, victus est qui vicit. Percussit te:
recede. referiendo enim et occasionem saepius feriendi
dabis et excusationem. non poteris revelli, cum voles.

XXXV. Numquid velit quisquam tam graviter hostem 1
ferire, ut relinquat manum in volnere et se ab ictu revo-
care non possit? atqui tale ira telum est: vix retrahitur.
Arma nobis expedita prospicimus, gladium commodum
et habilem: non vitabimus inpetus animi hos graves, fu-
ne*bres* et inrevocabiles? Ea demum velocitas placet, quae 2
ubi iussa est, vestigium sistit nec ultra destinata procur-
rit flectique et a cursu ad gradum reduci potest. aegros
scimus nervos esse, ubi invitis nobis moventur. senex aut
infirmi corporis est, qui cum ambulare vult, currit: animi
motus eos putemus sanissimos validissimosque, qui nostro
arbitrio ibunt, non suo ferentur. Nihil tamen aeque pro- 3
fuerit quam primum intueri deformitatem rei, deinde peri-
culum. Non est ullius adfectus facies turbatior. pulcher-
rima ora foedavit, torvos voltus ex tranquillissimis reddit.

linquit decor omnis

iratos: et sive amictus illis conpositus est ad legem, tra-
hent vestem omnemque curam sui effundent. sive capil-
lorum natura vel arte iacentium non informis habitus, cum

animo inhorrescunt. tumescunt venae. concutietur crebro spiritu pectus, rabida vocis eruptio colla distendet. tum artus trepidi, inquietae manus, totius corporis fluctuatio.
4 Qualem intus putas esse animum, cuius extra imago tam foeda est? quanto illi intra pectus terribilior voltus est, acrior spiritus, intentior inpetus, rupturus se nisi erupe-
5 rit. Quales sunt hostium vel ferarum caede madentium aut ad caedem euntium adspectus, qualia poetae inferna monstra finxerunt subcincta serpentibus et igneo flatu, quales ad bella excitanda discordiamque in populos dividendam pacemque lacerandam teterrimae inferum exeunt: talem nobis iram figuremus, flamma lumina ardentia, sibilo mugituque et gemitu et stridore et si qua his invisior vox est, perstrepentem, tela manu utraque quatientem, neque enim illi se tegere curae est, torvam cruentamque et cicatricosam et verberibus suis lividam, incessus vesani, obfusam multa caligine, incursitantem, vastantem fugantemque et omnium odio laborantem, sui maxime, si aliter nocere non possit, terras, maria, coe-
6 lum ruere cupientem, infestam pariter invisamque. vel, si videtur, sit qualis apud vates nostros est

sanguineum quatiens dextra Bellona flagellum,
aut scissa gaudens vadit Discordia palla,

aut si qua magis dira facies excogitari diri adfectus potest.

1 XXXVI. „Quibusdam, ut ait Sextius, iratis profuit adspexisse speculum. perturbavit illos tanta mutatio sui. velut in rem praesentem adducti non agnoverunt se": et quantulum ex vera deformitate imago illa spe-
2 culo repercussa reddebat? Animus si ostendi et si in ulla materia perlucere posset, intuentis nos confunderet ater maculosusque et aestuans et distortus et tumidus. nunc quoque tanta deformitas eius est per ossa carnesque et tot impedimenta effluentis: quid si nudus osten-
3 deretur? Speculo quidem neminem deterritum ab ira credis: quid ergo? qui ad speculum venerat, ut se mutaret, iam mutaverat. Iratis quidem nulla est formosior effigies quam atrox et horrida qualesque esse etiam vi-

deri volunt. Magis illud videndum est, quam multis ira 4 per se nocuerit. Alii nimio fervore rupere venas et sanguinem supra vires elatus clamor egessit et luminum subfudit aciem in oculos vehementius humor egestus et in morbos aegri recidere. Nulla celerior ad insaniam via 5 est. multi itaque continuaverunt irae furorem nec quam expulerant mentem umquam receperunt: Aiacem in mortem egit furor, in furorem ira. mortem liberis, egestatem sibi, ruinam domui inprecantur, et irasci se negant non minus quam insanire furiosi. amicissimis hostes vitandique carissimis, legum nisi qua nocent, inmemores, ad minima mobiles, non sermone, non officio adiri faciles, per vim omnia gerunt, gladiis et pugnare parati et incumbere. Maximum enim illos malum cepit et omnia ex- 6 superans vitia. alia paulatim intrant: repentina et universa vis huius est. omnis denique alios adfectus sibi subicit: amorem ardentissimum vincit. transfoderunt itaque amata corpora et in eorum quos occiderant iacuere conplexibus. avaritiam, durissimum malum minimumque flexibile, ira calcavit adacta opes suas spargere et domui rebusque in unum collatis inicere ignem. quid? non ambitiosus magno aestimata proiecit insignia honoremque delatum repulit? Nullus adfectus est, in quem non ira dominetur.

L. ANNAEI SENECAE
DIALOGORUM LIBER V.

AD NOVATUM

DE IRA

LIBER III.

---

1. Quod maxime desiderasti, Novate, nunc 1 facere temptabimus, iram excidere animis aut certe refrenare et inpetus eius inhibere. Id ali-

quando palam aperteque faciendum est, ubi minor vis mali patitur, aliquando ex occulto, ubi nimium ardet omnique inpedimento exasperatur et crescit. Refert quantas vires quamque integras habeat, utrumne verberanda et agenda retro sit an cedere ei debeamus, dum tempe-
2 stas prima desaevit, ne remedia ipsa secum ferat. Consilium pro moribus cuiusque capiendum erit. quosdam enim preces vincunt. quidam insultant instantque submissis. quosdam terrendo placabimus. alios obiurgatio, alios confessio, alios pudor coepto deiecit, alios mora, lentum praecipitis mali remedium, ad quod novissime de-
3 scendendum est.. Ceteri enim adfectus dilationem recipiunt et curari tardius possunt: huius incitata et se ipsa rapiens violentia non paulatim procedit, sed dum incipit, tota est. nec aliorum more vitiorum sollicitat animos, sed abducit et inpotentes sui cupidosque vel communis mali exagitat, nec in ea tantum in quae destinavit, sed in oc-
4 currentia obiter furit. Cetera vitia inpellunt animos: ira praecipitat. etiam si resistere contra adfectus suos non licet, at certe adfectibus ipsis licet stare: haec non secus quam fulmina procellaeque et si qua alia inrevocabilia sunt, quia non eunt, sed cadunt, vim suam magis ac ma-
5 gis tendit. Alia vitia a ratione, hoc a sanitate desciscit. alia accessus lenes habent et incrementa fallentia: in ira deiectus animorum est. nulla itaque res urget magis adtonita et in vires suas prona et sive successit, superba, sive frustratur, insana. ne repulsa quidem in taedium acta, ubi adversarium fortuna subduxit, in se ipsa morsus suos vertit. Nec refert, quantum sit ex quo surrexerit. ex levissimis enim in maxima evadit.

1 II. Nullam transit aetatem, nullum hominum genus excipit. Quaedam gentes beneficio egestatis non novere luxuriam. quaedam, quia exercitae et vagae sunt, effugere pigritiam. quibus incultus mos agrestisque vita est, circumscriptio ignota est et fraus et quodcumque in foro malum nascitur: nulla gens est, quam non ira instiget, tam inter Graios quam inter barbaros potens, non minus perniciosa leges metuentibus quam quibus iura distinguit

modus virium. Denique cetera singulos corripiunt, hic 2 unus adfectus est, qui interdum publice concipitur. numquam populus universus feminae amore flagravit, nec in pecuniam aut lucrum tota civitas spem suam misit. ambitio viritim singulos occupat. inpotentia non est malum publicum: saepe in *iram* uno agmine itum est. viri, femi- 3 nae, senes, pueri, principes volgusque consensere et tota multitudo paucissimis verbis concitata ipsum concitatorem antecessit. ad arma protinus ignesque discursum est et indicta finitimis bella aut gesta cum civibus. totae cum stirpe omni crematae domus et modo eloquio 4 favorabilis habitus [in multo honore] iram suae concionis excepit. in imperatorem suum legiones pila torserunt. dissedit plebs tota cum patribus. publicum consilium, senatus non exspectatis delectibus nec nominato imperatore subitos irae suae duces legit ac per tecta urbis nobilis consectatus viros supplicium manu sumpsit. violatae 5 legationes rupto iure gentium rabiesque [*in*] infanda civitatem tulit. nec datum tempus, quo resideret tumor publicus, sed deductae protinus classes et oneratae tumultuario milite. sine more, sine auspiciis populus ductu irae suae egressus fortuita raptaque pro armis gessit, deinde magna clade temeritatem audacis irae luit. Hic barbaris 6 forte viventibus in bella exitus est. cum mobilis animos species iniuriae perculit, aguntur statim et qua dolor traxit, ruinae modo regionibus incidunt inconpositi, interriti, incauti, pericula adpetentes sua. gaudent feriri et instare ferro et tela corpore urgere et per suum volnus exire.

III. „Non est, inquis, dubium, quin magna ista et 1 pestifera sit vis: ideo quemadmodum sanari debeat monstra.“ Atqui, ut in prioribus libris dixi, stat Aristoteles defensor irae et vetat illam nobis exsecari: calcar ait esse virtutis. hac erepta inermem animum et ad conatus magnos pigrum inertemque fieri. Necessarium est itaque 2 foeditatem eius ac feritatem coarguere et ante oculos ponere, quantum monstri sit homo in hominem furens quantoque inpetu ruat non sine pernicie sua perniciosus

et ea deprimens, quae mergi nisi cum mergente non pos-
3 sunt. Quid ergo? sanum hunc aliquis vocat, qui velut tempestate correptus non it sed agitur et furenti malo servit? nec mandat ultionem suam, sed ipse eius exactor animo simul ac manu saevit carissimorum eorumque quae
4 mox amissa fleturus est, carnifex? hunc aliquis adfectum virtuti adiutorem comitemque dat, consilia sine quibus virtus nihil gerit, obturbantem? caducae sinistraeque sunt vires et in malum suum validae, in quas aegrum morbus
5 et accessio erexit. Non est ergo quod me putes tempus in supervacuis consumere, quod iram, quasi dubiae apud homines opinionis sit, infamem, cum aliquis sit et quidem de inlustribus philosophis, qui illi indicat operas et tamquam utilem ac spiritus subministrantem in proelia, in actus rerum, ad omne quodcumque calore aliquo geren-
6 dum est, vocet. Ne quem fallat tamquam aliquo tempore, aliquo loco profutura, ostendenda est rabies eius effre nata et adtonita adparatusque illi reddendus est suus, eculei et fidiculae et ergastula et cruces et circumdati defossis corporibus ignes et cadavera quoque trahens uncus, varia vinculorum genera, varia poenarum, lacerationes membrorum, inscriptiones frontis et bestiarum inmanium caveae. inter haec instrumenta conlocetur ira dirum quiddam atque horridum stridens, omnibus per quae furit tetrior.

1 IV. Ut de ceteris dubium sit, nulli certe adfectui peior est voltus, quem in prioribus libris descripsimus asperum et acrem et nunc subducto retrorsus fugatoque sanguine pallentem, nunc in os omni calore ac spiritu verso subrubicundum et similem cruento, venis tumentibus, oculis nunc trepidis et exsilientibus, nunc in uno obtutu defixis
2 et haerentibus. adice dentium inter se arietatorum et aliquem esse cupientium non alium sonum quam est apris tela sua adtritu acuentibus. adice articulorum crepitum, cum se ipsae manus frangunt et pulsatum saepius pectus, anhelitus crebros tractosque altius gemitus, instabile corpus, incerta verba subitis exclamationibus, trementia labra interdumque conpressa et dirum quiddam exsibi-

lantia: ferarum mehercules, sive illas fames agitat sive 3 infixum visceribus ferrum, minus tetra facies est, etiam cum venatorem suum semianimes morsu ultimo petunt, quam hominis ira flagrantis. age, si exaudire voces ac minas vacet, qualia excarnificati animi verba sunt? Nonne 4 revocare se quisque ab ira volet, cum intellexerit illam a suo primum malo incipere? non vis ergo admoneam eos, qui iram summa potentia exercent et argumentum virium existimant et in magnis magnae fortunae bonis ponunt paratam ultionem, quam non [sit] potens, immo ne liber quidem dici possit irae suae captus? non vis 5 admoneam, quo diligentior quisque sit et ipse se circumspiciat, alia animi mala ad pessimos quosque pertinere, iracundiam etiam eruditis hominibus et in alia sanis inrepere? adeo ut quidam simplicitatis indicium iracundiam dicant et volgo credatur facillimus quisque huic obnoxius.

V. „Quorsus, inquis, hoc pertinet?“ Ut nemo se 1 iudicet tutum ab illa, cum lenes quoque natura et placidos in saevitiam ac violentiam evocet. Quemadmodum adversus pestilentiam nihil prodest firmitas corporis et diligens valitudinis cura, promiscue enim inbecilla robustaque invadit: ita ab ira tam inquietis moribus periculum est quam conpositis et remissis, quibus eo turpior ac periculosior est, quo plus in illis mutat. Sed cum 2 primum sit non irasci, secundum detinere, tertium alienae quoque irae mederi, dicam primum, quemadmodum in iram non incidamus, deinde quemadmodum nos ab illa liberemus, novissime quemadmodum irascentem retineamus placemusque et ad sanitatem reducamus.

Ne irascamur praestabimus, si omnia vitia irae nobis 3 subinde proposuerimus et illam bene aestimaverimus. accusanda est apud nos, damnanda. perscrutanda eius mala et in medium protrahenda sunt. Ut qualis sit adpa- 4 reat, conparanda cum pessimis est: avaritia acquirit et contrahit, quo aliquis melior utatur: ira [*quos*] incendit,

paucis gratuita est. iracundus dominus quot in fugam servos egit? quot in mortem? quanto plus irascendo quam id erat, propter quod irascebatur, amisit? ira patri luctum, marito divortium adtulit, magistratui odium, can-
5 didato repulsam. Peior est quam luxuria, quoniam illa sua voluptate fruitur, haec alieno dolore. Vincit malignitatem et invidiam: illae enim infelicem fieri volunt, haec facere. illae fortuitis malis delectantur, haec non potest exspectare fortunam. nocere ei quem odit, non noceri
6 vult. Nihil est simultatibus gravius: has ira conciliat. nihil est bello funestius: in hoc potentium ira prorumpit. ceterum etiam illa plebeia ira et privata inerme et sine viribus bellum est. Praeterea ira, ut seponamus, quae mox secutura sunt, damna, insidias, perpetuam ex certaminibus mutuis sollicitudinem, dat poenas dum exigit: naturam hominis eiurat. illa in amorem hortatur, haec in
7 odium. illa prodesse iubet, haec nocere. Adice quod, cum indignatio eius a nimio *sui* suspectu eveniat et animosa videatur, pusilla est et angusta. nemo enim non eo, a quo se contemptum iudicat, minor est: at ille ingens animus et verus aestimator sui non vindicat iniuriam, quia
8 non sentit. Ut tela a duro resiliunt et cum dolore caedentis solida feriuntur, ita nulla magnum animum iniuria ad sensum sui adducit, fragilior eo quod petit. quanto pulchrius velut nulli penetrabilem telo omnis iniurias contumeliasque respuere! Ultio doloris confessio est: non est magnus animus, quem incurvat iniuria. Aut potentior te aut inbecillior laesit: si inbecillior, parce illi. si potentior, tibi.

1 VI. Nullum est argumentum magnitudinis certius quam nihil posse quo instigeris accidere. Pars superior mundi et ordinatior ac propinqua sideribus nec in nubem cogitur nec in tempestatem inpellitur nec versatur in turbinem. omni tumultu caret. inferiora fulminantur: eodem modo sublimis animus, quietus semper et in statione tranquilla collocatus, omnia intra se premens, quibus ira contrahitur, modestus et venerabilis est et dispositus,
2 quorum nihil invenies in irato. Quis enim traditus dolori

et furens non primam reiecit verecundiam? quis inpetu turbidus et in aliquem ruens non quicquid in se verecundi habuit, abiecit? cui officiorum numerus aut ordo constitit incitato? quis linguae temperavit? quis ullam partem corporis tenuit? quis se regere potuit inmissum? Proderit nobis illud Democriti salutare praeceptum, quo 3 monstratur tranquillitas, si neque privatim neque publice multa aut maiora viribus nostris egerimus. Numquam tam feliciter in multa discurrenti negotia dies transit, ut non aut ex homine aut ex re offensa nascatur, quae animum in iras paret. Quemadmodum per frequentia urbis 4 loca properanti in multos incursitandum est et aliubi labi necesse est, aliubi retineri, aliubi respergi: ita in hoc vitae actu dissipato et vago multa inpedimenta, multae querelae incidunt: alius spem nostram fefellit, alius distulit, alius intercepit. non ex destinato proposita fluxerunt. Nulli fortuna tam dedita est, ut multa temptanti ubique 5 respondeat: sequitur ergo, ut is cui contra quam proposuerat, aliqua cesserunt, inpatiens hominum rerumque sit, ex levissimis causis irascatur nunc personae, nunc negotio, nunc loco, nunc fortunae, nunc sibi. Itaque ut 6 quietus possit esse animus, non est iactandus nec multarum, ut dixi, rerum actu fatigandus nec magnarum supraque vires adpetitarum. Facile est levia aptare cervicibus et in hanc aut illam partem transferre sine lapsu: at quae alienis in nos manibus inposita aegre sustinemus, victi in proximo effundimus. etiam dum stamus sub sarcina, inpares oneri vacillamus.

VII. Idem accidere in rebus civilibus ac domesticis 1 scias. Negotia expedita et habilia sequuntur actorem: ingentia et supra mensuram gerentis nec dant se facile et, si occupata sunt, premunt atque abducunt administrantem tenerique iam visa cum ipso cadunt: ita fit, ut frequenter inrita sit eius voluntas, qui non quae facilia sunt adgreditur, sed vult facilia esse quae adgressus est. Quotiens aliquid conaberis, te simul et ea quae paras 2 quibusque pararis ipse metire. faciet enim te asperum poenitentia operis infecti. hoc interest utrum quis fer-

vidi sit ingenii an frigidi atque humilis: generoso repulsa iram exprimet, languido inertique tristitiam. Ergo actiones nostrae nec parvae sint nec audaces et inprobae. in vicinum spes exeat. nihil conemur, quod mox adepti quoque successisse miremur.

1 VIII. Demus operam, ne accipiamus iniuriam, quia ferre nescimus. Cum placidissimo et facillimo et minime anxio morosoque vivendum est: sumuntur a conversantibus mores et ut quaedam in contactos corporis vitia 2 transsiliunt, ita animus mala sua proximis tradit: ebriosus convictores in amorem meri traxit. inpudicorum coetus fortem quoque et, si liceat, virum emolliit. avaritia in proximos virus suum transtulit. Eadem ex diverso ratio virtutum est, ut omne quod secum habent mitigent. nec tam valitudini profuit utilis regio et salubrius coelum 3 quam animis parum firmis in turba meliore versari. Quae res quantum possit intelleges, si videris feras quoque convictu nostro mansuescere nullique etiam inmani bestiae vim suam permanere, si hominis contubernium diu passa est. retunditur omnis asperitas paulatimque inter placida dediscitur. accedit huc, quod non tantum exemplo melior fit qui cum quietis hominibus vivit, sed quod causas irascendi non invenit nec vitium suum exercet: fugere itaque debebit omnis quos inritaturos ira-4 cundiam sciet. „Qui sunt, inquis, isti?“ Multi ex variis causis idem facturi: offendet te superbus contemptu, dicax contumelia, petulans iniuria, lividus malignitate, pugnax contentione, ventosus et mendax vanitate. non feres a suspicioso timeri, a pertinace vinci, a delicato 5 fastidiri. Elige simplices, faciles, moderatos, qui iram tuam nec evocent et ferant. magis adhuc proderunt submissi et humani et dulces, non tamen usque in adulatio-6 nem. nam iracundos nimia adsentatio offendit. Erat certe amicus noster vir bonus, sed irae paratioris, cui non magis tutum erat blandiri quam maledicere. Coelium oratorem fuisse iracundissimum constat. cum quo, ut aiunt, coenabat in cubiculo lectae patientiae cliens, sed difficile erat illi in copulam coniecto rixam eius cum quo

haerebat effugere. optimum iudicavit quicquid dixisset sequi et secundas agere: non tulit Coelius adsentientem et exclamavit: *dic aliquid contra, ut duo simus.* Sed ille quoque, quod non irasceretur, iratus cito sine adversario desiit. Eligamus ergo vel hos potius, si conscii nobis 7 iracundiae sumus, qui voltum nostrum ac sermonem sequantur. facient quidem nos delicatos et in malam consuetudinem inducent nihil contra voluntatem audiendi, sed proderit vitio suo intervallum et quietem dare. Difficilis quoque et indomiti natura blandientem feret: nihil asperum territumque palpanti est. Quotiens disputatio 8 longior et pugnacior erit, in prima resistamus, antequam robur accipiat. alit se ipsa contentio et demissos altius tenet. Facilius est se a certamine abstinere qum abducere.

IX. Studia quoque graviora iracundis omittenda sunt 1 aut certe citra lassitudinem exercenda et animus non inter plura versandus, sed artibus amoenis tradendus: lectio illum carminum obleniat et historia fabulis detineat. mollius delicatiusque tractetur. Pythagoras perturbatio- 2 nes animi lyra conponebat. quis autem ignorat lituos et tubas concitamenta esse, sicut quosdam cantus blandimenta, quibus mens resolvatur? confusis oculis prosunt virentia et quibusdam coloribus infirma acies adquiescit, quorumdam splendore praestringitur: sic mentes aegras studia laeta permulcent. Forum, advocationes, iudicia fu- 3 gere debemus et omnia, quae exulcerant vitium, aeque cavere [*ac*] lassitudinem corporis: consumit enim quicquid in nobis mite placidumque est et acria concitat. Ideo 4 quibus stomachus suspectus est, processuri ad res agendas maioris negotii bilem cibo temperant, quam maxime movet fatigatio, sive quia calorem in media conpellit et nocet sanguini cursumque eius venis laborantibus sistit, sive quia corpus adtenuatum et infirmum incumbit animo. certe ob eamdem causam iracundiores sunt valitudine aut aetate fessi. Fames quoque et sitis ex isdem causis vitanda est: exasperat et incendit animos. Vetus dictum est „a 5 lasso rixam quaeri." aeque autem et ab esuriente et a si-

tiente et ab omni homine quem aliqua res urit. nam ut ulcera ad levem tactum, deinde etiam ad suspicionem tactus condolescunt, ita animus adfectus minimis offenditur, adeo ut quosdam salutatio et epistula et oratio et interrogatio in litem evocent.

1 X. Numquam sine querela aegra tanguntur. optimum est itaque ad primum mali sensum mederi sibi. tum verbis quoque suis minimum libertatis dare et in-
2 hibere inpetum. Facile est autem adfectus suos, cum primum oriuntur, deprehendere: morborum signa praecurrunt. quemadmodum tempestatis ac pluviae ante ipsas notae veniunt, ita irae, amoris omniumque istarum procellarum animos vexantium sunt quaedam praenuntia.
3 Qui comitiali vitio solent corripi, iam adventare valitudinem intellegunt, si calor summa deseruit et incertum lumen nervorumque trepidatio est, si memoria sublabitur caputque versatur. solitis itaque remediis incipientem causam occupant et odore gustuque quicquid est quod alienat animos, repellitur: aut fomentis contra frigus rigoremque pugnatur, aut si parum medicina profecit, vi-
4 taverunt turbam et sine teste ceciderunt. Prodest morbum suum nosse et vires eius antequam spatientur, opprimere. videamus quid sit, quod nos maxime concitet: alium verborum, alium rerum contumeliae movent. hic vult nobilitati, hic formae suae parci. hic elegantissimus haberi cupit, ille doctissimus. hic superbiae inpatiens est, hic contumaciae. ille servos non putat dignos quibus irascatur, hic intra domum saevus est, foris mitis. ille rogari invidiam iudicat, hic non rogari contumeliam. Non omnes ab eadem parte feriuntur: scire itaque oportet, quid in te inbecillum sit, ut id maxime protegas.

1 XI. Non expedit omnia videre, omnia audire. multae nos iniuriae transeant, ex quibus plerasque non accipit qui nescit. Non vis esse iracundus? ne fueris curiosus. qui inquirit quid in se dictum sit, qui malignos sermones, etiamsi secreto habiti sunt, eruit, se ipse inquietat. quaedam interpretatio eo perducit, ut videantur iniuriae: itaque alia differenda sunt, alia deridenda, alia donanda.

Circumscribenda multis modis ira est. pleraque in lusum 2
iocumque vertantur. Socratem aiunt colapho percussum
nihil amplius dixisse quam „molestum esse, quod nescirent homines, quando cum galea prodire deberent.“ Non 3
quemadmodum facta sit iniuria refert, sed quemadmodum
lata. nec video quare difficilis sit moderatio, cum sciam
tyrannorum quoque tumida et fortuna et licentia ingenia
familiarem sibi saevitiam repressisse. Pisistratum certe, 4
Atheniensium tyrannum, memoriae proditur, cum multa
in crudelitatem eius ebrius conviva dixisset nec deessent
qui vellent manus ei commodare et alius hinc, alius illinc
faces subderent, placido animo tulisse et hoc inritantibus
respondisse „non magis illi se succensere quam si quis
obligatis oculis in se incurrisset.“

XII. Magna pars querelas manu fecit aut falsa suspicando aut levia adgravando. saepe ad nos ira venit, saepius nos ad illam. quae numquam arcessenda est. etiam
cum incidit, reiciatur. Nemo dicit sibi: „hoc propter quod 2
irascor, aut feci aut fecisse potui.“ nemo animum facientis, sed ipsum aestimat factum: atqui ille intuendus est,
voluerit an inciderit, coactus sit an deceptus, odium
secutus sit an praemium, sibi morem gesserit an manum
alteri commodaverit. aliquid aetas peccantis facit, aliquid
fortuna, ut ferre aut pati aut humanum sit aut humile.
Eo nos loco constituamus, quo ille est cui irascimur: 3
nunc facit nos iracundos iniqua nostri aestimatio et quae
facere vellemus, pati nolumus. Nemo se differt: atqui 4
maximum remedium irae dilatio est, ut primus eius fervor
relanguescat et caligo quae premit mentem, aut residat
aut minus densa sit. quaedam ex his quae te praecipitem
ferebant, hora, non tantum dies molliet, quaedam ex toto
evanescent: si nihil egerit petita advocatio, adparebit iam
iudicium esse, non iram. Quicquid voles quale sit scire,
tempori trade. nihil diligenter in fluctu cernitur. Non 5
potuit inpetrare a se Plato tempus, cum servo suo irasceretur, sed ponere illum statim tunicam et praebere scapulas verberibus iussit sua manu ipse caesurus. postquam intellexit irasci se, sicut sustulerat manum suspen-

sam detinebat et stabat percussuro similis. interrogatus deinde ab amico, qui forte intervenerat, quid ageret:
6 „exigo, inquit, poenas ab homine iracundo." Velut stupens gestum illum saevituri deformem sapienti viro servabat, oblitus iam servi, quia alium quem potius castigaret invenerat. itaque abstulit sibi in suos potestatem et ob peccatum quoddam commotior: „tu, inquit, Speusippe, servulum istum verberibus obiurga: nam ego irascor."
7 Ob hoc non cecidit, propter quod alius cecidisset. Irascor, inquit: plus faciam quam oportet, libentius faciam: non sit iste servus in eius potestate qui in sua non est. Aliquis vult irato committi ultionem, cum Plato sibi ipse imperium abrogaverit? Nihil tibi liceat, dum irasceris. quare? quia vis omnia licere.

1 XIII. Pugna tecum ipse: si vincere iram non potes, te illa incipit vincere. si absconditur, si illi exitus non datur, signa eius obruamus et illam quantum fieri potest
2 occultam secretamque teneamus. Cum magna id nostra molestia fiet. cupit enim exsilire et incendere oculos et mutare faciem. sed si eminere illi extra nos licuit, supra nos est. In imo pectoris secessu recondatur feraturque, non ferat. immo in contrarium omnia eius indicia flectamus: voltus remittatur, vox lenior sit, gradus lentior.
3 paulatim cum exterioribus interiora formantur. In Socrate irae signum erat vocem submittere, loqui parcius. adparebat tunc illum sibi obstare. deprehendebatur itaque a familiaribus et coarguebatur, nec erat illi exprobratio latitantis irae ingrata. quidni gauderet, quod iram suam multi intellegerent, nemo sentiret? sensissent autem, nisi ius amicis obiurgandi se dedisset, sicut ipse sibi in
4 amicos sumpserat. Quanto magis hoc nobis faciendum est? rogemus amicissimum quemque, ut tunc maxime libertate adversus nos utatur, cum minime illam pati poterimus, nec adsentiatur irae nostrae. contra [nos,] potens malum et apud nos gratiosum, dum conspicimus, dum
5 nostri sumus, advocemus. Qui vinum male ferunt et ebrietatis suae temeritatem ac petulantiam metuunt, mandant suis, ut e convivio auferantur. Intemperantiam in morbo

suam experti parere ipsis in adversa valitudine vetant. Optimum est notis vitiis inpedimenta prospicere et ante 6 omnia ita conponere animum, ut etiam gravissimis rebus subitisque concussus iram aut non sentiat aut magnitudine inopinatae iniuriae exortam in altum retrahat nec dolorem suum profiteatur. Id fieri posse adparebit, si pauca ex 7 turba ingenti exempla protulero, ex quibus utrumque discere licet, quantum mali habeat ira, ubi hominum praepotentum potestate tota utitur, quantum sibi imperare possit, ubi metu maiore conpressa est.

XIV. Cambysen regem nimis deditum vino Praexa- 1 spes unus ex carissimis monebat, ut parcius biberet, turpem esse dicens ebrietatem in rege, quem omnium oculi auresque sequerentur. Ad haec ille: „ut scias, inquit, quemadmodum numquam excidam mihi, adprobabo iam et oculos post vinum in officio esse et manus." Bibit deinde 2 liberalius quam alias capacioribus scyphis et iam gravis ac vino lentus obiurgatoris sui filium procedere ultra limen iubet adlevataque super caput sinistra manu stare. tunc intendit arcum et ipsum cor adulescentis, id enim petere se dixerat, figit rescissoque pectore haerens in ipso corde spiculum ostendit ac respiciens patrem interrogavit, satisne certam haberet manum. At ille negavit Apollinem potuisse certius mittere. Di illum male perdant 3 animo magis quam condicione mancipium! eius rei laudator fuit, cuius nimis erat spectatorem fuisse. occasionem blanditiarum putavit pectus filii in duas partes diductum et cor sub volnere palpitans. controversiam illi facere de gloria debuit et revocare iactum, ut regi liberet in ipso patre certiorem manum ostendere. O regem 4 cruentum! o dignum in quem omnium suorum arcus verterentur! Cum exsecrati fuerimus illum convivia suppliciis funeribusque solventem, tamen sceleratius telum illud laudatum est quam missum. videbimus quomodo se pater gerere debuerit stans super cadaver filii sui caedemque illam, cuius et testis fuerat et causa: id de quo nunc agitur, adparet, iram supprimi posse. Non male- 5 dixit regi, nullum emisit ne calamitosi quidem verbum,

cum aeque cor suum quam filii transfixum videret. potest dici merito devorasse verba. nam si quid tamquam ira-
6 tus dixisset, nihil tamquam pater facere potuisset. Potest, inquam, videri sapientius se in illo casu gessisse, quam cum de potandi modo praeciperet [*ei*], quem satius erat vinum quam sanguinem bibere, cuius manus poculis occupari pax erat: accessit itaque ad numerum eorum, qui magnis cladibus ostenderunt, quanti constarent regum amicis bona consilia.

1 XV. Non dubito quin Harpagus quoque tale aliquid regi suo Persarumque suaserit, quo offensus liberos illi epulandos adposuit et subinde quaesiit: an placeret conditura. Deinde ut satis illum plenum malis suis vidit, adferri capita illorum iussit et quomodo esset acceptus interrogavit. Non defuerunt misero verba, non os concurrit: „apud regem," inquit, omnis coena iucunda est."
2 Quid hac adulatione profecit? ne ad reliquias invitaretur. Non veto patrem damnare regis sui factum, non veto quaerere dignam tam truci portento poenam, sed hoc interim colligo, posse etiam ex ingentibus malis nascentem iram
3 abscondi et ad verba contraria sibi cogi. Necessaria ista est doloris refrenatio, utique hoc sortitis vitae genus et ad regiam adhibitis mensam: sic estur apud illos, sic bibitur, sic respondetur, funeribus suis adridendum est. An tanti sit vita videbimus: alia ista quaestio est. Non consolabimur tam triste ergastulum, non adhortabimur ferre imperia carnificum: ostendemus in omni servitute apertam libertati viam. si aeger animus et [*non*] suo vitio mi-
4 ser est, huic miserias finire secum licet. Dicam et illi, qui in regem incidit sagittis pectora amicorum petentem, et illi, cuius dominus liberorum visceribus patres saturat: quid gemis, demens, quid exspectas, ut te aut hostis aliquis per exitium gentis tuae vindicet aut rex a longinquo potens advolet? quocumque respexeris, ibi malorum finis est: vides illum praecipitem locum? illac ad libertatem descenditur. vides illud mare, illud flumen, illum puteum? libertas illic in imo sedet. vides illam arborem brevem, retorridam, infelicem? pendet inde libertas. vides

iugulum tuum, guttur tuum, cor tuum? effugia servitutis sunt. nimis tibi operosos exitus monstro et multum animi ac roboris exigentes? quaeris quod sit ad libertatem iter? quaelibet in corpore tuo vena.

XVI. Quamdiu quidem nihil tam intolerabile nobis videtur, ut nos expellat e vita, iram, in quocumque erimus statu, removeamus: perniciosa est servientibus. omnis enim indignatio in tormentum suum proficit et imperia graviora sentit quo contumacius patitur. Sic laqueos fera dum iactat, adstringit. sic aves viscum, dum trepidantes excutiunt, plumis omnibus inlinunt. Nullum tam artum est iugum quod non minus laedat ducentem quam repugnantem. unum est levamentum malorum ingentium, pati et necessitatibus suis obsequi. Sed cum utilis sit servientibus adfectuum suorum et huius praecipue rabidi atque effreni continentia, utilior est regibus: perierunt omnia, ubi quantum ira suadet, fortuna permittit, nec diu potest quae multorum malo exercetur potentia stare. periclitatur enim, ubi eos qui separatim gemunt, communis metus iunxit. plerosque itaque modo singuli mactaverunt, modo universi, cum illos conferre in unum iras publicus dolor coegisset. Atqui plerique sic iram quasi insigne regium exercuerunt, sicut Dareus, qui primus post ablatum mago imperium Persas et magnam partem orientis obtinuit. nam cum bellum Scythis indixisset orientem cingentibus, rogatus ab Oeobazo nobili sene, ut ex tribus liberis unum in solatium patri relinqueret, duorum opera uteretur, plus quam rogabatur pollicitus omnis se illi dixit remissurum et occisos in conspectu parentis abiecit, crudelis futurus, si omnis abduxisset. At quanto Xerxes facilior? qui Pythio quinque filiorum patri unius vacationem petenti, quem vellet eligere permisit. Deinde quem elegerat, in partes duas distractum ab utroque viae latere posuit et hac victima lustravit exercitum. Habuit itaque quem debuit exitum: victus et late longeque fusus ac stratam ubique ruinam suam cernens medius inter suorum cadavera incessit.

XVII. Haec barbaris regibus feritas in ira fuit: quos

1 2 3 4 1

nulla eruditio, nullus literarum cultus inbuerat: dabo tibi ex Aristotelis sinu regem Alexandrum, qui Clitum carissimum sibi et una educatum inter epulas transfodit manu quidem sua, parum adulantem et pigre ex Macedone ac
2 libero in Persicam servitutem transeuntem. nam Lysimachum aeque familiarem sibi leoni obiecit. numquid ergo hic Lysimachus felicitate quadam dentibus leonis elapsus
3 ob hoc, cum ipse regnaret, mitior fuit? Nam Telesphorum Rhodium amicum suum undique decurtatum, cum aures illi nasumque abscidisset, in cavea velut novum animal aliquod et inusitatum diu pavit, cum oris detruncati mutilatique deformitas humanam faciem perdidisset. accedebat fames et squalor et inluvies corporis in ster-
4 core suo destituti. callosis super haec genibus manibusque, quas in usum pedum angustiae loci cogebant, lateribus vero adtritu exulceratis non minus foeda quam terribilis erat forma eius visentibus, factusque poena sua monstrum misericordiam quoque amiserat: tamen cum dissimillimus esset homini qui illa patiebatur, dissimilior erat qui faciebat.

1 XVIII. Utinam ista saevitia intra peregrina exempla mansisset nec in Romanos mores cum aliis adventiciis vitiis etiam suppliciorum irarumque barbaria transisset! M. Mario cui vicatim populus statuas posuerat, cui ture ac vino* supplicabat, L. Sulla praefringi crura, erui oculos, amputari manus iussit et quasi totiens occideret quotiens volnerabat, paulatim et per singulos artus laceravit.
2 Quis erat [huius] imperii minister? quis nisi Catilina iam in omne facinus manus exercens? is illum ante bustum Q. Catuli carpebat gravissimus mitissimi viri cineribus, supra quos vir mali exempli, popularis tamen et non tam inmerito quam nimis amatus per stillicidia sanguinem dabat. Dignus erat Marius qui illa pateretur, Sulla qui iuberet, Catilina qui faceret, sed indigna respublica quae in corpus suum pariter et hostium et vindicum gladios reci-
3 peret. Quid antiqua perscrutor? modo C. Caesar Sextum Papinium, cui pater erat consularis, Betilienum Bassum quaestorem suum, procuratoris sui filium, aliosque et se-

natores et equites Romanos uno die flagellis cecidit, torsit, non quaestionis, sed animi causa. deinde adeo inpatiens fuit differendae voluptatis, quam ingentem crudelitas eius sine dilatione poscebat, ut in xysto maternorum hortorum, qui porticum a ripa separat, inambulans quosdam ex illis cum matronis atque aliis senatoribus ad lucernam decollaret. Quid instabat? quod periculum aut privatum aut publicum una nox minabatur? quantulum fuit lucem exspectare denique, ne senatores populi Romani soleatus occideret? 4

XIX. Quam superba fuerit crudelitas eius ad rem pertinet scire, quamquam aberrare alicui possimus videri et in devium exire: sed hoc ipsum pars erit irae super solita saevientis. Ceciderat flagellis senatores: ipse effecit, ut dici possit: solet fieri. torserat per omnia quae in rerum natura tristissima sunt, fidiculis, talaribus, eculeo, igne, voltu suo. Et hoc loco respondebitur: magnam rem! si tres senatores quasi nequam mancipia inter verbera et flammas divisit homo, qui de toto senatu trucidando cogitabat, qui optabat, ut populus Romanus unam cervicem haberet, ut scelera sua tot locis ac temporibus diducta in unum ictum et unum diem cogeret. quid tam inauditum quam nocturnum supplicium? cum latrocinia tenebris abscondi soleant, animadversiones, quo notiores sunt, plus in exemplum emendationemque proficiant. Et hoc loco respondebitur mihi: quod tanto opere admiraris, isti beluae cotidianum est. ad hoc vivit, ad hoc vigilat, ad hoc lucubrat. Nemo certe invenietur alius, qui imperaverit omnibus iis, in quos animadverti iubebat, os inserta spongia includi, ne vocis emittendae haberent facultatem. cui umquam morituro non est relictum qua gemeret? timuit, ne quam liberiorem vocem extremus dolor mitteret, ne quid quod nollet audiret. sciebat autem innumerabilia esse, quae obicere illi nemo nisi periturus auderet. Cum spongiae non invenirentur, scindi vestimenta miserorum et in os farciri pannos imperavit: quae ista saevitia est? liceat ultimum spiritum trahere. da exiturae animae locum. liceat illam non per volnus emittere. Adicere his longum 1 2 3 4 5

est, quod patres quoque occisorum eadem nocte dimissis per domos centurionibus confecit: id est, homo misericors luctu liberavit. non enim Caii saevitiam, sed irae, propositum est describere: quae non tantum viritim furit, sed gentes totas lancinat, sed urbes et flumina et tuta ab omni sensu doloris converberat.

1 XX. Sic rex Persarum totius populi nares recidit in Syria, unde Rhinocolura loco nomen est. Pepercisse illum iudicas, quod non tota capita praecidit? novo genere poe-
2 nae delectatus est. Tale aliquid passi forent Aethiopes, qui ob longissimum vitae spatium Macrobiotae adpellantur. in hos enim, quia non supinis manibus exceperant servitutem missisque legatis libera responsa dederant, quae contumeliosa reges vocant, Cambyses fremebat et non provisis commeatibus, non exploratis itineribus, per invia, per arentia trahebat omnem bello utilem turbam, cui intra primum iter deerant necessaria nec quicquam subministrabat sterilis et inculta humanoque ignota vestigio
3 regio. Sustinebant famem primo tenerrima frondium et cacumina arborum, tum coria igne mollita et quicquid necessitas cibum fecerat. postquam inter arenas radices quoque et herbae defecerant adparuitque inops etiam animalium solitudo, decimum quemque sortiti alimentum
4 habuerunt fame saevius. Agebat adhuc ira regem praecipitem, cum partem exercitus amisisset, partem comedisset, donec timuit, ne et ipse vocaretur ad sortem: tum demum signum receptui dedit. servabantur interim generosae illi aves et instrumenta epularum camelis vehebantur, cum sortirentur milites eius, quis male periret, quis peius viveret.

1 XXI. Hic iratus fuit genti et ignotae et inmeritae, sensurae tamen: Cyrus flumini. Nam cum Babylona oppugnaturus festinaret ad bellum, cuius maxima momenta in occasionibus sunt, *Gynden* late fusum amnem vado transire temptavit, quod vix tutum est, etiam cum sensit
2 aestatem et ad minimum deductus est. Ibi unus ex iis equis, qui trahere regium currum albi solebant, abreptus vehementer commovit regem: iuravit itaque se amnem

illum regis comitatus auferentem eo redacturum, ut transiri calcarique etiam a feminis posset. Huc deinde om- 3 nem transtulit belli adparatum et tamdiu adsedit operi, donec C et LXXX cuniculis divisum alveum in CCC et LX rivos dispergeret et siccum relinqueret in diversum fluentibus aquis. Periit itaque et tempus, magna in magnis 4 rebus iactura, et militum ardor, quem inutilis labor fregit, et occasio adgrediendi inparatos, dum ille bellum indictum hosti cum flumine gerit. Hic furor, quid enim aliud 5 voces? Romanos quoque contigit. C. enim Caesar villam in Herculanensi pulcherrimam, quia mater sua aliquando in illa custodita erat, diruit fecitque eius per hoc notabilem fortunam. stantem enim praenavigabamus, nunc causa dirutae quaeritur.

XXII. Et haec cogitanda sunt exempla, quae vites, et 1 illa e contrario, quae sequaris, moderata, lenia, quibus nec ad irascendum causa defuit nec ad ulciscendum potestas. Quid enim facilius fuit Antigono quam duos mani- 2 pulares duci iubere, qui incumbentes regis tabernaculo faciebant, quod homines et periculosissime et libentissime faciunt, [*qui*] de rege suo male existimant? Audierat omnia Antigonus, utpote cum inter dicentem et audientem palla interesset. quam ille leviter commovit et: „longius, inquit, discedite, ne vos rex audiat.“ Idem quadam 3 nocte, cum quosdam ex militibus suis exaudisset omnia mala inprecantis regi, qui ipsos in illud iter et inextricabile lutum deduxisset, accessit ad eos, qui maxime laborabant, et cum ignorantes a quo adiuvarentur explicuisset: „nunc, inquit, maledicite Antigono, cuius vitio in has miserias incidistis: ei autem bene optate, qui vos ex hac voragine eduxit.“ Idem tam miti animo hostium suo- 4 rum maledicta quam civium tulit. itaque cum in parvulo quodam castello Graeci obsiderentur et fiducia loci contemnentes hostem multa in deformitatem Antigoni iocarentur et nunc staturam humilem, nunc conlisum nasum deriderent: „gaudeo, inquit, et aliquid boni spero, si in castris meis Silenum habeo.“ Cum hos dicaces fame 5 domuisset, captis sic usus est, ut eos qui militiae utiles

erant, in cohortes describeret, ceteros praeconi subiceret, idque se negavit facturum fuisse, nisi expediret his dominum habere, qui tam malam haberent linguam.

1 XXIII. Huius nepos fuit Alexander, qui lanceam in convivas suos torquebat, qui ex duobus amicis, quos paulo ante retuli, alterum ferae obiecit, alterum sibi. ex 2 his duobus tamen qui leoni obiectus est, vixit. Non habuit hoc avitum ille vitium, ne paternum quidem. nam si qua alia in Philippo virtus, fuit et contumeliarum patientia, ingens instrumentum ad tutelam regni. Demochares ad illum Parrhesiastes ob nimiam et procacem linguam adpellatus inter alios Atheniensium legatos venerat. audita benigne legatione Philippus: „dicite, inquit, mihi, facere quid possim, quod sit Atheniensibus gratum.“ 3 excepit Demochares et: „te, inquit, suspendere.“ Indignatio circumstantium ad tam inhumanum responsum exorta erat. quos Philippus conticescere iussit et Thersitam illum salvum incolumemque dimittere. „At vos, inquit, ceteri legati, nuntiate Atheniensibus multo superbiores esse, qui ista dicunt quam qui inpune dicta au-4 diunt.“ Multa et divus Augustus digna memoria fecit dixitque, ex quibus adpareat iram illi non imperasse. Timagenes historiarum scriptor quaedam in ipsum, quaedam in uxorem eius et in totam domum dixerat nec perdiderat dicta. magis enim circumfertur et in ore homi-5 num est temeraria urbanitas. Saepe illum Caesar monuit, moderatius lingua uteretur: perseveranti domo sua interdixit. Postea Timagenes in contubernio Pollionis Asinii consenuit ac tota civitate direptus est. nullum illi limen 6 praeclusa Caesaris domus abstulit. Historias postea quas scripserat, recitavit et conbussit et libros acta Caesaris Augusti continentis in ignem posuit. inimicitias gessit cum Caesare: nemo amicitiam eius extimuit, nemo quasi fulguritum refugit. fuit qui praeberet tam alte cadenti 7 sinum. Tulit hoc, ut dixi, Caesar patienter, ne eo quidem motus, quod laudibus suis rebusque gestis manus adtulerat. numquam cum hospite inimici sui questus est. 8 hoc dumtaxat Pollioni Asinio dixit: θηριοτροφεῖς. Pa-

ranti deinde excusationem obstitit et: „fruere, inquit, mi Pollio, fruere.“ et cum Pollio, diceret: „„si iubes, Caesar, statim illi domo mea interdicam.““ „Hoc me, inquit, putas facturum, cum ego vos in gratiam reduxerim?“ Fuerat enim aliquando Timageni Pollio iratus nec ullam aliam habuerat causam desinendi, quam quod Caesar coeperat.

XXIV. Dicat itaque sibi quisque, quotiens lacessitur: 1 numquid potentior sum Philippo? illi tamen inpune maledictum est. numquid in domo mea plus possum quam toto orbe terrarum divus Augustus potuit? ille tamen contentus fuit a conviciatore suo secedere. Quid est 2 quare ego servi mei clarius responsum et contumaciorem voltum et non pervenientem usque ad me murmurationem flagellis et conpedibus expiem? quis sum, cuius aures laedi nefas sit? ignoverunt multi hostibus: ego non ignoscam pigris, neglegentibus, garrulis? Puerum aetas 3 excuset, feminam sexus, extraneum libertas, domesticum familiaritas. Nunc primum offendit: cogitemus quamdiu placuerit. saepe et alias offendit: feramus quod diu tulimus. amicus est: fecit quod noluit. inimicus: fecit quod debuit. Prudentiori credamus: stultiori remittamus. pro 4 quocumque illud nobis respondeamus, sapientissimos quoque viros multa delinquere, neminem esse tam circumspectum, cuius non diligentia aliquando sibi ipsa excidat, neminem tam maturum, cuius non gravitatem in aliquod fervidius factum casus inpingat, neminem tam timidum offensarum, qui non in illas, dum vitat, incidat.

XXV. Quomodo homini pusillo solatium in malis fuit, 1 etiam magnorum virorum titubare fortunam, et aequiore animo filium in angulo flevit, qui vidit acerba funera etiam ex regia duci: sic animo aequiore fert ab aliquo laedi, ab aliquo contemni, cuicumque venit in mentem nullam esse tantam potentiam, in quam non occurrat iniuria. Quod si etiam prudentissimi peccant, cuius non error 2 bonam causam habet? Respiciamus quotiens adulescentia nostra in officio parum diligens fuerit, in sermone parum modesta, in vino parum temperans. si iratus est, demus illi spatium, quo dispicere quid fecerit possit: ipse

se castigabit. denique debeat poenas: non est quod cum
3 illo paria faciamus. Illud non veniet in dubium, quin se exemerit turbae et altius steterit quisquis despexit lacessentes: proprium est magnitudinis verae non sentire percussum. Sic inmanis fera ad latratum canum lenta respexit. sic inritus ingenti scopulo fluctus adsultat. Qui non irascitur, inconcussus iniuria perstitit, qui irascitur, motus
4 est. At ille, quem modo altiorem omni incommodo posui, tenet amplexu quodam summum bonum. nec homini tantum, sed ipsi fortunae respondet: „omnia licet facias, minor es, quam ut serenitatem meam obducas. vetat hoc ratio, cui vitam regendam dedi. plus mihi nocitura est ira quam iniuria. quidni plus? illius modus certus est: ista quousque me latura sit dubium est."

1 XXVI. „Non possum, inquis, pati. grave est iniuriam sustinere." Mentiris. quis enim iniuriam non potest ferre, qui potest iram? adice nunc quod id agis, ut et iram feras et iniuriam. Quare fers aegri rabiem et phrenetici verba? puerorum protervas manus? nempe quia videntur nescire quid faciant: quid interest, quo quisque vitio fiat inprudens? inprudentia par in omnibus patrocinium est.
2 „Quid ergo? inquis, inpune illi erit?" Puta te velle, tamen non erit. maxima est enim factae iniuriae poena fecisse, nec quisquam gravius adficitur quam qui ad supplicium
3 poenitentiae traditur. Deinde ad condicionem rerum humanarum respiciendum est, ut omnium accidentium aequi iudices simus. iniquus autem est, qui commune vitium singulis obiecit: non est Aethiopis inter suos insignitus color, nec rufus crinis et coactus in nodum apud Germanos virum dedecet. nihil in uno iudicabis notabile aut foedum, quod genti suae publicum est. et ista quae retuli, unius regionis atque anguli consuetudo defendit: vide nunc, quanto in iis iustior venia sit, quae per totum genus
4 humanum volgata sunt. Omnes inconsulti et inprovidi sumus, omnes incerti, queruli, ambitiosi. quid levioribus verbis ulcus publicum abscondo? omnes mali sumus: quicquid itaque in alio reprehenditur, id unusquisque in suo sinu inveniet. Quid illius pallorem, illius maciem

notas? pestilentia est. placidiores itaque invicem simus: mali inter malos vivimus. una nos res facere quietos potest, mutuae facilitatis conventio. Ille iam mihi nocuit, 5 ego illi nondum. sed iam aliquem fortasse laesisti. sed laedes. noli aestimare hanc horam aut hunc diem. totum inspice mentis tuae habitum: etiamsi nihil mali fecisti, potes facere.

XXVII. Quanto satius est sanari iniuriam quam ul- 1 cisci? Multum temporis ultio absumit, multis se iniuriis obicit, dum una dolet. diutius irascimur omnes quam laedimur: quanto melius est abire in diversum nec vitia vitiis opponere? Num quis satis constare sibi videatur, si mulam calcibus repetat et canem morsu? „Ista, inquis, peccare se nesciunt." Primum quam iniquus est, apud 2 quem hominem esse ad inpetrandam veniam nocet? Deinde si cetera animalia hoc irae tuae subducit, quod consilio carent, eodem loco tibi sit quisquis consilio caret. quid enim refert an alia mutis dissimilia habeat, si hoc quod in omni peccato muta defendit, simile habet, caliginem mentis? Peccavit: hoc enim primum? hoc 3 enim extremum? non est quod illi credas, etiamsi dixit: iterum non faciam. et iste peccabit et in istum alius et tota vita inter errores volutabitur. Mansuete inmansueta tractanda sunt. Quod in luctu dici solet efficacissime, et 4 in ira dicetur: utrum aliquando desines an numquam? si aliquando, quanto satius est iram relinquere quam ab ira relinqui? an semper haec cogitatio permanebit? vides quam inpacatam tibi denunties vitam: qualis enim erit semper tumentis? Adice nunc, quod cum bene te ipse 5 succenderis et subinde causas, quibus stimuleris, renovaveris, sua sponte ira discedet et vires illi dies subtrahet: quanto satius est a te illam vinci quam a se?

XXVIII. Huic irasceris, deinde illi. servis, deinde 1 libertis. parentibus, deinde liberis. notis, deinde ignotis. ubique enim causae supersunt, nisi deprecator animus accessit. hinc te illo furor rapiet, illinc alio, et novis subinde inritamentis orientibus continuabitur rabies: age, infelix, ecquando amabis? o quam bonum tempus in re

2 mala perdis! Quanto nunc erat satius amicos parare, inimicos mitigare, rempublicam administrare, transferre in res domesticas operam quam circumspicere, quid alicui facere possis mali, quod aut dignitati eius aut patrimonio aut corpori volnus infligas, cum id tibi contingere sine certamine ac periculo non possit, etiamsi cum infe-
3 riore concurses. Vinctum licet accipias et ad arbitrium tuum omni patientiae expositum: saepe nimia vis caedentis aut articulum loco movit aut nervum in his quos fregerat dentibus fixit. multos iracundia mancos, multos debiles fecit, etiam ubi patientem nancta est materiam. adice nunc, quod nihil tam inbecille natum est, ut sine elidentis periculo pereat. inbecillos valentissimis alias
4 dolor, alias casus exaequat. Quid, quod pleraque eorum, propter quae irascimur, offendunt nos magis quam laedunt? multum autem interest, utrum aliquis voluntati meae obstet an desit, eripiat an non det. atqui in aequo ponimus, utrum aliquis auferat an neget, utrum spem nostram praecidat an differat, utrum contra nos faciat an
5 pro se, amore alterius an odio nostri. Quidam vero non tantum iustas causas standi contra nos, sed etiam honestas habent: alius patrem tuetur, alius fratrem, alius patriam, alius amicum. his tamen non ignoscimus id facientibus, quod nisi facerent, inprobaremus, immo, quod est incredibile, saepe de facto bene existimamus,
6 de faciente male. At mehercules vir magnus ac iustus fortissimum quemque ex hostibus suis et pro libertate ac salute patriae pertinacissimum suspicit et talem sibi civem, talem militem contingere optat.

1 XXIX. Turpe est odisse quem laudes: quanto vero turpius ob id aliquem odisse, propter quod misericordia dignus est? si captivus in servitutem subito depressus reliquias libertatis tenet nec ad sordida ac laboriosa ministeria agilis occurrit, si ex otio piger equum vehiculumque domini cursu non exaequat, si inter cotidiana pervigilia fessum somnus oppressit, si rusticum laborem recusat aut non fortiter obiit a servitute urbana et feriata
2 translatus ad durum opus: distinguamus, utrum aliquis

non possit an nolit: multos absolvemus, si coeperimus ante iudicare quam irasci. Nunc autem primum inpetum sequimur. deinde quamvis vana nos concitaverint, perseveramus, ne videamur coepisse sine causa. et quod inquissimum est, pertinaciores nos facit iniquitas irae. retinemus enim illam et augemus, quasi argumentum sit iuste irascentis graviter irasci.

XXX. Quanto melius est initia ipsa perspicere quam 1 levia sint, quam innoxia? Quod accidere vides [in] animalibus mutis, idem in homine deprehendes: frivolis turbamur et inanibus. taurum color rubicundus excitat, ad umbram aspis exsurgit, ursos leonesque mappa proritat. omnia quae natura fera ac rabida sunt, consternantur ad vana. Idem inquietis et stolidis ingeniis evenit. rerum 2 suspicione feriuntur, adeo quidem, ut interdum iniurias vocent modica beneficia, in quibus frequentissima, certe acerbissima iracundiae materia est. carissimis enim irascimur, quod minora nobis praestiterint quam mente concepimus quamque alii tulerint: cum utriusque rei paratum remedium sit. Magis alteri iudulsit: nostra nos sine 3 conparatione delectent. numquam erit felix quem torquebit felicior. minus habeo quam speravi: sed fortasse plus speravi quam debui. Haec pars maxime metuenda est. hinc perniciosissimae irae nascuntur et sanctissima quaeque invasurae. Divum Julium plures amici confe- 4 cerunt quam inimici, quorum non expleverat spes inexplebiles. voluit quidem ille, neque enim quisquam liberalius victoria usus est, ex qua nihil sibi vindicavit nisi dispensandi potestatem. sed quemadmodum sufficere tam inprobis desideriis posset, cum tantum omnes concupiscerent, quantum unus poterat? Vidit itaque strictis 5 circa sellam suam gladiis commilitones suos, Cimbrum Tillium, acerrimum paulo ante partium defensorem, aliosque post Pompeium demum Pompeianos. Haec res sua in reges arma convertit fidissimosque eo conpulit, ut de morte eorum cogitarent, pro quibus et ante quos mori votum habuerant.

XXXI. Nulli ad aliena respicienti sua placent. inde 1

dis quoque irascimur, quod aliquis nos antecedat, obliti quantum hominum retro sit, et paucis invidentem quantum sequatur a tergo ingentis invidiae. Tanta tamen inportunitas hominum est, ut quamvis multum acceperint,
2 iniuriae loco sit plus accipere potuisse. Dedit mihi praeturam: sed consulatum speraveram. dedit duodecim fasces: sed non fecit ordinarium consulem. a me numerari voluit annum: sed deest mihi ad sacerdotium. cooptatus in collegium sum: sed cur in unum? consummavit dignitatem meam: sed patrimonio nihil contulit. ea dedit mihi
3 quae debebat alicui dare. de suo nihil protulit. Age potius gratias pro his, quae accepisti. reliqua exspecta et nondum plenum esse te gaude. inter voluptates est superesse quod speres. Omnes vicisti: primum esse te in animo amici tui laetare. multi te vincunt: considera, quanto antecedas plures quam sequaris. Quod sit in te vitium maximum quaeris? falsas rationes conficis: data magno aestimas, accepta parvo.

1 XXXII. Aliud in alio nos deterreat: quibusdam timeamus irasci, quibusdam vereamur, quibusdam fastidiamus. Magnam rem sine dubio fecerimus, si servulum infelicem in ergastulum miserimus. quid properamus verberare statim, crura protinus frangere? non peribit po-
2 testas ista, si differetur. Sine id tempus veniat, quo ipsi iubeamus: nunc ex imperio irae loquemur. cum illa abierit, tunc videbimus, quanto ista lis aestimanda sit. in hoc enim praecipue fallimur: ad ferrum venimus, ad capitalia supplicia, et vinculis, carcere, fame vindicamus rem
3 castigandam flagris levioribus. „Quomodo, inquis, nos iubes intueri, quam omnia, per quae laedi videamur, exigua, misera, puerilia sint.“ Ego vero nihil magis suaserim quam sumere ingentem animum et haec, propter quae litigamus, discurrimus, anhelamus, videre quam humilia et abiecta sint, nulli qui altum quiddam aut magnificum cogitat respicienda.

1 XXXIII. Circa pecuniam plurimum vociferationis est· haec fora defatigat, patres liberosque committit, venena miscet, gladios tam percussoribus quam legionibus tradit.

haec est sanguine nostro delibuta. propter hanc uxorum maritorumque noctes strepunt litibus et tribunalia magistratunm premit turba, reges saeviunt rapiuntque et civitates longo seculorum labore constructas evertunt, ut aurum argentumque in cinere urbium scrutentur. Libet 2 intueri fiscos in angulo iacentes: hi sunt propter quos oculi clamore exprimantur, fremitu iudiciorum basilicae resonent, evocati ex longinquis regionibus iudices sedeant iudicaturi, utrius iustior avaritia sit. Quid si ne pro- 3 pter fiscum quidem, sed pugnum aeris aut inputatum a servo denarium senex sine herede moriturus stomacho dirumpitur? quid si propter usuram* aut milensimam valitudinarius fenerator distortis pedibus et manibus ad conparendum non *retentus* clamat ac per vadimonia asses suos in ipsis morbi accessionibus vindicat? Si totam mihi 4 ex omnibus metallis, quae cum maxime deprimimus, pecuniam proferas, si in medium proicias quicquid thesauri tegunt avaritia iterum sub terras referente, quae male egesserat: omnem istam congeriem non putem dignam quae frontem viri boni contrahat. Quanto risu prosequenda sunt quae nobis lacrimas educunt?

XXXIV. Cedo nunc, persequere cetera, cibos, potio- 1 nes horumque causa paratam ambitionem, munditias, verba, contumelias, motus corporum parum honorificos et suspiciones, et contumacia iumenta et pigra mancipia, interpretationes malignas vocis alienae, quibus efficitur, ut inter iniurias [naturae] numeretur sermo homini datus: crede mihi, levia sunt propter quae non leviter excandescimus, qualia quae pueros in rixam et iurgium concitant. Nihil ex his quae tam tristes agimus, serium est, nihil 2 magnum: inde, inquam, vobis ira et insania est, quod exigua magno aestimatis. Auferre hic mihi hereditatem voluit. hic me diu in spem supremam captatus** criminatus est. hic scortum meum concupivit. Quod vinculum 3 amoris esse debebat, seditionis atque odii causa est, idem velle. Iter angustum rixas transeuntium concitat: diffusa et late patens via ne populos quidem collidit. Ista quae adpetitis, quia exigua sunt nec possunt ad alterum nisi

alteri erepta transferri, eadem adfectantibus pugnas et iurgia excitant.

1 XXXV. Respondisse tibi servum indignaris libertumque et uxorem et clientem: deinde idem de republica libertatem sublatam quereris, quam domi sustulisti. rursus 2 si tacuit interrogatus, contumaciam vocas. Et loquatur et taceat et rideat: coram domino? inquis: immo coram patre familiae. Quid clamas? quid vociferaris? quid flagella media coena petis, quod servi loquuntur, quod non 3 eodem loco turba concionis est, silentium solitudinis? in hoc habes aures, ut non modulata tantum et mollia et ex dulci tracta conpositaque accipiant: et risum audias oportet et fletum, et blanditias et lites, et prospera et tristia, et hominum voces et fremitus animalium latratusque. Quid miser expavescis ad clamorem servi, ad tinnitum aeris aut ianuae inpulsum? cum tam delicatus fueris, tonitrua 4 audienda sunt. Hoc quod de auribus dictum est, transfer ad oculos, qui non minus fastidio laborant, si male instituti sunt: macula offenduntur et sordibus et argento pa- 5 rum splendido et stagno non ad solum perlucente. Hi nempe oculi, qui non ferunt nisi varium ac recenti cura nitens marmor, qui mensam nisi crebris distinctam venis, qui nolunt domi nisi auro pretiosiora calcari, aequissimo animo foris et scabras lutosasque semitas spectant et maiorem partem ocurrentium squalidam, parietes insularum exesos, rimosos, inaequales. Quid ergo aliud est, quod illos in publico non offendat, domi moveat, quam opinio illic aequa et patiens, domi morosa et querula?

1 XXXVI. Omnes sensus perducendi sunt ad firmitatem. natura patientes sunt, si animus illos desiit corrumpere, qui cotidie ad rationem reddendam vocandus est. Faciebat hoc Sextius, ut consummato die, cum se ad nocturnam quietem recepisset, interrogaret animum suum: quod hodie malum tuum sanasti? cui vitio obstitisti? qua parte 2 melior es? Desinet ira et moderatior erit, quae sciet sibi cotidie ad iudicem esse veniendum. quicquam ergo pulchrius hac consuetudine excutiendi totum diem? Qualis ille somnus post recognitionem sui sequitur? quam tran-

quillus, quam altus ac liber, cum aut laudatus est animus aut admonitus et speculator sui censorque secretus cognoscit de moribus suis? Utor hac potestate et cotidie 3 apud me causam dico. cum sublatum e conspectu lumen est et conticuit uxor moris mei iam conscia, totum diem meum scrutor factaque ac dicta mea remetior. nihil mihi ipse abscondo, nihil transeo. quare enim quicquam ex erroribus meis timeam, cum possim dicere: vide ne istud amplius facias, nunc tibi ignosco. In illa disputatione 4 pugnacius locutus es. noli postea congredi cum inperitis: nolunt discere, qui numquam didicerunt. Illum liberius admonuisti quam debebas. itaque non emendasti, sed offendisti. de cetero vide, non tantum an verum sit quod dicis, sed an ille cui dicitur veri patiens sit. admoneri bonus gaudet: pessimus quisque [cor]rectorem asperrime patitur.

XXXVII. In convivio quorumdam te sales et in dolo- 1 rem tuum iacta verba tetigerunt: vitare volgares convictus memento. solutior est post vinum licentia, quia ne sobriis quidem pudor est. Iratum vidisti amicum tuum 2 ostiario causidici alicuius aut divitis, quod intrantem submoverat, et ipse pro illo iratus extremo mancipio fuisti: irasceris ergo catenario cani? et hic, cum multum latravit, obiecto cibo mansuescit. Recede longius et ride. 3 nunc iste aliquem se putat, quod custodit litigatorum turba limen obsessum. nunc ille qui intra iacet, felix fortunatusque est et beati hominis iudicat ac potentis indicium difficilem ianuam. nescit durissimum esse ostium carceris. Praesume animo multa tibi esse patienda. numquis se hieme algere miratur? numquis in mari nausiare, in via concuti? fortis est animus ad quae praeparatus venit. 4 Minus honorato loco positus irasci coepisti convivatori, vocatori, ipsi qui tibi praeferebatur: demens, quid interest, quam lecti premas partem? honestiorem te aut turpiorem potest facere pulvinus? Non aequis quemdam 5 oculis vidisti, quia de ingenio tuo male locutus est: recipis hanc legem? ergo te Ennius, quo non delectaris, odisset, et Hortensius simultates tibi indiceret, et Cicero,

si derideres carmina eius, inimicus esset. vis tu aequo animo pati candidatus suffragia?

1 XXXVIII. Contumeliam tibi fecit aliquis: numquid maiorem quam Diogeni philosopho Stoico? cui de ira cum maxime disserenti adulescens protervus inspuit. tulit hoc ille leniter et sapienter. „non quidem, inquit, ira-
2 scor, sed dubito tamen, an irasci oporteat.“ Quanto Cato noster melius? qui, cum agenti causam in frontem mediam quantum poterat adtracta pingui saliva inspuisset Lentulus ille, patrum nostrorum memoria factiosus et inpotens, abstersit faciem et: „affirmabo, inquit, omnibus, Lentule, falli eos qui te negant os habere.“

1 XXXIX. Contigit iam nobis, Novate, bene conponere animum. aut non sentit iracundiam aut superior est: videamus quomodo alienam iram leniamus: nec enim sani esse tantum volumus, sed sanare.

2 Primam iram non audebimus oratione mulcere: surda est et amens. dabimus illi spatium. remedia in remissionibus prosunt. nec oculos tumentis temptabimus, vim rigentem movendo incitaturi, nec cetera vitia, dum fervent. initia
3 morborum quies curat. „Quantulum, inquis, prodest remedium tuum, si sua sponte desinentem iram placat?“ Primum, ut citius desinat, efficit. deinde custodit, ne recidat. Ipsum quoque inpetum, quem non audet lenire, fallet: removebit omnia ultionis instrumenta. simulabit iram, ut tamquam adiutor et doloris comes plus auctoritatis in consiliis habeat. moras nectet, et dum maiorem poenam quaerit,
4 praesentem differet. omni arte requiem furori dabit. Si vehementior erit, aut pudorem illi cur non resistat, incutiet aut metum. si infirmior, sermones inferet vel gratos vel novos et cupiditate cognoscendi avocabit. Medicum aiunt, cum regis filiam curare deberet nec sine ferro posset, dum tumentem mammam leniter fovet, scalpellum spongia tectum induxisse. repugnasset puella remedio palam admoto. eadem, quia non exspectavit, dolorem tulit. Quaedam non nisi decepta sanantur.

1 XL. Alteri dices: „vide ne inimicis iracundia tua voluptati sit.“ alteri: „vide ne magnitudo animi tui credi-

tumque apud plerosque robur cadat. Indignor mehercules et non invenio dolendi modum, sed tempus exspectandum est. dabit poenas. serva istud in animo tuo. cum potueris, et pro mora reddes." castigare vero irascentem et ultro obirasci incitare est. Varie adgredieris 2 blandeque, nisi forte tanta persona eris, ut possis iram conminuere, quemadmodum fecit divus Augustus, cum coenaret apud Vedium Pollionem. fregerat unus ex servis eius crystallinum. rapi eum Vedius iussit ne volgari quidem more periturum. muraenis obici iubebatur, quas ingentis in piscina continebat. Quis non hoc illum putaret luxuriae causa facere? saevitia erat. Evasit e mani- 3 bus puer et confugit ad Caesaris pedes nihil aliud petiturus, quam ut aliter periret, ne esca fieret. motus est novitate crudelitatis Caesar et illum quidem mitti, crystallina autem omnia coram se frangi iussit conplerique piscinam. Fuit Caesari sic castigandus amicus. bene usus 4 est viribus suis. E convivio rapi homines imperas et novi generis poenis lancinari? si calix tuus fractus est, viscera hominis distrahentur? tantum tibi placebis, ut ibi aliquem duci iubeas, ubi Caesar est.

XLI. Si cui tantum potentiae est, ut iram ex superiori 1 loco adgredi possit, male tractet, at talem dumtaxat, qualem modo retuli, feram, inmanem, sanguinariam, quae iam insanabilis est, nisi maius aliquid extimuit. ***

*** pacem demus animo, quam dabit praeceptorum sa- 2 lutarium adsidua meditatio actusque rerum boni et intenta mens ad unius honesti cupiditatem. Conscientiae satis fiat. nil in famam laboremus: sequatur vel mala, dum bene merentis. „At volgus animosa miratur et audaces in honore 3 sunt, placidi pro inertibus habentur." primo forsitan adspectu. sed simul aequalitas vitae fidem fecit non segnitiem illam animi esse, sed pacem, veneratur illos populus idem colitque. Nihil ergo habet in se utile teter iste 4 et hostilis adfectus, at omnia ex contrario mala, ferrum et ignes. pudore calcato caedibus inquinavit manus, membra liberorum dispersit. nihil vacuum reliquit a scelere,

non gloriae memor, non infamiae metuens, inemendabilis, cum ex ira in odium obcalluit.

1 XLII. Careamus hoc malo purgemusque mentem et exstirpemus radicitus, quae quamvis tenuia undecumque haeserint, renascentur. et iram non temperemus, sed ex toto removeamus. quod enim malae rei temperamentum 2 est? poterimus autem, adnitamur modo. Nec ulla res magis proderit quam cogitatio mortalitatis. sibi quisque atque alteri dicat: Quid iuvat tamquam in aeternum genitos iras indicere et brevissimam aetatem dissipare? quid iuvat dies, quos in voluptatem honestam inpendere licet, in dolorem alicuius tormentumque transferre? non ca- 3 piunt res istae iacturam nec tempus vacat perdere. Quid ruimus in pugnam? quid certamina nobis arcessimus? quid inbecillitatis obliti ingentia odia suscipimus et ad frangendum fragiles consurgimus? iam istas inimicitias, quas inplacabili gerimus animo, febris aut aliquod aliud malum corporis vetabit geri. iam par acerrimum media 4 mors dirimet. Quid tumultuamur et vitam seditiosi conturbamus? stat supra caput fatum et pereuntis dies inputat propiusque ac propius accedit. istud tempus quod alienae destinas morti, fortasse circa tuam est.

1 XLIII. Quin potius vitam brevem colligis placidamque et tibi et ceteris praestas? quin potius amabilem te, dum vivis, omnibus, desiderabilem, cum excesseris, reddis? Quid illum nimis ex alto tecum agentem detrahere cupis? quid illum oblatrantem tibi, humilem quidem et contemptum, sed superioribus acidum ac molestum exterrere viribus tuis temptas? Quid servo, quid domino, quid regi, quid clienti tuo irasceris? sustine paulum: venit ecce 2 mors quae vos pares faciat. Videre solemus inter matutina arenae spectacula tauri et ursi pugnam inter se conligatorum, quos cum alter alterum vexarit, suus confector exspectat: idem facimus, aliquem nobiscum adligatum lacessimus, cum victo victorique finis et quidem maturus inmineat. quieti potius pacatique quantulumcumque superest, exigamus. nulli cadaver nostrum iaceat invisum. 3 Saepe rixam conclamatum in vicino incendium solvit et

interventus ferae latronem viatoremque diducit. conluctari cum minoribus malis non vacat, ubi metus maior adparuit: quid nobis cum dimicatione et insidiis? numquid amplius isti cui irasceris, quam mortem optas? etiam te quiescente morietur. perdis operas: facere vis quod futurum est. „Nolo, inquis, utique occidere, sed exilio, sed 4 ignominia, sed damno adficere." Magis ignosco ei, qui volnus inimici quam qui pusulam concupiscit: hic enim non tantum mali animi est, sed pusilli. Sive de ultimis suppliciis cogitas sive de levioribus: quantulum est temporis, quo aut ille poena sua torqueatur aut tu malum gaudium ex aliena percipias? Iam istum spiritum exspuimus interim, dum trahimus. Dum inter homines sumus, 5 colamus humanitatem, non timori cuiquam, non periculo simus. detrimenta, iniurias, convicia, vellicationes contemnamus et magno animo brevia feramus incommoda. Dum respicimus, quod aiunt, versamusque nos, inmortalitas aderit.

L. ANNAEI SENECAE
DIALOGORUM LIBER VI.
AD MARCIAM
DE CONSOLATIONE.

I. Nisi te, Marcia, scirem tam longe ab infirmitate mu- 1 liebris animi quam a ceteris vitiis recessisse et mores tuos velut aliquod antiquum exemplar adspici, non auderem obviam ire dolori tuo, cui viri quoque libenter haerent et incubant, nec spem concepissem tam iniquo tempore, tam inimico iudice, tam invidioso crimine posse me efficere, ut fortunam tuam absolveres. fiduciam mihi dedit exploratum iam robur animi et magno experimento adprobata virtus tua. Non est ignotum, qualem te in per- 2

sona patris tui gesseris, quem non minus quam liberos dilexisti, excepto eo quod non optabas superstitem: nec scio an et optaveris. permittit enim sibi quaedam contra bonum morem magna pietas. mortem A. Cremutii Cordi, parentis tui quantum poteras, inhibuisti: postquam tibi adparuit inter Seianianos satellites illam unam patere servitutis fugam, non favisti consilio eius, sed dedisti manus victa fudistique lacrimas. palam et gemitus devorasti quidem, non tamen hilari fronte texisti et hoc illo seculo, 3 quo magna pietas erat nihil inpie facere: ut vero aliquam occasionem mutatio temporis dedit, ingenium patris tui, de quo sumptum erat supplicium, in visum hominum reduxisti et a vera illum vindicasti morte ac restituisti in publica monumenta libros, quos vir ille fortissimus sanguine suo scripserat. Optime meruisti de Romanis studiis, magna illorum pars arserat. optime de posteris, ad quos veniet incorrupta rerum fides auctori suo magno inputata. optime de ipso, cuius viget vigebitque memoria, quamdiu in pretio fuerit Romana cognosci, quamdiu quisquam erit, qui reverti velit ad acta maiorum, quamdiu quisquam, qui velit scire, quid sit vir Romanus, quid subactis iam cervicibus omnium et ad Seianianum iugum adactis indomitus, quid sit homo ingenio, animo, manu 4 liber. Magnam mehercule detrimentum respublica ceperat, si illum ob duas res pulcherrimas in oblivionem coniectum, eloquentiam et libertatem, non eruisses: legitur, floret, in manus hominum, in pectora receptus vetustatem nullam timet: at illorum carnificum cito scelera quoque, 5 quibus solis memoriam meruerunt, tacebunt. Haec magnitudo animi tui vetuit me ad sexum tuum respicere, vetuit ad voltum, quem tot annorum continua tristitia, ut semel obduxit, tenet. et vide, quam non subrepam tibi nec furtum facere adfectibus tuis cogitem: antiqua mala in memoriam reduxi, et vis scire hanc quoque plagam esse sanandam? ostendi tibi aeque magni volneris cicatricem. alii itaque molliter agant et blandiantur, ego confligere cum tuo moerore constitui et defessos exhaustosque oculos, si verum vis, magis iam ex consuetudine quam ex

desiderio fluentis continebo, si fieri potuerit, favente te remediis tuis, si minus, vel invita, teneas licet et amplexeris dolorem tuum, quem tibi in filii locum superstitem fecisti. Quis enim erit finis? omnia in supervacuum 6 temptata sunt: fatigatae adlocutiones amicorum. auctoritates magnorum et adfinium tibi virorum, studia, hereditarium et paternum bonum, surdas aures inrito et vix ad brevem occupationem proficiente solatio transeunt. illud ipsum naturale remedium temporis, quod maximas quoque aerumnas conponit, in te una vim suam perdidit. Tertius iam praeteriit annus, cum interim nihil ex primo 7 illo inpetu cecidit. renovat se et conroborat cotidie luctus et iam sibi ius mora fecit eoque adductus est, ut putet turpe desinere. Quemadmodum omnia vitia penitus insidunt, nisi dum surgunt, oppressa sunt, ita haec quoque tristia et misera et in se saevientia ipsa novissime acerbitate pascuntur et fit infelicis animi prava voluptas dolor. Cupissem itaque primis temporibus ad istam curationem 8 accedere. leviore medicina fuisset oriens adhuc restringenda vis: vehementius contra inveterata pugnandum est. nam volnerum quoque sanitas facilis est, dum a sanguine recentia sunt. tunc et uruntur et in altum revocantur et digitos scrutantium recipiunt: ubi corrupta in malum ulcus verterunt, difficilius curantur. Non possum nunc per obsequium nec molliter adsequi tam durum dolorem: frangendus est.

II. S c i o a p r a e c e p t i s i n c i p e r e o m n e s, q u i 1 m o n e r e a l i q u e m v o l u n t, e t i n e x e m p l i s d e s i n e r e. m u t a r i h u n c i n t e r i m m o r e m e x p e d i t. aliter enim cum alio agendum est: quosdam ratio ducit, quibusdam nomina clara opponenda sunt et auctoritas, quae liberum non relinquat animum ad speciosa stupenti. D u o t i b i p o n a m a n t e o c u l o s m a x i m a e t s e x u s 2 e t s e c u l i t u i e x e m p l a: alterius feminae, quae se tradidit ferendam dolori, alterius, quae pari adfecta casu, maiore damno, non tamen dedit longum in se malis suis dominium, sed cito animum in sedem suam reposuit. O c t a v i a e t L i v i a, altera soror Augusti, altera uxor, 3

amiserunt filios iuvenes, utraque spe futuri principis certa: Octavia Marcellum, cui et avunculus et socer incumbere coeperat, in quem onus imperii reclinare, adulescentem animo alacrem, ingenio potentem, sed frugalitatis continentiaeque in illis aut annis aut opibus non mediocriter admirandae, patientem laborum, voluptatibus alienum, quantumcumque inponere illi avunculus et, ut ita dicam, inaedificare voluisset, laturum. bene legerat
4 nulli cessura ponderi fundamenta. Nullum finem per omne vitae suae tempus flendi gemendique fecit nec ullas admisit voces salutare aliquid adferentis, ne avocari quidem se passa est: intenta in unam rem et toto animo adfixa talis per omnem vitam fuit, qualis in funere. non dico non est ausa consurgere, sed adlevari recusans, secundam orbitatem iudicans lacrimas mittere, nullam habere imaginem filii carissimi voluit, nullam sibi
5 de illo fieri mentionem. Oderat omnes matres et in Liviam maxime furebat, quia videbatur ad illius filium transisse sibi promissa felicitas. tenebris et solitudini familiarissima, ne ad fratrem quidem respiciens, carmina celebrandae Marcelli memoriae conposita aliosque studiorum honores reiecit et aures suas adversus omne solatium clausit. a sollemnibus officiis seducta et ipsam magnitudinis fraternae nimis circumlucentem fortunam exosa defodit se et abdidit. adsidentibus liberis, nepotibus lugubrem vestem non deposuit, non sine contumelia omnium suorum, quibus salvis orba sibi videbatur.

1 III. Livia amiserat filium Drusum, magnum futurum principem, iam magnum ducem: intraverat penitus Germaniam et ibi signum Romani fixerunt, ubi vix ullos esse Romanos notum erat. in expeditione decesserat ipsis illum hostibus aegrum cum veneratione et pace mutua prosequentibus nec optare quod expediebat audentibus. accedebat ad hanc mortem, quam ille pro republica obierat, ingens civium provinciarumque et totius Italiae desiderium, per quam effusis in officium lugubre municipiis coloniisque usque in urbem ductum erat funus
2 triumpho simillimum. Non licuerat matri ultima filii oscula

gratumque extremi sermonem oris haurire. longo itinere reliquias Drusi sui prosecuta tot per omnem Italiam ardentibus rogis, quasi totiens illum amitteret, inritata, ut primum tamen intulit tumulo, simul et illum et dolorem suum posuit, nec plus doluit quam aut honestum erat Caesari aut aequum matri. non desiit denique Drusi sui celebrare nomen, ubique illum sibi privatim publiceque repraesentare, libentissime de illo loqui, de illo audire: cum memoria *ill*ius vix[*it. quam*] nemo potest retinere et frequentare, qui illam tristem sibi reddidit. Elige itaque, utrum exemplum putes probabilius: si illud 3 prius sequi vis, eximis te numero vivorum. aversaberis et alienos liberos et tuos, ipsaque desiderans triste matribus omen occurrere, voluptates honestas, permissas, tamquam parum decoras fortunae tuae reicies, invisa haerebis in luce et aetati tuae, quod non praecipitet te quamprimum et finiat, infestissima eris. quod turpissimum alienissimumque est animo tuo in meliorem noto partem, ostendes te vivere nolle, mori non posse. Si ad 4 hoc maximae feminae te exemplum adplicueris moderatius ac mitius, non eris in aerumnis nec te tormentis macerabis. quae enim, malum, amentia est poenas a se infelicitatis exigere et mala sua augere? quam in omni vita servasti morum probitatem et verecundiam, in hac quoque re praestabis: est enim quaedam et dolendi modestia. illum ipsum iuvenem, dignissimum [*qui te*] quietam semper nominatus cogitatusque faciat, meliore pones loco, si matri suae qualis vivus solebat, hilarisque et cum gaudio occurrit.

IV. Nec te ad fortiora ducam praecepta, ut inhumano 1 ferre humana iubeam modo, ut ipso funebri die oculos matris exsiccem. ad arbitrum tecum veniam: hoc inter nos quaeretur, utrum magnus dolor esse debeat an perpetuus. non dubito quin Iuliae Augustae, quam familiariter coluisti, magis tibi placeat exemplum: illa te ad suum 2 consilium vocat. illa in primo fervore, cum maxime inpatientes ferocesque sunt miseriae, consol[*atori se*] Areo, philosopho viri sui, praebuit et multum eam rem pro-

fuisse sibi confessa est, plus quam populum Romanum, quem nolebat tristem tristitia sua facere, plus quam Augustum, qui subducto altero adminiculo titubabat nec luctu suorum inclinandus erat, plus quam Tiberium filium, cuius pietas efficiebat, ut in illo acerbo et defleto genti-
3 bus funere nihil sibi nisi numerum deesse sentiret. Hic, ut opinor, aditus illi fuit, hoc principium apud feminam opinionis suae custodem diligentissimam: „Usque in hunc diem, Iulia, quantum quidem ego sciam, adsiduus viri tui comes, cui non tantum quae in publicum emittuntur nota, sed omnes sunt secretiores animorum vestrorum motus, dedisti operam, ne quid esset quod in te quis-
4 quam reprehenderet. nec id in maioribus modo observasti, sed in minimis, ne quid faceres, cui famam, uberrimam principum iudicem, velles ignoscere. nec quicquam pulchrius existimo quam in summo fastigio collocatas multarum rerum veniam dare, nullius petere: servandus itaque tibi in hac quoque re tuus mos est, ne quid committas, quod minus aliterve factum velis.

1 V. Deinde oro atque obsecro, ne te difficilem amicis et intractabilem praestes. non est enim quod ignores omnes hos nescire, quemadmodum se gerant, loquantur aliquid coram te de Druso an nihil, ne aut oblivio clarissimi iu-
2 venis illi faciat iniuriam aut mentio tibi. Cum secessimus et in unum convenimus, facta eius dictaque quanto meruit suspectu celebramus. coram te altum nobis de illo silentium est: cares itaque maxima voluptate, filii tui laudibus, quas non dubito quin vel inpendio vitae, si potestas
3 detur, in aevum omne sis prorogatura. Quare patere, immo accerse sermones, quibus ille narretur et apertas aures praebe ad nomen memoriamque filii tui. nec hoc grave duxeris ceterorum more, qui in eiusmodi casu par-
4 tem mali putant audire solatia. Nunc incubuisti tota in alteram partem et oblita meliorum fortunam tuam qua deterior est adspicis. non convertisti te ad convictus filii tui occursusque iucundos, non ad pueriles dulcesque blanditias, non ad incrementa studiorum. ultimam illam faciem rerum premis. *in illam*, quasi parum ipsa per se

horrida sit, quicquid potes congeris. Ne, obsecro te, 5 concupieris perversissimam gloriam infelicissima videri. simul cogita non esse magnum rebus prosperis fortem se gerere, ubi secundo cursu vita procedit. ne gubernatoris quidem artem tranquillum mare et obsequens ventus ostendit: adversi aliquid incurrat oportet, quod animum probet. Proinde ne submiseris te, immo contra fige 6 stabilem gradum et quicquid onerum supra cecidit sustine, primo dumtaxat strepitu conterrita. nulla re maior invidia fortunae fit quam aequo animo." Post haec ostendit illi filium incolumem, ostendit ex amisso nepotes.

VI. Tuum illic, Marcia, negotium actum, tibi Areus 1 adsedit. muta personam: te consolatus est. Sed puta, Marcia, ereptum tibi amplius quam ulla umquam mater amiserit. non permulceo te nec extenuo calamitatem tuam: si fletibus fata vincuntur, conferamus. eat omnis 2 inter luctus dies. noctem sine somno tristitia consumat. ingerantur lacerato pectori manus et in ipsam faciem inpetus fiat atque omni se genere saevitiae profecturus moeror exerceat: sed si nullis planctibus defuncta revocantur, si sors inmota et in aeternum fixa nulla miseria mutatur et mors renuit quicquid abstulit, desinat dolor qui perit. Quare regamur nec nos ista vis transversos 3 auferat. turpis est navigii rector, cui gubernacula fluctus eripuit, qui fluitantia vela deseruit, permisit tempestati ratem: at ille vel in naufragio laudandus quem obruit [mare] navem tenentem et obnixum.

VII. „At enim naturale desiderium suorum 1 est." Quis negat, quamdiu modicum est? nam discessu, non solum amissione carissimorum necessarius morsus est et firmissimorum quoque animorum contractio. sed plus est quod opinio adicit quam quod natura imperavit. Adspice mutorum animalium quam conci- 2 tata sint desideria et tamen quam brevia. vaccarum uno die alterove mugitus auditur, nec diutius equarum vagus ille amensque discursus est. ferae cum vestigia catulorum consectatae sunt et silvas pervagatae, cum saepe ad cubilia expilata redierint, rabiem intra exiguum tem-

pus exstinguunt. aves cum stridore magno inanes nidos circumfremuerunt, intra momentum tamen quietae volatus suos repetunt. nec ulli animali longum fetus sui desiderium est nisi homini, qui adest dolori suo nec tantum
3 quantum sentit, sed quantum constituit, adficitur. Ut scias autem non esse hoc naturale, luctibus frangi, primum magis feminas quam viros, magis barbaros quam placidae eruditaeque gentis homines, magis indoctos quam doctos eadem orbitas volnerat. atqui ea quae a natura vim acceperunt, eamdem in omnibus servant:
4 adparet non esse naturale quod varium est. Ignis omnes aetates omniumque urbium cives tam viros quam feminas uret. ferrum in omni corpore exhibebit secandi potentiam. quare? quia vires illi a natura datae sunt, quae nihil in personam constituit. Paupertatem, luctum, ambitionem alius aliter sentit, prout illum consuetudo infecit. et inbecillum inpatientemque reddit praesumpta opinio de non timendis terribilis.

1 VIII. Deinde quod naturale est, non decrescit mora: dolorem dies longa consumit. licet contumacissimum, cotidie insurgentem et contra remedia effervescentem, tamen illum efficacissimum mitigandae ferociae tempus
2 enervat. Manet quidem tibi, Marcia, etiam nunc ingens tristitia et iam videtur duxisse callum, non illa concitata, qualis in illa fuit, sed pertinax et obstinata: tamen hanc quoque tibi aetas minutatim eximet. quotiens aliud ege-
3 ris, animus relaxabitur. non te ipsa custodis. Multum autem interest, utrum tibi permittas moerere an imperes. quanto magis hoc morum tuorum elegantiae convenit, finem luctus potius facere quam exspectare, nec illum opperiri diem, quo te invita dolor desinat? ipsa illi renuntia.

1 IX. Unde ergo tanta nobis pertinacia in deploratione nostri, si id non fit naturae iussu? quod n i h i l n o b i s m a l i, a n t e q u a m e v e n i a t, p r o p o n i m u s, sed ut inmunes ipsi et aliis pacatius ingressi iter alienis non
2 admon*emur* casibus illos esse communes. Tot praeter domum nostram ducuntur exsequiae: de morte non cogi-

tamus. tot acerba funera: nos togam nostrorum infantium, nos militiam et paternae hereditatis successionem agitamus animo. tot divitum subita paupertas in oculos incidit et nobis numquam in mentem venit nostras quoque opes aeque in lubrico positas: necesse est itaque magis corruamus, qui quasi ex inopinato ferimur. quae multo ante *procul visa* sunt, languidius incurrunt. Vis tu 3 scire te ad omnis expositum ictus stare et illa quae alios tela fixerunt, circa te vibrasse? velut murum aliquem aut obsessum multo hoste locum et arduum adscensu semermis adeas, exspecta volnus et illa superne volantia cum sagittis pilisque saxa in tuum puta librata corpus. quotiens aliquid ad latus aut pone tergum ceciderit, exclama: „non decipies me, fortuna, nec securum aut neglegentem opprimes. scio quid pares: alium quidem percussisti, sed me petisti.“ Quis umquam res suas 4 quasi periturus adspexit? quis umquam vestrum de exilio, de egestate, de luctu cogitare ausus est? quis non, si admoneatur *ut* cogitet, tamquam dirum omen respuat et in capita inimicorum aut ipsius intempestivi monitoris abire illa iubeat? „Non putavi futurum.“ Quicquam 5 tu putas non futurum, quod multis scis posse fieri, quod multis vides evenisse? Egregium versum et dignum qui non e populo exir*et:*

cuivis potest accidere quod cuiquam potest!

Ille amisit liberos: et tu amittere potes. ille damnatus est: et tua innocentia sub ictu est. terror decipit. hic effeminat, dum patimur quae numquam pati nos posse providimus. aufert vim praesentibus malis qui futura prospexit.

X. Quicquid est hoc, Marcia, quod circa nos ex ad- 1 venticio fulget, liberi, honores, opes, ampla atria et exclusorum clientium turba referta vestibula, clara, nobilis aut formosa coniux ceteraque ex incerta et mobili sorte pendentia alieni commodatique adparatus sunt. nihil horum dono datur: collaticiis et ad dominos redituris instrumentis scena adornatur. alia ex his primo die, alia secundo referentur, pauca usque ad finem perseverabunt.

2 Itaque non est quod nos suspiciamus tamquam inter nostra positi: mutua accepimus. usus fructusque noster est, cuius tempus ille arbiter muneris sui temperat: nos oportet in promptu habere quae in incertum diem data sunt, et adpellatos sine querela reddere. pessimi debito-3 ris est creditori facere convicium. Omnes ergo nostros, et quos superstites lege nascendi optamus et quos praecedere iustissimum ipsorum votum est, sic amare debemus, tamquam nihil nobis de perpetuitate, immo nihil de diuturnitate eorum promissum sit. saepe admonendus est animus, amet ut recessura, immo tamquam recedentia. quicquid a fortuna datum est, tamquam exemptum 4 auctore possideas. Rapite ex liberis voluptates, fruendos vos invicem liberis date et sine dilatione omne gaudium haurite. nihil de hodierna nocte promittitur. nimis magnam advocationem dedi: nihil de hac hora. festinandum est. instatur a tergo: iam disicietur iste comitatus, iam contubernia ista sublato clamore solventur. rapina 5 rerum omnium est: miseri nescitis fuga vivere. Si mortuum tibi filium doles, eius temporis quo natus est, crimen est. mors enim illi denuntiata nascenti est. in hanc legem natus. hoc illum fatum ab utero statim proseque-6 batur. In regnum fortunae et quidem durum atque invictum pervenimus, illius arbitrio digna atque indigna passuri. corporibus nostris inpotenter, contumeliose, crudeliter abutetur: alios ignibus peruret vel in poenam admotis vel in remedium. alios vinciet: id nunc hosti licebit, nunc civi. alios per incerta nudos maria iactabit et luctatos cum fluctibus ne in arenam quidem aut litus explodet, sed in alicuius inmensae ventrem beluae decondet. alios morborum variis generibus emaceratos diu inter vitam mortemque medios detinebit. ut varia et libidinosa mancipiorumque suorum neglegens domina et poenis et muneribus errabit.

1 XI. Quid opus est partes deflere? tota flebilis vita est. urgebunt nova incommoda, priusquam veteribus satisfeceris. moderandum est itaque vobis maxime, quae inmoderate fertis, et in metus et in dolores humani

pectoris dispensandae. Quae deinde ista suae publicaeque condicionis oblivio est? Mortalis nata es, mortales peperisti. putre ipsa fluidumque corpus et causis repetita sperasti tam inbecilla materia solida et aeterna gestasse? Decessit filius tuus, id est, decucurrit ad hunc 2 finem, ad quem quae feliciora partu tuo putas properant. huc omnis ista quae in foro litigat, in theatris [*desidet*], in templis precatur turba dispari gradu vadit. et quae diligis [veneraris] et quae despicis, unus exaequabit cinis. Hoc videlicet illa Pythicis oraculis adscripta NOSCE TE. Quid est homo? quodlibet quassum vas et quolibet 3 fragile iactatu. non tempestate magna, ut dissiperis, est opus. ubicumque arietaveris, solveris. quid est homo? inbecillum corpus et fragile, nudum, suapte natura inerme, alienae opis indigens, ad omnis fortunae contumelias proiectum, cum bene lacertos exercuit, cuiuslibet ferae pabulum, cuiuslibet victima, ex infirmis fluidisque contextum et lineamentis exterioribus nitidum, frigoris, aestus, laboris inpatiens, ipso rursus situ et otio iturum in tabem, alimenta metuens sua, quorum modum [*in copia excedens vel*] in inopia rumpitur, anxiae sollicitaeque tutelae, precarii spiritus et male haerentis. *qua* par*t*um repentinum 4 audi*tus* inproviso sonus auribus gravis excutit. soli semper sibi nutrimentum vitiosum et inutile. miramur in hoc mortem, quae unius singul*tus* opus est? numquid enim ut concidat, magni res molimenti est? odor illi saporque et lassitudo et vigilia et humor et cibus et sine quibus vivere non potest, mortifera sunt. quocumque se movit statim infirmitatis suae conscium, non omne coelum ferens, aquarum novitatibus flatuque non familiaris aurae et tenuissimis causis atque offensionibus morbidum, putre, causarium, fletu vitam auspicatum, cum interim quantos tumultus hoc tam contemptum animal movet? in quantas cogitationes oblitum condicionis suae venit? Inmortalia, 5 aeterna volutat animo et in nepotes pronepotesque disponit, cum interim longa conantem eum mors opprimit et hoc, quod senectus vocatur, paucissimorum circuitus annorum.

1 XII. Dolor tuus, si modo ulla illi ratio est, utrum sua spectat incommoda an eius qui decessit? utrum te amisso filio movet, quod nullas ex illo voluptates cepisses, an quod maiores, si diutius vixisset, percipere potuisti? Si nullas percepisse te dixeris, tolerabilius efficies detrimentum tuum. minus enim homines desiderant ea, ex quibus nihil gaudii laetitiaeque perceperant. si confessa fueris percepisse magnas voluptates, oportet te non de eo quod detractum est queri, sed de eo gratias agere quod *conti-*
2 git. provenerunt enim satis magni fructus laborum tuorum ex ipsa educatione, nisi forte hi, qui catulos avesque et frivola animorum oblectamenta summa diligentia nutriunt, fruuntur aliqua voluptate ex visu tactuque et blanda adulatione mutorum, liberos nutrientibus non fructus educationis ipsa educatio est. licet itaque nil tibi industria eius contulerit, nihil diligentia custodierit, nihil prudentia sua[*serit*], ipsum quod habuisti, quod amasti, fructus est.
3 „At potuit longior esse [maior]." melius tamen tecum actum est quam si omnino non contigisset, quoniam si ponatur electio, utrum satius sit non diu felicem esse an numquam, melius est discessura nobis bona quam nulla contingere. Utrumne malles degenerem aliquem et numerum tantum nomenque filii expleturum habuisse an tantae indolis, quantae tuus fuit? iuvenis cito prudens, cito pius, cito maritus, cito pater, cito omnis officii curio-
4 sus, cito sacerdos, omnia tamquam praepropera. Nulli fere magna bona et diuturna contingunt. non durat nec ad ultimum exit nisi lenta felicitas: filium tibi di inmortales non diu daturi statim talem dederunt, qualis diu effici potest. Ne illud quidem dicere potes electam, te a dis, cui frui non liceret filio: circuice per omnem notorum, ignotorum frequentiam oculos, occurrent tibi passi ubique maiora. senserunt ista magni duces, senserunt principes. ne deos quidem fabulae inmunes reliquerunt, puto, ut nostrorum funerum levamentum esset etiam divina concidere. circumspice, inquam, omnis: nullam miseram nominabis domum, quae non inveniat in miseriore

solatium. Non mehercules tam male de moribus tuis sentio, ut putem posse te levius pati casum tuum, si tibi ingentem lugentium numerum produxero: malivoli solatii genus est turba miserorum. quosdam tamen referam, non ut scias hoc solere hominibus accidere, ridiculum est enim mortalitatis exempla colligere, sed ut scias fuisse multos, qui lenirent aspera placide ferendo. A felicissimo incipiam: L. Sulla filium amisit, nec ea res aut malitiam eius et acerrimam virtutem in hostes civesque contudit aut effecit, ut cognomen illud usurpasse salvo videretur quod amisso filio adsumpsit. nec odia hominum veritus, quorum malo illae nimis secundae res constant, nec invidiam deorum, quorum illud crimen erat, Sulla tam felix. sed istud inter res nondum iudicatas abeat, qualis Sulla fuerit. etiam inimici fatebuntur bene illum arma sumpsisse, bene posuisse: hoc de quo agitur constabit, non esse maximum malum quod etiam ad felicissimos pervenit. 5 6

XIII. Ne nimis admiretur Graecia illum patrem, qui in ipso sacrificio nuntiata filii morte tibicinem tantum tacere iussit et coronam capiti detraxit, cetera rite perfecit, Pulvillus effecit pontifex, cui postem tenenti et Capitolium dedicanti mors filii nuntiata est. quam ille exaudisse dissimula*vit* et sollemnia [pontificia carmina] verba concepit gemitu non interrumpente precationem et ad filii sui nomen Iove propitiato. Putasses eius luctus aliquem finem esse debere, cuius primus dies et primus inpetus ab altaribus publicis et fausta nuncupatione non abduxit patrem: dignus mehercules fuit memorabili dedicatione, dignus amplissimo sacerdotio, qui colere deos ne iratos quidem destitit. idem tamen ut rediit domum, et inplevit oculos et aliquas voces flebiles misit et peractis quae mos erat praestare defunctis, ad Capitolinum illum rediit voltum. Paulus circa illos nobilissimi triumphi dies, quo vinctum ante currum egit Persen, [incliti regis nomen,] duos filios in adoptionem dedit. quos sibi servaverat, extulit. quales retentos putas, cum inter commodatos Scipio fuisset? Non sine motu vacuum Pauli currum populus Romanus adspexit. concionatus est tamen et egit dis gratias, quod 1 2 3

conpos voti factus esset: precatum enim se, ut, si quid ob ingentem victoriam invidiae dandum esset, id suo po-
4 tius quam publico damno solveretur. Vides quam magno animo tulerit? orbitati suae gratulatus est. et quem magis poterat permovere tanta mutatio? solatia simul atque auxilia perdidit. non contigit tamen tristem Paulum Persi videre.

1 XIV. Quid nunc te per innumerabilia magnorum virorum exempla ducam et quaeram miseros, quasi non difficilius sit invenire felices? quota enim quaeque domus usque ad exitum omnibus partibus suis constitit, in qua non aliquid turbatum sit? unum quemlibet annum occupa et ex eo magistratus cita: Lucium si vis Bibulum et C. Caesarem. videbis inter collegas inimicissimos concor-
2 dem fortunam: L. Bibuli, melioris quam fortioris viri, duo simul filii interfecti sunt, Aegyptio quidem militi ludibrio habiti, ut non minus ipsa orbitate auctor eius digna res lacrimis esset. Bibulus tamen, qui toto honoris sui anno ob invidiam collegae domi latuerat, postero die quam geminum funus renuntiatum est, processit ad solita imperii officia. Quid minus potest quam unum diem duobus filiis dare? tam cito liberorum luctum finivit, qui consulatum
3 anno luxerat. C. Caesar cum Britanniam peragraret nec oceano continere felicitatem suam posset, audiit decessisse filiam publica secum fata ducentem. in oculis erat iam Cn. Pompeius non aequo laturus animo quemquam alium esse in republica magnum et modum inpositurus incrementis, quae gravia illi videbantur etiam cum in commune crescerent: tamen intra tertium diem imperatoria obiit munia et tam cito dolorem vicit quam omnia solebat.

1 XV. Quid aliorum tibi funera Caesarum referam? quos in hoc mihi videtur interim violare fortuna, ut sic quoque generi humano prosint ostendentes ne eos quidem, qui dis geniti deosque dedituri dicantur, sic suam fortunam
2 in potestate habere quemadmodum alienam. Divus Augustus amissis liberis, nepotibus, exhausta Caesarum turba adoptione desertam domum fulsit. tulit tamen fortiter *tan*quam cuius iam res agebatur cuiusque maxime intererat

de dis neminem queri. Tiberius Caesar et quem genuerat 3 et quem adoptaverat, amisit, ipse tamen pro rostris laudavit filium stetitque in conspectu posito corpore, interiecto tantummodo velamento, quod pontificis oculos a funere arceret, et flente populo Romano non flexit voltum. experiendum se dedit Seiano ad latus stanti, quam patienter posset suos perdere. Videsne quanta copia vi- 4 rorum maximorum sit, quos non excepit hic omnia prosternens casus et in quos tot animi bona, tot ornamenta publice privatimque congesta erant? sed videlicet it in orbem ista tempestas et sine delectu vastat omnia agitque ut sua. iube singulos conferre rationem: nulli contigit inpune nasci.

XVI. Scio quid dicas: „oblitus es feminam te conso- 1 lari, virorum refers exempla.“ Quis autem dixit naturam maligne cum muliebribus ingeniis egisse et virtutes illarum in artum retraxisse? par illis, mihi crede, vigor, par ad honesta, libeat, facultas est. dolorem laboremque ex aequo, si consuevere, patiuntur. In qua istud urbe, di 2 boni, loquimur? in qua regem Romanis capitibus Lucretia et Brutus deiecerunt: Bruto libertatem debemus, Lucretiae Brutum. in qua Cloeliam contempto hoste et flumine ob insignem audaciam tantum non in viros transcripsimus. equestri insidens statuae in sacra via, celeberrimo loco, Cloelia exprobrat iuvenibus nostris pulvinum escendentibus, in ea illos urbe sic ingredi, in qua etiam feminas equo donavimus. Quod tibi si vis exempla referri 3 feminarum, quae suos fortiter desideraverint, non ostiatim quaeram. ex una tibi familia duas Cornelias dabo: primam Scipionis filiam, Gracchorum matrem. duodecim illa partus totidem funeribus recognovit. et de ceteris facile est, quos nec editos nec amissos civitas sensit: Tiberium Gracchum et Caium Gracchum, quos etiam qui bonos viros negaverit, magnos fatebitur, et occisos vidit et insepultos. consolantibus tamen miseramque dicentibus: „numquam, inquit, non felicem me dicam, quae Gracchos peperi.“ Cornelia Livii Drusi clarissimum iuvenem illu- 4 stris ingenii, vadentem per Gracchana vestigia, inperfectis

tot rogationibus intra penates interemptum suos, amiserat incerto caedis auctore. tamen et acerbam mortem filii et inultam tam magno animo tulit, quam ipse leges tule-
5 rat. Iam cum fortuna in gratiam, Marcia, reverteris, si tela quae in Scipiones Scipionumque matres ac filios exegit, quibus Caesares petiit, ne a te quidem continuit? Plena et infesta variis casibus vita est, a quibus nulli longa pax, vix induciae sunt. Quatuor liberos sustuleras, Marcia. nullum aiunt frustra cadere telum, quod in confertum agmen inmissum est: mirum est tantam turbam non po-
6 tuisse sine invidia damnove praetervehi? „At hoc iniquior fortuna fuit, quod non tantum eripuit filios, sed elegit." Numqum tamen iniuriam dixeris ex aequo cum potentiore dividere, duas tibi reliquit filias et harum nepotes. et ipsum, quem maxime luges prioris oblita, non ex toto abstulit: habes ex illo duas filias, si male fers, magna onera, si bene, magna solatia. in hoc te perduxit, ut illas cum videris, admonearis filii, non do-
7 loris. Agricola eversis arboribus, quas aut ventus radicitus evulsit aut contortus repentino inpetu turbo praefregit, sobolem ex illis residuam fovet et amissarum semina statim plantasque disponit. et momento, nam ut ad damna, ita ad incrementa rapidum veloxque tempus est, adu-
8 lescunt amissis laetiora. Has nunc Metilii tui filias in eius vicem substitue et vacantem locum exple. unum dolorem geminato solatio leva. Est quidem haec natura mortalium ut nihil magis placeat quam quod amissum est. iniquiores sumus adversus relicta ereptorum desiderio. sed si aestimare volueris, quam valde tibi fortuna, etiam cum saevierit, pepercerit, scies te habere plus quam solatia: respice tot nepotes, duas filias. dic illud quoque, Marcia: „moverer, si esset cuique fortuna pro moribus et numquam mala bonos sequerentur: nunc video exempto discrimine eodem modo malos bonosque iactari."

1 XVII. „Grave est tamen, quem educaveris iuvenem, iam matri, iam patri praesidium ac decus, amittere." Quis negat grave esse? sed humanum est. ad hoc genita es, ut perderes, ut perires, ut sperares, metueres, alios

teque inquietares, mortem et timeres et optares et quod est pessimum, numquam scires, cuius esses status. Si quis Syracusas petenti diceret: „omnia incommoda, omnes voluptates futurae peregrinationis tuae ante cognosce, deinde ita naviga. haec sunt, quae mirari possis: videbis primum ipsam insulam ab Italia angusto interscissam freto, quam continenti quondam cohaesisse constat. subitum illo mare inrupit et

Hesperium Siculo latus abscidit.

deinde videbis, licebit enim tibi avidissimum maris verticem restringere, stratam illam fabulosam Charybdim, quamdiu ab austro vacat, at si quid inde vehementius spiravit, magno hiatu profundoque navigia sorbentem. videbis celebratissimum carminibus fontem Arethusam, nitidissimi ac perlucidi ad imum stagni, gelidissimas aquas profundentem, sive illas ibi primum nascentis invenit, sive ipsum *in* terris flumen integrum subter tot maria et a confusione peioris undae servatum reddidit. videbis portum quietissimum omnium, quos aut natura posuit in tutelam classium aut adiuvit manus, sic tutum, ut ne maximarum quidem tempestatum locus furori sit. videbis ubi Athenarum potentia fracta, ubi tot milia captivorum ille excisis in infinitam altitudinem saxis nativus carcer incluserat, ipsam ingentem civitatem et laxius territorium quam multarum urbium fines sunt, lepidissima hiberna et nullum diem sine interventu solis. Sed cum omnia ista cognoveris, gravis et insalubris aestas hiberni coeli beneficia corrumpit. erit Dionysius illic tyrannus, libertatis, iustitiae, legum exitium, dominationis cupidus etiam post Platonem, vitae etiam post exilium: alios uret, alios verberabit, alios ob levem offensam detruncari iubebit, accerset ad libidinem mares feminasque et inter foedos regiae intemperantiae greges parum erit simul binis coire. Audisti quid te invitare possit, quid absterrere: proinde aut naviga aut resiste." Post hanc denuntiationem si quis dixisset intrare se Syracusas velle, satisne iustam querelam de ullo nisi de se habere possit, qui non incidisset in illa, sed prudens sciensque venisset?

3 4 5 6

Dicit omnibus nobis natura: „Neminem decipio. tu si filios sustuleris, poteris habere formosos, et deformes poteris. fortasse [*pauci*, *fortasse*] multi nascentur. esse aliquis ex
7 illis tam servator patriae quam proditor poterit. non est quod desperes tantae dignationis futuros, ut nemo tibi propter illos maledicere audeat: propone tamen et tantae futuros turpitudinis, ut ipsi maledicta sint. nihil vetat illos tibi suprema praestare et laudari te a liberis tuis: sed sic te para tamquam in igne inpositura vel puerum vel iuvenem vel senem. nihil enim ad rem pertinent anni, quoniam nullum non acerbum funus est, quod parens sequitur. Post has leges propositas, si liberos tollis, omni deos invidia liberas, qui tibi nihil certi spoponderunt.

1 XVIII. Ad hanc imaginem agedum totius vitae introitum referamus. Syracusas viseres deliberanti tibi quicquid delectare poterat, quicquid offendere, exposui. puta nascenti me tibi venire in consilium: intraturus es urbem dis hominibusque communem, omnia conplexam certis legibus aeternisque devinctam, indefatigata coelestium of-
2 ficia volventem. videbis illic innumerabilis stellas, [videre] miraberis uno sidere omnia inpleri, solem cotidiano cursu die noctisque spatia signantem, annuo aestates hiemesque aequali[*ter*] usque dividentem. videbis nocturnam lunae successionem, a fraternis occursibus lene remissumque lumen mutuantem et modo occultam, modo toto ore terris inminentem, accessionibus damnisque mutabilem,
3 semper proximae dissimilem. videbis quinque sidera diversas agentia vias et in contrarium praecipiti mundo nitentia. ex horum levissimis motibus fortunae populorum dependent et maxima ac minima proinde formantur, prout aequum iniquumve sidus incessit. miraberis coiecta nubila et cadentes aquas et obliqua fulmina et coeli frago-
4 rem. Cum satiatus spectaculo superorum in terram oculos deieceris, excipiet te alia fortuna rerum aliterque mirabilis: hinc camporum in infinitum patentium fusa planities, hinc montium magnis et nivalibus surgentium iugis erecti in sublime vertices. deiectus fluminum et ex uno fonte in occidentem orientemque defusi amnes et summis

cacuminibus nemora nutantia et tantum silvarum cum suis animalibus aviumque concentu dissono. varii urbium si- 5 tus et seclusae nationes locorum difficultate, quarum aliae se in erectos subtrahunt montes, aliae ripis, lacu, vallibus pavidae circumfunduntur. adiuta fructu seges, et arbusta sine cultore fer[*til*]itatis. et rivorum lenis inter prata discursus et amoeni sinus et litora in portum recedentia. sparsae tot per vastum insulae, quae interventu suo maria distinguunt. Quid? lapidum gemmarumque fulgor [et] 6 in ter[*ra*] rapidorum torrentium aurum arenis interfluens et in mediis terris medioque rursus mari terr*entes* ignium faces et vinculum terrarum oceanus, continentis gentium triplici sinu scindens et ingenti licentia exaestuans? Vide- 7 bis hic inquietis et sine vento fluctuantibus aquis innare [et] excedenti terrentia magnitudine animalia, quaedam gravia et alieno se magisterio moventia, quaedam velocia et concitatis perniciora remigiis, quaedam haurientia undas et magno praenavigantium periculo efflantia videbis hic navigia quas non novere terras quaerentia. videbis nihil humanae audaciae intemptatum erisque et spectator et ipse pars magna conantium. disces docebisque artes, alias quae vitam instruant, alias quae ornent, alias quae regant. Sed istic erunt mille corporum, [*mille*] animorum 8 pestes, et bella et latrocinia et venena et naufragia et intemperies coeli corporisque et carissimorum acerba desideria et mors, incertum facilis an per poenam cruciatumque: delibera tecum et perpende, quid velis. ut ad illa venias, per illa exeundum est. respondebis velle te vivere? quidni? immo, puto, ad id non accedes, ex quo tibi aliquid decuti doles: vive ergo ut convenit. „Nemo, inquis, nos consuluit.“ Consulti sunt de nobis parentes nostri, qui cum condicionem vitae nossent, in hanc nos sustulerunt.

XIX. S e d u t a d s o l a t i a v e n i a m, v i d e b i s p r i- 1 m u m q u i d c u r a n d u m s i t, d e i n d e q u e m a d m o- d u m. M o v e t l u g e n t e m d e s i d e r i u m e i u s q u e m d i l e x i t. id per se tolerabile esse adpareat. absentis enim abfuturosque dum vivent, non flemus, quamvis om-

nis usus nobis illorum et conspectus ereptus sit: opinio est ergo, quae nos cruciat et tanti quodque malum est, quanti illud taxavimus. In nostra potestate remedium habemus: iudicemus illos abesse et nosmet ipsi fallamus.
2 dimisimus illos, immo consecuturi praemisimus. Movet et illud lugentem: „non erit qui me defendat, qui a contemptu vindicet." Ut minime probabili, sed vero solatio utar, in civitate nostra plus gratiae orbitas confert quam eripit, adeoque senectutem solitudo, quae solebat destruere, ad potentiam ducit, ut quidam odia filiorum simulent
3 et liberos *eiurent* et orbitatem manu faciant. Scio quid dicas: „non movent me detrimenta mea." etenim non est dignus solatio, qui filium sibi decessisse sicut mancipium moleste fert, cui quicquam in filio respicere praeter ipsum vacat: quid igitur te, Marcia, movet? utrum quod filius tuus decessit, an quod non diu vixit? si quod decessit,
4 semper debuisti dolere. semper enim scisti mori. Cogita nullis defunctum malis adfici, illa quae nobis inferos faciunt terribiles, fabulam esse, nullas inminere mortuis tenebras nec carcerem nec flumina igne flagrantia nec oblivionis amnem nec tribunalia et reos et in illa libertate tam laxa ullos iterum tyrannos. luserunt ista poe-
5 tae et vanis nos agitavere terroribus. Mors dolorum omnium exsolutio est et finis, ultra quem mala nostra non exeunt, quae nos in illam tranquillitatem, in qua antequam nasceremur iacuimus, reponit. Si mortuorum aliquis miseretur, et non natorum misereatur. Mors nec bonum nec malum est. id enim potest aut bonum aut malum esse, quod aliquid est. quod vero ipsum nihil est et omnia in nihilum redigit, nulli nos fortunae tradit. mala enim bonaque circa aliquam versantur materiam. non potest id fortuna tenere, quod natura dimisit, nec potest miser esse
6 qui nullus est. Excessit filius tuus terminos, intra quos servitur. excepit illum magna et aeterna pax. non paupertatis metu, non divitiarum cura, non libidinis per voluptatem animos carpentis stimulis incessitur, non invidia felicitatis alienae tangitur, non suae premitur, ne conviciis quidem ullis verecundae aures verberantur. nulla

publica clades prospicitur, nulla privata. non sollicitus futuri pendet et ex eventu semper in incertiora dependenti. tandem ibi constitit, unde nil eum pellat, ubi nihil terreat.

XX. O ignaros malorum suorum, quibus non mors ut 1 optimum inventum naturae laudatur exspectaturque, sive felicitatem includit, sive calamitatem repellit, sive satietatem ac lassitudinem senis terminat, sive iuvenile aevum dum meliora sperantur, in flore deducit, sive pueritiam ante duriores gradus revocat, omnibus finis, multis remedium, quibusdam votum, de nullis melius merita quam de iis, ad quos venit antequam invocaretur. Haec servitu- 2 tem invito domino remittit. haec captivorum catenas levat. haec e carcere educit quos exire imperium inpotens vetuerat. haec exulibus in patriam semper animum oculosque tendentibus ostendit nihil interesse, infra quod quis iaceat. haec ubi, res communis fortuna male divisit et aequo iure genitos alium alii donavit, exaequat omnia. haec est, post quam nihil quisquam alieno fecit arbitrio. haec est, in qua nemo humilitatem suam sensit. haec est, quae nulli non patuit. haec est, Marcia, quam pater tuus concupiit. haec est, inquam, quae efficit, ut nasci non sit supplicium, quae efficit, ut non concidam adversus minas casuum, ut servare animum salvum ac potentem sui possim: habeo quod adpellem. Video istic cruces non 3 unius quidem generis, sed aliter ab aliis fabricatas: capite quidam conversos in terram suspendere, alii per obscoena stipitem egerunt, alii brachia patibulo explicuerunt. video fidiculas, video verbera. et membris singulis et articulis singula docuerunt machinamenta: *at* video et mortem. sunt istic hostes cruenti, cives superbi: sed video istic et mortem. Non est molestum servire, ubi si domini pertaesum est, licet uno gradu ad libertatem transire. caram te, vita, beneficio mortis habeo. Cogita quantum 4 boni opportuna mors habeat, quam multis diutius vixisse nocuerit. Si Cn. Pompeium, decus istud firmamentumque imperii, Neapoli valitudo abstulisset, indubitatus populi Romani princeps excesserat: at nunc exigui temporis adiectio fastigio illum suo depulit. vidit

legiones in conspectu suo caesas. et ex illo proelio, in quo prima acies senatus fuit, quae infelicis reliquiae sunt, ipsum imperatorem superfuisse! vidit Aegyptium carnificem et sacrosanctum victoribus corpus satelliti praestitit, etiamsi incolumis fuisset, poenitentiam salutis acturus. quid enim erat turpius quam Pompeium vivere be-
5 neficio regis? M. Cicero si illo tempore, quo Catilinae sicas devitavit, quibus pariter cum patria petitus est, concidisset liberata republica servator eius. si denique filiae suae funus secutus esset, etiamtunc felix mori potuit. non vidisset strictos in civilia capita mucrones nec divisa percussoribus occisorum bona, ut etiam de suo perirent, non hastam consularia spolia vendentem nec caedes nec locata publice latrocinia, bella, rapinas, tantum Catilina-
6 rum. Marcum Catonem si a Cypro et hereditatis regiae dispensatione redeuntem mare devorasset vel cum illa ipsa pecunia, quam adferebat civili bello stipendium, nonne illi bene actum foret? hoc certe secum tulisset, neminem ausurum coram Catone peccare: nunc annorum adiectio paucissimorum virum libertati non suae tantum, sed publicae natum coegit Caesarem fugere, Pompeium sequi. nihil ergo mali illi inmatura mors adtulit: omnium etiam malorum remisit patientiam.

1 XXI. „Nimis tamen cito periit et inmaturus.“ Primum puta [*multum*] illi superfuisse. conprehende quantum plurimum procedere homini licet: quantum est? Ad brevissimum tempus editi, cito cessuri loco* venienti in pactum* hoc prospicimus hospitium. De nostris aetatibus loquor, quas incredibili celeritate convolvi *constat?* conputa urbium secula. videbis quam non diu steterint, etiam quae vetustate gloriantur. Omnia humana brevia et caduca sunt et infiniti temporis nullam partem
2 occupantia. Terram hanc cum urbibus populisque et fluminibus et ambitu maris puncti loco ponimus ad universa referentes: minorem portionem aetas nostra quam puncti habet, si omni tempori conparetur, cuius maior est mensura quam mundi, utpote cum ille se intra huius spatium totiens remetiatur: quid ergo interest [in] id extendere,

cuius quantumcumque fuerit incrementum, non multum aberit a nihilo? uno modo multum est quod vivimus, si satis est. Licet mihi *vi*vaces et in memoriam traditae se- 3 nectutis viros nomines, centenos denosque percenseas annos: cum ad omne tempus dimiseris animum, nulla erit illa brevissimi longissimique aevi differentia, si inspecto quanto quis vixerit spatio, conparaveris quanto non vixerit. Deinde si inmaturus [*decessit tibi, certe fato non in-* 4 *maturus*] decessit. vixit enim quantum debuit vivere. nihil illi iam ultra supererat. Non una hominibus senectus est, ut ne animalibus quidem: intra quatuordecim quaedam annos defatigavit, et haec illis longissima aetas est quae homini prima. dispar cuique vivendi facultas data est. nemo nimis cito moritur, quia victurus diutius quam vixit non fuit. Fixus est cuique terminus: manebit sem- 5 per ubi positus est. nec illum ulterius diligentia aut gratia promovebit. sic habe, *nil* illum ex consilio perdidisse: tulit suum

metasque dati pervenit ad aevi.

Non est itaque quod sic te oneres: „potuit diutius vi- 6 vere.“ Non est interrupta eius vita nec umquam se annis casus intericit. solvitur quod cuique promissum est. eunt *via* sua fata nec adiciunt quicquam nec ex promisso semel demunt. frustra vota ac studia sunt: habebit quisque quantum illi dies primus adscripsit. ex illo quo primum lucem vidit, iter mortis ingressus est accessitque fato propior et illi ipsi qui adiciebantur adulescentiae anni, vitae detrahebantur. In hoc omnes errore versamur, ut non pu- 7 temus ad mortem nisi senes inclinatosque iam vergere, cum illo infantia statim et iuventa, omnis aetas ferat. Agunt opus suum fata: nobis sensum nostrae necis auferunt, quoque facilius obrepant, mors sub ipso vitae nomine latet: infantem in se pueritia convertit, pueritiam pubertas, iuvenem senex abstulit. incrementa ipsa, si bene conputes, damna sunt.

XXII. Quereris, Marcia, non tam diu filium tuum vi- 1 xisse quam potuisse? unde enim scis an diutius illi expedierit vivere? an illi hac morte consultum sit? Quem in-

venire hodie potes, cuius res tam bene positae fundataeque [sint], ut nihil illi procedenti tempore timendum sit? Labant humana ac fluunt neque ulla pars vitae nostrae tam obnoxia aut tenera est quam quae maxime placet, ideoque felicissimis optanda mors est, quia in tanta inconstantia turbaque rerum nihil nisi quod praeteriit cer-
2 tum est. Quis tibi recipit illud filii tui pulcherrimum corpus et summa pudoris custodia inter luxuriosae urbis oculos conservatum potuisse et morbos ita evadere, ut ad senectutem inlaesum perferret formae decus? Cogita animi mille labes. neque enim recta ingenia qualem in adulescentiam spem sui fecerant, usque in senectutem pertulerunt, sed interversa plerumque sunt: aut sera eoque foedior luxuria invasit coegitque dehonestare speciosa principia. aut in popinam ventremque pro*iecti* [*sunt*] summaque illis curarum fuit, quid essent, quid biberent.
3 Adice incendia, ruinas, naufragia lacerationesque medicorum ossa vivis legentium et totas in viscera manus demittentium et non *per* simplicem dolorem pudenda curantium. post haec exilium — non fuit innocentior filius tuus quam Rutilius, carcerem — non fuit sapientior quam Socrates, voluntario volnere transfixum pectus — non fuit sanctior quam Cato: cum ista perspexeris, scies optime cum his agi, quos natura, quia illos hoc manebat vitae stipendium, cito in tutum recepit. Nihil est tam fallax quam vita humana, nihil tam insidiosum: non mehercules quisquam illam accepisset, nisi daretur inscientibus. itaque si felicissimum est non nasci, proximum puto
4 brevi *ae*tate defunctos cito in integrum restitui. Propone illud acerbissimum tibi tempus, quo Seianus patrem tuum clienti suo Satrio Secundo congiarium dedit. irascebatur illi ob unum aut alterum liberius dictum, quod tacitus ferre non potuerat Seianum in cervices nostras ne inponi quidem, sed escendere. decernebatur illi statua in Pompeii theatro ponenda, quod exustum Caesar reficiebat. excla-
5 mavit Cordus tunc vere theatrum perire. Quid ergo? non rumperetur supra cineres Cn. Pompeii constitui Seianum et in monumentis maximi imperatoris consecrari

perfidum militem? consecratur subscriptio. et acerrimi canes, quos ille ut sibi uni mansuetos, omnibus feros haberet, sanguine humano pascebat, circumlatrare hominem et iam illum impe*t*ratum incipiunt. Quid faceret? si 6 vivere vellet, Seianus rogandus erat, si mori, filia, uterque inexorabilis: constituit filiam fallere. usus itaque balineo, [et] quo plus virium poneret, in cubiculum se quasi gustaturus contulit et dimissis pueris quaedam per fenestram, ut videretur edisse, proie*cit*. a coena deinde, quasi iam satis in cubiculo edisset, abstinuit. altero quoque die et tertio idem fecit. quartus ipsa infirmitate corporis faciebat indicium. conplexus itaque te: „carissima, inquit, filia et hoc unum tota celata vita, iter mortis ingressus sum et iam medium fere teneo. revocare me nec debes nec potes.“ atque ita iussit lumen omne praecludi et se in tenebras condidit. Cognito consilio eius publica 7 voluptas erat, quod e faucibus avidissimorum luporum educeretur praeda. accusatores Seiano auctore adeunt consulum tribunalia, queruntur mori Cordum, ut interpellantes quod coegerant: adeo illis Cordus videbatur effugere. Magna res erat, [in] quaestione an morte rei 8 perderentur. dum deliberatur, dum accusatores iterum adeunt, ille se absolverat. Videsne, Marcia, quantae iniquorum temporum vices ex inopinato ingruant? fles, quod alicui tuorum mori necesse fuit? paene non licuit.

XXIII. Praeter hoc quod omne futurum incertum est 1 et ad deteriora certius, facillimum ad superos iter est animis cito ab humana conversatione dimissis. minimum enim faecis [ponderis] traxerunt. antequam obducerent et altius terrena conciperent, liberati, leviores ad originem suam revolant et facilius quicquid est illud obsoleti inlitique eluunt. nec umquam 2 magnis ingeniis cara in corpore mora est. exire atque erumpere gestiunt, aegre has angustias ferunt, vagi per omne, sublimes et ex alto adsueti humana despicere: inde est quod Platon clamat: sapientis animum totum in mortem prominere, hoc velle, hoc meditari, hac semper cupidine ferri in exteriora tendentem. Quid tu, Marcia, 3

cum videres senilem in iuvene prudentiam, victorem omnium voluptatum animum, emendatum, carentem vitio, divitias sine avaritia, honores sine ambitione, voluptates sine luxuria adpetentem, diu tibi putabas illum sospitem posse contingere? Quicquid ad summum pervenit, ad exitum prope est. eripit se aufertque ex oculis perfecta virtus, nec ultimum tempus exspectant quae in primo
4 maturuerunt. Ignis quo clarior fulsit, citius exstinguitur. vivacior est, qui cum lenta ac difficili materia commissus fumoque demersus ex sordido lucet. eadem enim detinet causa quae, maligne alit: sic ingenia quo inlustriora, breviora sunt. nam ubi incremento locus non est, vicinus
5 occasus est. Fabianus ait, id quod nostri quoque parentes videre, puerum Romae fuisse statura ingentis viri. sed hic cito decessit, et non moriturum brevi nemo prudens dixit. non poterat enim ad illam aetatem pervenire, quam praeceperat. Ita est: indicium est inminentis exitii maturitas et adpetit finis ubi incrementa consumpta sunt.
1 XXIV. Incipe virtutibus illum, non annis aestimare: satis diu vixit. pupillus relictus sub tutorum cura usque ad quartum decimum annum fuit, sub matris tutela semper. cum haberet suos penates, relinquere tuos noluit et in materno contubernio, cum vix paternum liberi ferant, perseveravit. adulescens statura, pulchritudine, cetero corporis robore castris natus mili-
2 tiam recusavit, ne a te discederet. Conputa, Marcia, quam raro liberos videant quae in diversis domibus habitant. cogita tot illos perire annos matribus et per sollicitudinem exigi, quibus filios in exercitu habent: scies multum patuisse hoc tempus, ex quo nil perdidisti. numquam a conspectu tuo recessit. sub oculis tuis studia formavit excellentis ingenii et aequaturi avum, nisi obstitisset verecundia, quae multorum profectus silentio
3 pressit. Adulescens rarissimae formae in tam magna feminarum turba viros corrumpentium nullius se spei praebuit, et cum quarumdam usque ad temptandum pervenisset inprobitas, erubuit quasi peccasset, quod placuerat. hac sanctitate morum effecit, ut puer admodum

dignus sacerdotio videretur, materna sine dubio suffragatione, sed ne mater quidem nisi pro bono candidato valuisset. Harum contemplatione virtutum filium * geri 4 quam si ** nunc ille tibi magis vacat. nunc nihil habet, quo vocetur. numquam tibi sollicitudini, numquam moerori erit. quod unum ex tam bono filio poteras dolere, doluisti: cetera exempta casibus, plena voluptatis sunt, si modo uti filio scis, si modo quid in illo pretiosissimum fuerit, intellegis. Imago dumtaxat filii tui periit et effigies 5 non simillima, ipse quidem aeternus meliorisque nunc status est, despoliatus oneribus alienis et sibi relictus. Haec quae vides ossa circum[*iecta*] nobis, nervos et obductam cutem voltumque et ministras manus et cetera quibus involuti sumus, vincula animorum tenebraeque sunt. obruitur his animus, eff*oc*atur, inficitur, arcetur a veris et suis in falsa coniectus. omne illi cum hac carne grav*e* certamen est, ne abstrahatur et sidat. nititur illo, unde dimissus est. ibi illum aeterna requies manet e confusis crassisque pura et liquida visentem.

XXV. Proinde non est quod ad sepulcrum filii tui 1 curras: pessima eius et ipsi molestissima istic iacent, ossa cineresque, non magis illius partes quam vestes aliaque tegumenta corporum. Integer ille nihilque in terris relinquens *sui* fugit et totus excessit paulumque supra nos commoratus, dum expurgatur et inhaerentia vitia situmque omnem mortalis aevi excutit, deinde ad excelsa sublatus inter felices currit animas [excepit illum coetus sacer], Scipiones Catonesque, interque contemptores vitae et mortis beneficio liberos. Parens tuus, 2 Marcia, illic nepotem suum, quamquam illic omnibus omne cognatum est, adplicat sibi nova luce gaudentem et vicinorum siderum meatus docet, nec ex coniectura sed omnium ex vero peritus in arcana naturae libens ducit. utque ignotarum urbium monstrator hospiti gratus est, ita sciscitanti coelestium causas domesticus interpres. iuvat enim ex alto relicta respicere et in profunda terrarum permittere aciem. Sic itaque te, Marcia, gere, 3 tamquam sub oculis patris filique posita, non illorum

quos noveras, sed tanto excelsiorum et in summo locatorum. erubesce quicquam humile aut volgare [*facere*] et mutatos in melius tuos flere. In aeterna rerum per libera et vasta spatia dimissos non illos interfusa maria discludunt nec altitudo montium aut inviae valles aut incertarum vada Syrtium: tramites omnium plani et ex facili mobiles et expediti et invicem pervii sunt intermixtique sideribus.

1 XXVI. Puta itaque ex illa arce coelesti patrem tuum, Marcia, [et] cui tantum apud te auctoritatis erat, quantum tibi apud filium tuum, non illo ingenio, quo civilia bella deflevit, quo proscribentis in aeternum ipse proscripsit, sed tanto elatiore, quanto est ipse sublimior, 2 dicere: „Cur te, filia, tam longa tenet aegritudo? cur in tanta veri ignoratione versaris, ut inique actum cum filio tuo iudices, quod integro domus statu, integ*er* ipse *se* ad maiores recepit suos? nescis quantis fortuna procellis disturbet omnia? quam nullis benignam facilemque se praestiterit, nisi qui minimum cum illa contraxerant? regesne tibi nominem felicissimos futuros, si maturius illos mors instantibus subtraxisset malis? an Romanos duces, quorum nihil magnitudini deerit, si aliquid aetati detraxeris? an nobilissimos viros clarissimosque ad ictum 3 militaris gladii conposita cervice formatos? Respice patrem atque avum tuum: ille in alieni percussoris venit arbitrium. ego nihil in me cuiquam permisi et cibo prohibitus ostendi tam magno me quam vi*de*bar animo scripsisse. Cur in domo nostra diutissime lugetur qui felicissime moritur? coimus omnes in unum videmusque non alta nocte circumdati, nil apud vos, ut putatis, optabile, nil excelsum, nil splendidum, sed humilia cuncta et gravia et anxia et quotam partem luminis nostri cer-4 nentia? Quid dicam nulla hic arma mutuis furere concursibus nec classes classibus frangi nec parricidia aut fingi aut cogitari nec fora litibus strepere dies perpetuos, nihil in obscuro, detectas mentes et aperta praecordia et in publico medioque vitam et omnis aevi prospectum 5 venientiumque? Iuvabat unius me seculi facta conponere

in parte ultima mundi et inter paucissimos gesta: tot secula, tot aetatum contextum, seriem, quicquid annorum est, licet visere. licet surrectura, licet ruitura regna prospicere et magnarum urbium lapsus et maris novos cursus. Nam si tibi potest solatio esse desiderii tui commune 6 fatum, nihil quo stat loco stabit, omnia sternet abducetque [secum] vetustas. nec hominibus solum, (quota enim ista fortuitae potentiae portio est?) sed locis, sed regionibus, sed mundi partibus ludet. tot supprimet montes et alibi rupes in altum novas exprimet. maria sorbebit, flumina avertet et commercio gentium rupto societatem generis humani coetumque dissolvet. alibi hiatibus vastis subducet urbes, tremoribus quatiet et ex infimo pestilentes halitus mittet et inundationibus quicquid habitatur obducet necabitque omne animal orbe submerso et ignibus vastis torrebit incendetque mortalia. et cum tempus advenerit, quo se mundus renovaturus exstinguat, viribus ista se suis caedent et sidera sideribus incurrent et omni flagrante materia uno igne quicquid nunc ex disposito lucet, ardebit. Nos quoque felices animae et aeterna 7 sortitae, cum deo visum erit iterum ista moliri, labentibus cunctis et ipsae parva ruinae ingentis accessio in antiqua elementa vertemur." Felicem filium tuum, Marcia, qui ista iam novit!

L. ANNAEI SENECAE
DIALOGORUM LIBER VII.
AD GALLIONEM
DE VITA BEATA.

---

1. Vivere, Gallio frater, omnes beate volunt, sed ad 1 pervidendum, quid sit quod beatam vitam efficiat, caligant. adeoque non est facile consequi beatam vitam, ut

eo quisque ab ea longius recedat, quo ad illam concitatius fertur, si via lapsus est: quae ubi in contrarium ducit, ipsa velocitas maioris intervalli causa fit. Proponendum est itaque primum, quid sit quod adpetamus. tunc circumspiciendum, qua contendere illo celerrime possimus, intellecturi in ipso itinere, si modo rectum erit, quantum cotidie profligetur quantoque propius ab eo simus, ad quod nos
2 cupiditas naturalis inpellit. Quamdiu quidem passim vagamur non ducem secuti, sed fremitum et clamorem dissonum in diversa vocantium, conteretur vita inter errores brevis, etiamsi dies noctesque bonae menti laboremus: decernatur itaque, et quo tendamus et qua, non sine perito aliquo, cui explorata sint ea, in quae procedimus, quoniam quidem non eadem hic quae in ceteris peregrinationibus condicio est: in illis conprensus aliquis limes et interrogati incolae non patiuntur errare. at hic tritissima quaeque via et celeberrima
3 maxime decipit. Nihil ergo magis praestandum est, quam ne pecorum ritu sequamur antecedentium gregem, pergentes non quo eundum est, sed quo itur. atqui nulla res nos maioribus malis inplicat, quam quod ad rumorem conponimur, optima rati ea, quae magno adsensu recepta sunt quodque exempla [*pro*] bonis multa sunt, nec ad rationem sed ad similitudinem vivimus. inde ista tanta coa-
4 cervatio aliorum super alios ruentium. Quod in strage hominum magna evenit, cum ipse se populus premit, nemo ita cadit, ut non et alium in se adtrahat, primique exitio sequentibus sunt, hoc in omni vita accidere videas licet: nemo sibi tantummodo errat, sed alieni erroris et causa et auctor est. nocet enim adplicari antecedentibus et dum unusquisque mavult credere quam iudicare, numquam de vita iudicatur, semper creditur versatque nos et praecipitat traditus per manus error alienisque peri-
5 mus exemplis: sanabimur, si modo separemur a coetu. nunc vero stat contra rationem defensor mali sui populus. itaque id evenit quod in comitiis, in quibus eos factos esse praetores iidem qui fecere mirantur, cum se

mobilis favor circumegit. Eadem probamus, eadem reprehendimus: hic exitus est omnis iudicii, in quo secundum plures datur.

II. Cum de beata vita agetur, non est quod mihi illud 1 discessionum more respondeas: „haec pars maior esse videtur." ideo enim peior est. Non tam bene cum rebus humanis agitur, ut meliora pluribus placeant: argumentum pessimi turba est. Quaeramus ergo, quid optimum 2 factu sit, non quid usitatissimum, et quid nos in possessione felicitatis aeternae constituat, non quid volgo, veritatis pessimo interpreti, probatum sit. volgum autem tam chlamydatos quam coronatos voco. non enim colorem vestium, quibus praetexta sunt corpora, adspicio. oculis de homine non credo. habeo melius et certius lumen, quo a falsis vera diiudicem: animi bonum animus inveniat. hic, si umquam respirare illi et recedere in se vacaverit, o quam sibi ipse verum tortus a se fatebitur ac dicet: „Quicquid feci adhuc, infectum esse mallem. quic- 3 quid dixi cum recogito, *mutis inv*ideo. quicquid optavi, inimicorum exsecrationem puto. quicquid timui, di boni, quanto levius fuit quam quod concupivi? cum multis inimicitias gessi et in gratiam ex odio, si modo ulla inter malos gratia est, redii: mihi ipsi nondum amicus sum. omnem operam dedi, ut me multitudini educerem et aliqua dote notabilem facerem: quid aliud quam telis me opposui et malivolentiae quod morderet ostendi? vides istos 4 qui eloquentiam laudant, qui opes sequuntur, qui gratiae adulantur, qui potentiam extollunt? omnes aut sunt hostes aut, quod in aequo est, esse possunt. quam magnus mirantium tam magnus invidentium populus est: quin potius quaero aliquod usu bonum, quod sentiam, non quod ostendam: ista quae spectantur, ad quae consistitur, quae alter alteri stupens monstrat, foris nitent, introrsus misera sunt."

III. Quaeramus aliquid non in speciem bonum, sed 1 solidum et aequale et a secretiore parte formosius. hoc eruamus. nec longe positum est. invenietur. scire tantum opus est quo manum porrigas: nunc velut in tene-

bris vicina transimus offensantes ea ipsa quae desidera-
2 mus. Sed ne te per circumitus traham, aliorum quidem opiniones praeteribo, nam et enumerare illas longum est et coarguere: nostram accipe. *nostram* autem cum dico, non adligo me ad unum aliquem ex Stoicis proceribus. est et mihi censendi ius. itaque aliquem sequar, aliquem iubebo sententiam dividere. fortasse et post omnes citatus nihil inprobabo ex iis, quae priores decre-
3 verint, et dicam: „hoc amplius censeo." Interim quod inter omnis Stoicos convenit, rerum naturae adsentior. ab illa non deerrare et ad illius legem exemplumque formari sapientia est: *beata est ergo vita conveniens naturae suae*, quae non aliter contingere potest, quam si primum sana mens est et in perpetua possessione sanitatis suae, deinde fortis ac vehemens,* tunc pulcherrima et patiens, apta temporibus, corporis sui pertinentiumque ad id curiosa non anxie. tum aliarum rerum quae vitam instruunt, diligens sine admiratione cuius-
4 quam, usura fortunae muneribus, non servitura. intellegis, etiamsi non adiciam, sequi perpetuam tranquillitatem, libertatem depulsis iis quae aut inritant nos aut territant. nam [*pro*] voluptatibus et pro illis quae parva ac fragilia sunt et in ipsis flagitiis noxia, ingens gaudium subit, inconcussum et aequale. tum pax et concordia animi et magnitudo cum mansuetudine. omnis enim ex infirmitate feritas est.

1 IV. *Potest aliter quoque definiri bonum nostrum*, id est eadem sententia non iisdem conprehendi verbis. Quemadmodum idem exercitus modo latius panditur, modo in angustum coartatur et aut in cornua sinuata media parte curvatur aut recta fronte explicatur, vis illi, utcumque ordinatus est, eadem est et voluntas pro iisdem partibus standi: ita finitio summi boni alias diffundi potest et exporrigi, alias colligi et in
2 se cogi. Idem itaque erit, si dixero: summum bonum est animus fortuita despiciens, virtute laetus, aut: invicta vis animi, perita rerum, placida in actu cum humanitate multa et conversantium cura. libet et ita finire, ut beatum

dicamus hominem eum, cui nullum bonum malumque sit nisi bonus malusque animus: honesti cultor, virtute contentus, quem nec extollant fortuita nec frangant, qui nullum maius bonum eo quod sibi ipse dare potest noverit, cui vera voluptas erit voluptatum contemptio. Licet, 3 si evagari velis, idem in aliam atque aliam faciem salva et integra potestate transferre. quid enim prohibet nos beatam vitam dicere liberum animum et erectum et interritum ac stabilem, extra metum, extra cupiditatem positum, cui unum bonum sit honestas, unum malum turpitudo, cetera vilis turba rerum nec detrahens quicquam beatae vitae nec adiciens, sine auctu ac detrimento summi boni veniens ac recedens. Hoc ita fundatum necesse est, 4 velit nolit, sequatur hilaritas continua et laetitia alta atque ex alto veniens, ut quae suis gaudeat nec maiora domesticis cupiat. Quidni ista bene penset cum minutis et frivolis et non perseverantibus corpusculi motibus? quo die infra voluptatem fuerit, et infra dolorem erit. vides autem, quam malam et noxiosam servitutem serviturus sit, quem voluptates doloresque, incertissima dominia inpotentissimaque, alternis possidebunt: ergo exeundum 5 ad libertatem est. hanc non alia res tribuit quam fortunae neglegentia: tum illud orietur inaestimabile bonum, quies mentis in tuto conlocata et sublimitas expulsisque terroribus ex cognitione veri gaudium grande et inmotum comitasque et diffusio animi, quibus delectabitur non ut bonis, sed ut ex bono suo ortis.

V. Quoniam liberaliter agere coepi, potest beatus 1 dici, qui nec cupit nec timet beneficio rationis. quoniam et saxa timore et tristitia carent nec minus pecudes, non ideo tamen quisquam felicia dixerit, quibus non est felicitatis intellectus. eodem loco pone homines, quos in 2 numerum pecorum et animalium redegit hebes natura et ignoratio sui. nihil interest inter hos et illa, quoniam illis nulla ratio est, his prava et malo suo atque in perversum sollers. beatus enim nemo dici potest extra veritatem proiectus. Beata ergo vita est in recto certoque iudicio 3 stabilita et inmutabilis. tunc enim pura mens est et soluta

omnibus malis, cum non tantum lacerationes, sed etiam vellicationes effugerit, statura semper ubi constitit ac sedem suam etiam irata et infestante fortuna vindicatura.
4 Nam quod ad voluptatem pertinet, licet circumfundatur undique et per omnes vias influat animumque blandimentis suis leniat aliaque ex aliis admoveat, quibus totos partesque nostri sollicitet: quis mortalium, cui ullum superest hominis vestigium, per diem noctemque titillari velit, deserto animo corpori operam dare?

1 VI. „Sed animus quoque, inquit, voluptates habebit suas.“ Habeat sane sedeatque luxuriae et voluptatum arbiter, inpleat se eis omnibus, quae oblectare sensus solent. deinde praeterita respiciat et exoletarum voluptatum memor exsultet prioribus futurisque iam inmineat ac spes suas ordinet, et dum corpus in praesenti sagina iacet, cogitationes ad futura praemittat: hoc mihi videbitur miserior, quoniam mala pro bonis legere dementia est. nec sine sanitate quisquam beatus est nec sanus,
2 cui futura pro optimis adpetuntur. Beatus ergo est iudicii rectus. beatus est praesentibus, qualiacumque sunt, contentus amicusque rebus suis. beatus est is, cui omnem habitum rerum suarum ratio commendat.

3 * * [*voluptates*] * * videt et in illis qui summum bonum dixerint, quam turpi illud loco posuerint. itaque negant posse voluptatem a virtute deduci et aiunt nec honeste quemquam vivere, ut non iucunde vivat, nec iucunde, ut non honeste quoque.

1 VII. Non video quomodo ista tam diversa in eamdem copulam coniciantur. quid est, oro vos, cur separari voluptas a virtute non possit? videlicet quia omne bonis ex virtute principium est, ex huius radicibus etiam ea, quae vos et amatis et expetitis, oriuntur? Sed si ista indiscreta essent, non videremus quaedam iucunda, sed [*non*] honesta, quaedam vero honestissima, sed aspera,
2 per dolores exigenda. Adice nunc, quod voluptas etiam ad vitam turpissimam venit, at virtus malam vitam non admittit. et infelices quidam non sine voluptate, immo ob ipsam voluptatem sunt, quod non eveniret, si virtuti se

voluptas inmiscuisset, qua virtus saepe caret, numquam indiget. Quid dissimilia, immo diversa conponitis? altum 3 quiddam est virtus, excelsum et regale, invictum, infatigabile: voluptas humile, servile, inbecillum, caducum, cuius statio ac domicilium fornices et popinae sunt. virtutem in templo convenies, in foro, in curia, pro muris stantem, pulverulentam, coloratam, callosas habentem manus: voluptatem latitantem saepius ac tenebras captantem circa balinea ac sudatoria ac loca aedilem metuentia, mollem, enervem, mero atque unguento madentem, pallidam aut fucatam et medicamentis pollinctam. Sum- 4 mum bonum inmortale est, nescit exire. nec satietatem habet nec poenitentiam. numquam enim recta mens vertitur nec sibi odio est nec quicquam mutavit [,quia semper semper secuta est] optima: at voluptas tunc, cum maxime delectat, exstinguitur. non multum loci habet, itaque cito inplet et taedio est et post primum inpetum marcet: nec id umquam certum est, cuius in motu natura est. ita ne potest quidem ulla eius esse substantia, quod venit transitve celerrime in ipso usu sui periturum. eo enim pervenit ubi desinat, et dum incipit, spectat ad finem.

VIII. Quid, quod tam bonis quam malis voluptas inest? 1 nec minus turpes dedecus suum quam honestos egregia delectant. ideoque praeceperunt veteres optimam sequi vitam, non iucundissimam, ut rectae ac bonae voluntatis non dux, sed comes sit voluptas. natura enim duce utendum est. hanc ratio observat, hanc consulit. Idem est 2 ergo beate vivere et secundum naturam. hoc quid sit, iam aperiam: si corporis dotes et apta naturae conservabimus diligenter et inpavide tamquam in diem data et fugacia, si non subierimus eorum servitutem nec nos aliena possederint, si corpori grata et adventicia eo nobis loco fuerint, quo sunt in castris auxilia et armaturae leves: serviant ista, non imperent, ita demum utilia sunt menti. Incorruptus vir sit externis et insuperabilis 3 miratorque tantum sui, fidens animo atque in utrumque paratus artifex vitae. fiducia eius non sine scientia sit, scientia non sine constantia: maneant illi semel placita

nec ulla in decretis eius litura sit. intellegitur, etiamsi non adiecero, conpositum ordinatumque fore talem vi-
4 rum et in iis quae aget, cum comitate magnificum. Erit vera ratio sensibus insita et capiens inde principia: nec enim habet aliud, unde conetur aut unde ad verum inpetum capiat: in se revertatur. nam mundus quoque cuncta conplectens rectorque universi deus in exteriora quidem tendit, sed tamen in totum undique in se redit: idem nostra mens faciat: cum secuta sensus suos per illos se ad externa porrexerit, et illorum et
5 sui potens sit. Hoc modo una efficietur vis ac potestas concors sibi et ratio illa certa nascetur non dissidens nec haesitans in opinionibus conprehensionibusque nec in persuasione, quae cum se disposuit et partibus suis consensit et, ut ita dicam, concinuit, summum bonum tetigit. nihil enim pravi, nihil lubrici superest, nihil in quo
6 arietet aut labet. omnia faciet ex imperio suo nihilque inopinatum accidet, sed quicquid agetur, in bonum exibit facile et parate et sine tergiversatione agentis. nam pigritia et haesitatio pugnam et inconstantiam ostendit. Quare audaciter licet profitearis summum bonum esse animi concordiam. virtutes enim ibi esse debebunt, ubi consensus atque unitas erit: dissident vitia.

1 IX. „Sed tu quoque, inquit, virtutem non ob aliud colis, quam quia aliquam ex illa speras voluptatem.“ Primum non, si voluptatem praestatura virtus est, ideo propter hanc petitur. non enim hanc praestat, sed et hanc, nec huic laborat, sed labor eius, quamvis
2 aliud petat, hoc quoque adsequetur. Sicut in arvo, quod segeti proscissum est, aliqui flores internascuntur, non tamen huic herbulae, quamvis delectet oculos, tantum operis insumptum est. aliud fuit serenti propositum, hoc supervenit: sic et voluptas non est merces nec causa virtutis, sed accessio, nec quia delectat, placet, sed si placet,
3 et delectat. Summum bonum in ipso iudicio est et habitu optimae mentis, quae cum suum inplevit et finibus se suis cinxit, consummatum est summum bonum nec quicquam amplius desiderat. nihil enim extra totum est, non magis

quam ultra finem. Itaque erras, cum interrogas, quid sit 4 illud, propter quod virtutem petam: quaeris enim aliquid supra summum. interrogas, quid petam ex virtute? ipsam. nihil enim habet melius, ipsa pretium sui. An hoc parum magnum est, cum tibi dicam: summum bonum est infragilis animi rigor et providentia et subtilitas et sanitas et libertas et concordia et decor? aliquid etiamnunc exigis maius, ad quod ista referantur? Quid mihi voluptatem nominas? hominis bonum quaero, non ventris, qui pecudibus ac beluis laxior est.

X. „Dissimulas, inquit, quid a me dicatur. ego enim 1 nego quemquam posse iucunde vivere, nisi simul et honeste vivit. quod non potest mutis contingere animalibus nec bonum suum cibo metientibus. clare, inquit, ac palam testor hanc vitam, quam ego iucundam voco, non sine adiecta virtute contingere.“ Atqui quis ignorat ple- 2 nissimos esse voluptatibus vestris stultissimos quosque? et nequitiam abundare iucundis animumque ipsum [non tantum] genera voluptatis prava *sibi* multa suggerere? in primis insolentiam et nimiam aestimationem sui tumoremque elatum super ceteros et amorem rerum suarum caecum et inprovidum, delicias fluentis et ex minimis ac puerilibus causis exsultationem, iam dicacitatem ac superbiam contumeliis gaudentem, desidiam dissolutionemque segnis animi indormientis sibi: haec omnia virtus 3 discutit et aurem pervellit et voluptates aestimat, antequam admittat, nec [qua] si probavit, magni pendit, utique enim admittit, nec usu earum, sed temperantia laeta est. temperantia autem cum voluptates minuat, summi boni iniuria est. Tu voluptatem conplecteris, ego conpesco. tu voluptate frueris, ego utor. tu illam summum bonum putas, ego nec bonum. tu omnia voluptatis causa facis, ego nihil.

XI. Cum dico me nihil voluptatis causa facere, de illo 1 loquor sapiente, cui soli concedis voluptatem. non voco autem sapientem, supra quem quicquam est, nedum voluptas: atqui ab hac occupatus quomodo resistet labori et periculo, egestati et tot humanam vitam circumstrepen-

tibus minis? quomodo conspectum mortis, quomodo doloris feret? quomodo mundi fragores et tantum acerrimorum hostium *a tam* molli adversario victus? quicquid voluptas suaserit faciet. age, non vides quam multa suasura
2 sit? „Nihil, inquit, poterit turpiter suadere, quia adiuncta virtuti est.“ Non vides iterum, quale sit summum bonum, cui custode opus est, ut bonum sit? virtus autem quomodo voluptatem reget, quam sequitur, cum sequi parentis sit, regere imperantis? a tergo ponis quod imperat? egregium autem habet virtus apud vos officium vo-
3 luptates praegustare. Sed videbimus, an apud quos tam contumeliose tractata virtus est, adhuc virtus sit, quae habere nomen suum non potest, si loco cessit: interim, de quo agitur, multos ostendam voluptatibus obsessos, in quos fortuna omnia munera sua effudit, quos fatearis
4 necesse est malos: adspice Nomentanum et Apicium, terrarum ac maris, ut isti vocant, bona conquirentis et super mensam recognoscentis omnium gentium animalia. vide hos eosdem e successuro * exspectantis popinam suam, aures vocum sono, spectaculis oculos, saporibus palatum suum delectantes. mollibus lenibusque fomentis totum lacessitur eorum corpus et ne nares interim cessent, odoribus variis inficitur locus ipse, in quo luxuriae parentatur: hoc esse in voluptatibus dices. nec tamen illis bene erit, quia non bono gaudent.

1 XII. „Male, inquit, illis erit, quia multa interveniunt, quae perturbent animum, et opiniones inter se contrariae mentem inquietabunt.“ quod ita esse concedo. sed nihilominus illi ipsi stulti et inaequales et sub ictu poenitentiae positi magnas percipient voluptates, ut fatendum sit tam longe tum illos ab omni molestia abesse quam a bona mente, et quod plerisque contingit, hilarem insaniam in-
2 sanire ac per risum furere. At contra sapientium remissae voluptates et modestae ac paene languidae sunt conpressaeque et vix notabiles, ut quae neque accersitae veniant nec, quamvis per se accesserint, in honore sint neque ullo gaudio percipientium exceptae. miscent enim illas et interponunt vitae ut ludum iocumque inter seria.

Desinant ergo inconvenientia iungere et virtuti voluptatem 3
inplicare, per quod vitium pessimis quibusque adulantur.
Ille effusus in voluptates, ructabundus semper atque ebrius,
quia scit se cum voluptate vivere, credit et cum virtute.
audit enim voluptatem separari a virtute non posse. deinde
vitiis suis sapientiam inscribit et abscondenda profitetur.
Itaque non ab Epicuro inpulsi luxuriantur, sed vitiis de- 4
diti luxuriam suam in philosophiae sinu abscondunt et eo
concurrunt, ubi audiant laudari voluptatem. nec aestimant,
voluptas illa Epicuri, ita enim mehercules sentio, quam
sobria ac sicca sit, sed ad nomen ipsum advolant quae-
rentes libidinibus suis patrocinium aliquod ac velamentum.
Itaque quod unum habebant in malis bonum perdunt, pec- 5
candi verecundiam. laudant enim ea, quibus erubesce-
bant et vitio gloriantur. ideoque ne resurgere quidem adu-
lescentiae licet, cum honestus turpi desidiae titulus acces-
sit: hoc est cur ista voluptatis laudatio perniciosa sit, quia
honesta praecepta intra latent, quod corrumpit, adparet.

XIII. In ea quidem ipsa sententia sum, invitis hoc no- 1
stris popularibus dicam, sancta Epicurum et recta prae-
cipere et, si propius accesseris, tristia: voluptas enim illa
ad parvum et exile revocatur et quam nos virtuti legem
dicimus, eam ille dicit voluptati: iubet illam parere na-
turae. parum est autem luxuriae quod naturae satis est.
Quid ergo est? [ille] quisquis desidiosum otium et gulae 2
ac libidinis vices felicitatem vocat, bonum malae rei quae-
rit auctorem et, dum illo venit blando nomine inductus,
sequitur voluptatem non quam audit, sed quam adtulit,
et vitia sua cum coepit putare similia praeceptis, indulget
illis non timide nec obscure. luxuriatur, et iam *nu*de, aperto
capite. Itaque non dicam, quod plerique nostrorum, se-
ctam Epicuri flagitiorum magistram esse, sed illud dico:
male audit, infamis est, et inmerito. „Hoc scire qui pot*es* 3
nisi interius admissus?“ Frons eius ipsa dat locum fabu-
lae et ad malam spem inritat. hoc tale est, quale vir for-
tis stolam indutus. constanti tibi pudicitia *viril*itas salva
est, nulli corpus tuum turpi patientiae vacat, sed in manu
tympanum est: titulus itaque honestus eligatur et inscri-

ptio ipsa excitans animum, quae statim [*paratos ostendat*
4 *ad abicienda cum quibus*] venerunt vitia. Quisquis ad virtutem accessit, dedit generosae indolis speci*men*. qui voluptatem sequitur, videtur enervis, fractus, degenerans [vir], perventurus in turpia, nisi aliquis distinxerit illi voluptates, ut sciat, quae ex eis intra naturale desiderium desistant, quae praeceps ferantur infinitaeque sint et, quo
5 magis inplentur, eo magis inexplebiles. Agedum, virtus antecedat: tutum erit omne vestigium. Et voluptas nocet nimia: in virtute non est verendum, ne quid nimium sit, quia in ipsa est modus. non est bonum, quod magnitudine laborat sua. Rationabilem porro sortitis naturam quae melius res quam ratio proponitur? et [si placet ista iunctura,] si hoc placet ad beatam vitam ire comitatu, virtus antecedat, comitetur voluptas et circa corpus ut umbra versetur: virtutem quidem, excelsissimam omnium, voluptati tradere ancillam nihil magnum animo capientis est.

1 XIV. Prima virtus *sit*, haec ferat signa: habebimus nihilominus voluptatem, sed domini eius et temperatores erimus. aliquid nos exorabit, nihil coget. at ei, qui voluptati tradidere principia, utroque caruere: virtutem enim amittunt. ceterum non ipsi voluptatem, sed ipsos voluptas habet, cuius aut inopia torquentur aut copia strangulantur, miseri, si deseruntur ab illa, miseriores, si obruuntur, sicut deprensi mari Syrtico modo in sicco relinquuntur,
2 modo torrente unda fluctuantur. Evenit autem hoc nimia intemperantia et amore caecae rei. nam mala pro bonis petenti periculosum est adsequi. Ut feras cum labore periculoque venamur et captarum quoque illarum sollicita possessio est, saepe enim laniant dominos: ita habentes magnas voluptates in magnum malum evasere captaeque cepere. quae quo plures maioresque sunt, eo ille minor ac plurium servus est, quem felicem vulgus adpellat.
3 Permanere libet in hac etiamnunc huius rei imagine. quemadmodum qui bestiarum cubilia indagat et

laqueo captare feras

magno aestimat et

latos canibus circumdare saltus,

ut illarum vestigia premat, potiora deserit multisque officiis renuntiat: ita qui sectatur voluptatem, omnia postponit et primam libertatem neglegit ac pro ventre depen dit, nec voluptates sibi emit, sed se voluptatibus vendit.

XV. „Quid tamen, inquit, prohibet in unum virtutem 1 voluptatemque confundi et effici summum bonum, ut idem et honestum et iucundum sit?" Quia pars honesti non pot est esse nisi honestum, nec summum bonum habebit sinceritatem suam, si aliquid in se viderit dissimile meliori. Ne gaudium quidem quod ex virtute oritur, quamvis bo- 2 num sit, absoluti tamen boni pars est, non magis quam laetitia et tranquillitas, quamvis ex pulcherrimis causis nascantur.. sunt enim ista bona, sed consequentia summum bonum, non consummantia. Qui vero virtutis volu- 3 ptatisque societatem facit et ne ex aequo quidem, fragilitate alterius boni quicquid in altero vigoris est hebetat libertatemque illam, ita demum, si nihil se pretiosius novit, invictam, sub iugum mittit. nam, quae maxima servitus est, incipit illi opus esse fortuna. sequitur vita anxia, suspiciosa, trepida, casum pavens: temporum suspensa momenta sunt. Non das virtuti fundamentum grave, in- 4 mobile, sed iubes illam in loco volubili stare. quid autem tam volubile est, quam fortuitorum exspectatio et corporis rerumque corpus adficientium varietas? Quomodo hic potest deo parere et quicquid evenit, bono animo excipere nec de fato queri casuum suorum benignus interpres, si ad voluptatum dolorumque punctiunculas concutitur? sed ne patriae quidem bonus tutor aut vindex est nec amicorum propugnator, si ad voluptates vergit. Illo 5 ergo summum bonum adscendat, unde nulla vi detrahitur, quo neque dolori neque spei nec timori sit aditus nec ulli rei, quae deterius summi boni ius faciat. escendere autem illo sola virtus potest. illius gradu clivus iste frangendus est. illa fortiter stabit et quicquid evenerit, feret non patiens tantum, sed etiam volens, omnemque temporum difficultatem sciet legem esse naturae, et, ut bonus miles feret volnera, enumerabit cicatrices et transverberatus telis moriens amabit eum, pro quo cadet, imperato-

rem, habebit illud in animo vetus praeceptum: deum
6 sequere. Quisquis autem queritur et plorat et gemit, imperata facere vi cogitur et invitus rapitur ad iussa nihilo minus. quae autem dementia est potius trahi quam sequi? tam mehercules quam stultitia et ignoratio condicionis est suae dolere, quod est aliquid aut incidit durius, aeque [*ac*] mirari aut indigne ferre ea, quae tam bonis accidunt quam malis, morbos dico, funera, debilitates et cetera ex trans-
7 verso in vitam humanam incurrentia. Quicquid ex universi constitutione patiendum est, magno *suscip*iatur animo. ad hoc sacramentum adacti sumus, ferre mortalia nec perturbari iis, quae vitare non est nostrae potestatis. In regno nati sumus. deo parere libertas est.

1 XVI. Ergo in virtute posita est vera felicitas: quid haec [virtus] tibi suadebit? ne quid aut bonum aut malum existimes, quod nec virtute nec malitia continget. deinde, ut sis inmobilis et contra malum ex bono,
2 ut qua fas est, deum effingas. Quid tibi pro hac expeditione promittit? ingentia et aequa divinis: nihil cogēris, nullo indigebis, liber eris, tutus, indemnis. nihil frustra temptabis, nihil prohibeberis, omnia tibi ex sententia cedent. nihil adversum accidet, nihil contra opinionem ac
3 voluntatem. Quid ergo? virtus ad beate vivendum sufficit. perfecta illa et divina quidni sufficiat, immo superfluat? quid enim deesse potest extra desiderium omnium posito? quid extrinsecus opus est ei, qui omnia sua in se collegit? Sed ei, qui ad virtutem tendit, etiamsi multum processit, opus est aliqua fortunae indulgentia adhuc inter humana luctanti, dum nodum illum exsolvit et omne vinculum mortale. quid ergo interest? quod alii adligati sunt, alii adstricti, alii destricti quoque: hic, qui ad superiora progressus est et se altius extulit, laxam catenam trahit nondum liber, iam tamen pro libero.

1 XVII. Si quis itaque ex istis, qui philosophiam conlatrant, quod solent, dixerit: „quare ergo tu fortius loqueris quam vivis? quare et superiori verba submittis et pecuniam necessarium tibi instrumentum existimas et damno moveris et lacrimas audita coniugis aut amici morte demittis et respicis famam et malignis sermo

nibus tangeris? quare cultius rus tibi est quam naturalis 2 usus desiderat? cur non ad praescriptum tuum coenas? cur tibi nitidior supellex est? cur apud te vinum aetate tua vetustius bibitur? cur arvum disponitur? cur arbores nihil praeter umbram daturae conservantur? quare uxor tua locupletis domus censum auribus gerit? quare paedagogium pretiosa veste subcingitur? quare ars est apud te ministrare nec temere et ut libet conlocatur argentum, sed perite servitur et est aliquis scindendi obsonii magister? adice, si vis, cur trans mare possides? cur plura quam nosti? turpiter aut tam neglegens es, ut non noveris pauculos servos, aut tam luxuriosus, ut plures habeas quam quorum notitiae memoria sufficiat." Adiuvabo post- 3 modo, convicia et plura mihi quam putas obiciam, nunc hoc respondeo tibi: non sum sapiens et, ut malivolentiam tuam pascam, nec ero. exige itaque a me, ut non optimis par sim, sed ut malis melior: hoc mihi satis est, cotidie aliquid ex vitiis meis demere et errores meos obiurgare. Non perveni ad sanitatem, ne perveniam qui- 4 dem. delenimenta magis quam remedia podagrae meae conpono, contentus, si rarius accedit et si minus verminatur: vestris quidem pedibus conparatus debilis cursor sum. Haec non pro me loquor, ego enim in alto vitiorum omnium sum, sed pro illo, cui aliquid acti est.

XVIII. „Aliter, inquit, loqueris, aliter vivis." Hoc, 1 malignissima capita et optimo cuique inimicissima, Platoni obiectum est, obiectum Epicuro, obiectum Zenoni. omnes enim isti dicebant non quemadmodum ipsi viverent, sed quemadmodum esset ipsis vivendum. De virtute, non de me loquor, et cum vitiis convicium facio, in primis meis facio: cum potuero, vivam quomodo oportet. Nec 2 malignitas me ista multo veneno tincta deterrebit ab optimis. ne virus quidem istud, quo alios spargitis, quo vos necatis, me inpediet, quo minus perseverem laudare vitam, non quam ago, sed quam agendam scio, quo minus virtutem et ex intervallo ingenti reptabundus sequar. Ex- 3 spectabo scilicet, ut quicquam malivolentiae inviolatum sit, cui sacer nec Rutilius fuit nec Cato? Cu*ret* aliquis, an

istis nimis dives videatur, quibus Demetrius Cynicus pa rum pauper est? virum acerrimum et contra omnia naturae desideria pugnantem, hoc pauperiorem quam ceteros Cynicos, quod, cum sibi interdixerit habere, interdixit et poscere, negant satis egere. vides enim? non virtutis scientiam, sed egestatis professus est.

1 XIX. Diodorum, Epicureum philosophum, qui intra paucos dies finem vitae suae manu sua inposuit, negant ex decreto Epicuri fecisse, quod sibi gulam praesecuit. alii dementiam videri volunt factum hoc eius, alii temeritatem: ille interim beatus ac plenus bona conscientia reddidit sibi testimonium vita excedens laudavitque aetatis in portu et ad ancoram actae quietem et dixit, quod vos inviti audistis, quasi vobis quoque faciendum sit:

Vixi et quem dederat cursum fortuna peregi.

2 De alterius vita, de alterius morte disputatis et ad nomen magnorum ob aliquam eximiam laudem virorum, sicut ad occursum ignotorum hominum minuti canes, latratis. expedit enim vobis neminem videri bonum, quasi aliena virtus exprobratio delictorum omnium sit. Invidi splendida cum sordibus vestris confertis nec intellegitis, quanto id vestro detrimento audeatis. nam si illi, qui virtutem sequuntur, avari, libidinosi, ambitiosique sunt, quid vos
3 estis, quibus ipsum nomen virtutis odio est? Negatis quemquam praestare, quae eloquitur, nec ad exemplar orationis suae vivere: quid mirum, cum loquantur fortia, ingentia, omnis humanas tempestates evadentia? cum refigere se crucibus conentur, in quas unusquisque vestrum clavos suos ipse adicit. ad supplicium tamen acti stipitibus singulis pendent: hi, qui in se ipsi animum advertunt, quot cupiditatibus tot crucibus distrahuntur, aut maledici in alienam contumeliam venusti sunt. crederem illis hoc vacare, nisi quidam ex patibulo suos spectatores conspuerent.

1 XX. „Non praestant philosophi quae loquuntur.“ Multum tamen praestant quod loquuntur, quod honestā mente concipiunt: *uti*nam quidem [si] et paria dictis agerent! quid esset illis beatius? interim non est quod con-

temnas bona verba et bonis cogitationibus plena praecordia. studiorum salutarium etiam citra effectum laudanda tractatio est. Quid mirum, si non escendunt in altum 2 ardua adgressi? sed si vir es, suspice, etiamsi decidunt, magna conantis. Generosa res est respicientem non ad suas, sed ad naturae suae vires conari alta, temptare et mente maiora concipere, quam quae etiam ingenti animo adornatis effici possunt. Qui sibi hoc proposuit: „ego 3 mortem eodem voltu, cum *quo* audiam, videbo. ego laboribus, quanticumque illi erunt, parebo animo fulciens corpus. ego divitias et praesentes et absentes aeque contemnam, nec si alicubi iacebunt, tristior, nec si circa me fulgebunt, animosior. ego fortunam nec venientem sentiam nec recedentem. ego terras omnes tamquam meas videbo, meas tamquam omnium. ego sic vivam quasi sciam aliis me natum et naturae rerum hoc nomine gratias agam: quo enim melius genere negotium meum agere potuit? unum me donavit omnibus, uni mihi omnis. quicquid habebo, nec sordide custodiam nec prodige 4 spargam. nihil magis possidere me credam quam bene donata. non numero nec pondere beneficia nec ulla nisi accipientis aestimatione perpendam. numquam id mihi multum erit, quod dignus accipiet. nihil opinionis causa, omnia conscientiae faciam. populo spectante fieri credam quicquid me conscio faciam. edendi mihi erit biben- 5 dique finis desideria naturae restinguere, non inplere alvum et exinanire. ero amicis iucundus, inimicis mitis et facilis. exorabor antequam roger, honestis precibus occurram. patriam meam esse mundum sciam et praesides deos. hos supra me circaque me stare factorum dictorumque censores. quandoque aut natura spiritum repetet aut ratio dimittet, testatus exibo bonam me conscientiam amasse, bona studia, nullius per me libertatem deminutam, minime meam.“ qui haec facere proponet, volet, temptabit, ad deos iter faciet: nae ille, etiamsi non tenuerit,

magnis tamen excidit ausis.

Vos quidem, quod virtutem cultoremque eius odistis, 6

nihil novi facitis. nam et solem lumina aegra formidant et aversantur diem splendidum nocturna animalia, quae ad primum eius ortum stupent et latibula sua passim petunt, abduntur in aliquas rimas timida lucis. gemite et infelicem linguam bonorum exercete convicio, hiscite, conmordete: citius multo frangetis dentes quam inprimetis.

1 XXI. „Quare ille philosophiae studiosus est et tam*en* dives vitam agit? quare opes contemnendas dicit et habet? vitam contemnendam putat et tamen vivit? valitudinem contemnendam et tamen illam diligentissime tuetur atque optimam mavult? et exilium vanum nomen putat et ait: quid enim est mali mutare regiones? et tamen, si licet, senescit in patria? et inter longius tempus et brevius nihil interesse iudicat, tamen, si nihil prohibet, extendit aetatem et in multa 2 senectute placidus viret?" Ait ista debere contemni, non, ne habeat, sed ne sollicitus habeat. non abigit illa a se, sed abeuntia securus prosequitur. Divitias quidem ubi tutius fortuna deponet quam ibi, unde sine querela red- 3 dentis receptura est? M. Cato cum laudaret Curium et Coruncanium et illud seculum, in quo censorium crimen erat paucae argenti lamellae, possidebat ipse quadragies sestertium, minus sine dubio quam Crassus, plus quam Censorius Cato. maiore spatio, si conparentur, proavum vicerat, quam a Crasso vinceretur, et, si maiores illi ob- 4 venissent opes, non sprevisset. nec enim se sapiens indignum ullis muneribus fortuitis putat. non amat divitias, sed mavult. non in animum illas, sed in domum recipit. nec respuit possessas, sed continet et maiorem virtuti suae materiam subministrari vult.

1 XXII. Quid autem dubii est, quin haec maior materia sapienti viro sit animum explicandi suum in divitiis quam in paupertate, cum in hac unum genus virtutis sit non inclinari nec deprimi, in divitiis et temperantia et liberalitas et diligentia et dispositio et magnificentia campum 2 habeat patentem. Non contemnet se sapiens, etiamsi fuerit minimae staturae, esse tamen se procerum volet.

et exilis corpore [ac amisso oculo] valebit, malet tamen sibi esse corporis robur, et hoc ita, ut sciat esse aliud in se valentius. malam valitudinem tolerabit, bonam optabit. quaedam enim, etiamsi in summam rei parva sunt, 3 [ait,] et subduci sine ruina principalis boni possunt, adiciunt tamen aliquid ad perpetuam laetitiam et ex virtute nascentem: sic illum adficiunt divitiae et exhilarant, ut navigantem secundus et ferens ventus, ut dies bonus et in bruma ac frigore apricus locus. Quis porro sapientum, 4 nostrorum dico, quibus unum est bonum virtus, negat etiam haec, quae indifferentia vocamus, habere in se aliquid pretii et alia aliis esse potiora? quibusdam ex iis tribuitur aliquid honoris, quibusdam multum. Ne erres itaque, inter potiora divitiae sunt. „Quid ergo, inquis, 5 me derides, cum eumdem apud te locum habeant, quem apud me?" Vis scire, quam non habeant eumdem locum? mihi divitiae si effluxerint, nihil auferent nisi semetipsas: tu stupebis et videberis tibi sine te relictus, si illae a te recesserint. apud me divitiae aliquem locum habent, apud te summum ac postremum. divitiae meae sunt, tu divitiarum es.

XXIII. Desine ergo philosophis pecunia interdicere: 1 nemo sapientiam paupertate damnavit. Habebit philosophus amplas opes, sed nulli detractas nec alieno sanguine cruentas, sine cuiusquam iniuria partas, sine sordidis quaestibus, quarum tam honestus sit exitus quam introitus, quibus nemo ingemiscat nisi malignus. in quantum vis exaggera illas: honestae sunt, in quibus cum multa sint, quae sua quisque dici velit, nihil est, quod quisquam suum possit dicere. Ille vero fortunae benignitatem 2 a se non submovebit et patrimonio per honesta quaesito nec gloriabitur nec erubescet. habebit tamen etiam quo glorietur, si aperta domo et admissa in res suas civitate poterit dicere: „quod quisque agnoverit, tollat." O magnum virum, optime divitem, si post hanc vocem tantumdem habuerit! ita dico, si tuto et securus scrutationem populo praebuerit, si nihil quisquam apud illum invenerit, quo manus iniciat, audacter et propalam erit dives.

3 Sapiens nullum denarium intra limen suum admittet male intrantem. idem magnas opes, munus fortunae fructumque virtutis, non repudiabit nec excludet. Quid enim est quare illis bono loco invideat? veniant, hospitentur. nec iactabit illas nec abscondet: alterum infruniti animi est, alterum timidi et pusilli velut magnum bonum intra sinum 4 continentis. nec, ut dixi. eiciet illas e domo. quid enim dicet? utrumne „inutiles estis“ an „ego uti divitiis nescio?“ Quemadmodum etiam pedibus suis poterit iter conficere, escendere tamen vehiculum malet: sic pauper, si potuerit esse dives, volet, et habebit itaque opes, sed tamquam leves et avolaturas. nec ulli alii nec sibi gra-5 ves esse patietur. Quid? donabit? [*credo*,] erexistis aures. quid expeditis sinum? donabit aut bonis aut eis, quos facere poterit bonos. donabit cum summo consilio dignissimos eligens, ut qui meminerit tam expensorum quam acceptorum rationem esse reddendam. donabit ex recta et probabili causa. nam inter turpes iacturas malum munus est: habebit sinum facilem, non perforatum, ex quo multa exeant et nihil excidat.

1 XXIV. Errat, si quis existimat facilem rem esse donare: plurimum ista res habet difficultatis, si modo consilio tribuitur, non casu et inpetu spargitur. Hunc promereor, illi reddo. huic succurro, huius misereor. illum instruo dignum quem non deducat paupertas nec occupatum teneat. quibusdam non dabo, quamvis desit, quia, etiamsi dedero, erit defuturum. quibusdam offeram, quibusdam etiam inculcabo. non possum in hac re esse neglegens. numquam magis nomina facio, quam 2 cum dono. „Quid? tu, inquis, recepturus donas?“ immo non perditurus: eo loco sit donatio, unde repeti non debeat, reddi possit. beneficium conlocetur, quemadmodum thesaurus alte obrutus, quem non eruas, nisi fuerit 3 necesse. Quid? domus ipsa divitis viri quantam habet benefaciendi materiam? Quis enim liberalitatem tantum ad togatos vocat? hominibus prodesse natura *me* iubet, et servi liberine sint hi, ingenui an libertini, iustae libertatis an inter amicos datae quid refert? ubicumque homo est,

ibi beneficii locus est. Potest itaque pecunia*m* etiam intra limen suum diffund*ere* et liberalitatem exercere, quae non quia liberis debetur, sed quia a libero animo proficiscitur, ita nominata est. Haec apud sapientem nec umquam in turpes indignosque inpingitur nec umquam ita defatigata errat, ut non, quotiens dignum invenerit, quasi ex pleno fluat. Non est ergo, quod perperam exaudiatis, quae ho- 4 neste, fortiter, animose a studiosis sapientiae dicuntur. et hoc primum adtendite: aliud est studiosus sapientiae, aliud iam adeptus sapientiam. Ille tibi dicet: „optime loquor, sed adhuc inter mala volutor plurima. non est, quod me ad formulam meam exigas. cum maxime facio me et formo et ad exemplar ingens adtollo. si processero quantum [cumque] proposui, exige ut dictis facta respondeant.“ Adsecutus vero humani boni summa aliter te cum aget et dicet: „Primum non est, quod tibi permittas de melioribus ferre sententiam: mihi iam, quod argumentum est recti, contingit malis displicere. sed, ut tibi ratio- 5 nem reddam, qua nulli mortalium invideo, audi quid promittam et quanti quaeque aestimem: divitias nego bonum esse. nam si essent, bonos facerent. nunc quoniam, quod apud malos deprehenditur, dici bonum non potest, hoc illis nomen nego. ceterum et habendas esse et utiles et magna commoda vitae adferentis fateor.

XXV. Quid ergo est? quare illas non in bonis nume- 1 rem et quid praestem in illis aliud quam vos, quoniam inter utrosque convenit habendas, audite. Pone in opulentissima me domo, pone [*ubi*] aurum argentumque in promiscuo usu sit: non suspiciam me ob ista, quae etiamsi apud me, extra me tamen sunt. In sublicium pontem me transfer et inter egentes abige: non ideo tamen me despiciam, quod in illorum numero consedero, qui manum ad stipem porrigunt. quid enim ad rem, an frustum panis desit, cui non deest mori posse? Quid ergo est? domum illam splendidam malo quam pontem. Pone in 2 stramentis splendentibus et delicato adparatu: nihilo me feliciorem credam, quod mihi molle erit amiculum, quod purpura convivis meis substernetur. Mutas magn[*ificenti*]

am meam: nihilo miserius ero, si lassa cervix mea in manipulo foeni adquiescet, si super Circense tomentum per sarturas veteris lintei effluens incubabo. Quid ergo est? malo, quid mihi animi sit, ostendere praetextatus et 3 gausapatus quam nudis scapulis aut *semitectis*. Omnes mihi ex voto dies cedant. novae gratulationes prioribus subtexantur: non ob hoc mihi placebo. Muta in contrarium hanc indulgentiam temporis, hinc illinc percutiatur animus damno, luctu, incursionibus variis, nulla hora sine aliqua querela sit: non ideo me dicam inter miserrima miserum, non ideo aliquem exsecrabor diem. provisum est enim a me, ne quis mihi ater dies esset. Quid ergo est? malo gaudia temperare, quam dolores conpescere. 4 Hoc tibi ille Socrates dicet: fac me victorem universarum gentium. delicatus ille Liberi currus triumphantem usque ad Thebas a solis ortu vehat. iura reges penatium petant: me hominem esse maxime cogitabo, cum deus undique consalutabor. Huic tam sublimi fastigio coniunge protinus praecipitem mutationem. in alienum inponar fericulum exornaturus victoris superbi ac feri pompam: non humilior sub alieno curru agar quam in meo steteram. Quid ergo est? vincere tamen quam capi 5 malo. Totum fortunae regnum despiciam, sed ex illo, si dabitur electio, meliora sumam. Quicquid ad me venerit, bonum fiet, sed malo faciliora ac iucundiora veniant et minus vexatura tractantem. non est enim, quod existimes ullam esse sine labore virtutem, sed quaedam vir-6 tutes stimulis, quaedam frenis egent. Quemadmodum corpus in proclivi retineri debet, adversus ardua inpelli, ita quaedam virtutes in proclivi sunt, quaedam clivum subeunt. an dubium sit, quin escendat, nitatur, obluctetur patientia, fortitudo, perseverantia et quaecumque alia 7 duris opposita virtus est et fortunam subigit? Quid ergo? non aeque manifestum est per devexum ire liberalitatem, temperantiam, mansuetudinem? In his continemus animum, ne prolabatur, in illis exhortamur incitamusque: acerrimas ergo paupertati adhibebimus, illas quae pugnare sciunt, fortiores. divitiis illas diligentiores, quae

suspensum gradum ponunt et pondus suum sustinent. Cum hoc ita divisum sit, malo has in usu mihi esse, quae 8 exercendae tranquillius sunt, quam eas, quarum experimentum sanguis et sudor est. Ergo non ego aliter, inquit sapiens, vivo quam loquor, sed vos aliter auditis. sonus tantummodo verborum ad aures vestras pervenit: quid significet non quaeritis." 1

XXVI. „„Quid ergo inter me stultum et te sapientem interest, si uterque habere volumus?"" „Plurimum. divitiae enim apud sapientem virum in servitute sunt, apud stultum in imperio. sapiens divitiis nihil permittit, vobis divitiae omnia. vos, tamquam aliquis vobis aeternam possessionem earum promiserit, adsuescitis illis et cohaeretis, sapiens tunc maxime paupertatem meditatur, cum in mediis divitiis constitit. Numquam imperator ita paci cre- 2 dit, ut non se praeparet bello, quod etiamsi non geritur, indictum est: vos domus formosa, tamquam nec ardere nec ruere possit, insolentes, vos opes, tamquam periculum omne transcenderint maioresque sint vobis quam quibus consumendis satis virium habeat fortuna, obstupefaciunt. otiosi divitiis luditis nec providetis illarum pe- 3 riculum, sicut barbari plerumque, inclusi et ignari machinarum, segnes laborem obsidentium spectant nec quo illa pertineant, quae ex longinquo struuntur, intellegunt: idem vobis evenit. marcetis in vestris rebus nec cogitatis, quot casus undique inmineant iam iamque pretiosa spolia laturi. Sapienti quisquis abstulerit divitias, omnia illi sua 4 relinquet. vivit enim praesentibus laetus, futuris securus. nihil magis, inquit ille Socrates aut aliquis alius, cui idem *ius* adversus humana atque eadem potestas est, persuasi mihi, quam ne ad opiniones vestras actum vitae meae flecterem. solita conferte undique verba: non conviciari vos putabo, sed vagire velut infantes misserrimos." Haec 5 dicet ille, cui sapientia contigit, quem animus vitiorum inmunis increpare alios, non quia odit, sed in remedium iubet. adiciet his illa: „Existimatio me vestra non meo nomine sed vestro movet, quia calamitatis [*est*] odisse, et lacessere virtutem bonae spei eiuratio est. nullam mihi

iniuriam facitis: sed ne dis quidem hi qui aras evertunt. sed malum propositum adparet malumque consilium etiam 6 ibi, ubi nocere non potuit. Sic vestras hallucinationes fero quemadmodum Iupiter optimus maximus ineptias poetarum, quorum alius illi alas inposuit, alius cornua, alius adulterum illum induxit et abnoctantem, alius saevum in deos, alius iniquum in homines, alius raptorum ingenuorum corruptorem et cognatorum quidem, alius parricidam et regni alieni paternique expugnatorem. quibus nihil aliud actum est, quam ut pudor hominibus peccandi 7 demeretur, si tales deos credidissent. Sed quamquam ista me nihil laedant, vestra vos moneo causa: suspicite virtutem. credite iis, qui illam diu secuti magnum quiddam ipsos et quod in dies maius adpareat, sequi clamant, et ipsam ut deos, et professores eius ut antistites colite. et quotiens mentio sacra [literarum] intervenerit, favete linguis. hoc verbum non, ut plerique existimant, a favore trahitur, sed imperatur silentium, ut rite peragi possit sacrum nulla voce mala obstrepente. quod multo magis necessarium est imperari vobis, ut quotiens aliquid ex illo proferetur oraculo, intenti et conpressa voce audiatis. 8 Cum sistrum aliquis concutiens ex imperio mentitur, cum aliquis secandi lacertos suos artifex brachia atque humeros suspensa manu cruentat, cum aliquis genibus per viam repens ululat laurumque linteatus senex et medio lucernam die praeferens conclamat iratum aliquem deorum, concurritis et auditis et divinum esse eum, invicem mutuum alentes stuporem, adfirmatis.

1 XXVII. Ecce Socrates ex illo carcere, quem intrando purgavit omnique honestiorem curia reddidit, proclamat: „„Quis iste furor? quae ista inimica dis hominibusque natura est infamare virtutes et malignis sermonibus sancta violare? si potestis, bonos laudate: si minus, transite. quod si vobis exercere tetram istam licentiam placet, alter in alterum incursitate. nam cum in coelum insanitis, 2 non dico sacrilegium facitis, sed operam perditis. Praebui ego aliquando Aristophani materiam iocorum. tota illa comicorum poetarum manus in me venenatos sales

suos effudit: inlustrata est virtus mea per ea ipsa, per quae petebatur. produci enim illi et temptari expedit, nec ulli magis intellegunt, quanta sit, quam qui vires eius lacessendo senserunt. duritia silicis nullis magis quam ferientibus nota est. Praebeo me non aliter quam rupes 3 aliqua in vadoso mari destituta, quam fluctus non desinunt, undecumque moti sunt, verberare nec ideo aut loco eam movent aut per tot aetates crebro incursu suo consumunt. adsilite, facite inpetum. ferendo vos vincam. in ea, quae firma et inexsuperabilia sunt, quicquid incurrit, malo suo vim suam exercet. Proinde quaerite aliquam mollem cedentemque materiam, in qua tela vestra figantur. Vobis autem vacat aliena scrutari mala et sententias 4 ferre de quoquam? quare hic philosophus laxius habitat, quare hic lautius coenat? papulas observatis alienas, obsiti plurimis ulceribus? Hoc tale est quale si quis pulcherrimorum corporum naevos aut verrucas derideat, quem fera scabies depascitur. Obicite Platoni, quod pe- 5 tierit pecuniam, Aristoteli, quod acceperit, Democrito, quod neglexerit, Epicuro, quod consumpserit. mihi ipsi Alcibiadem et Phaedrum obiectate. O vos [usu] maxime felices, cum primum vobis imitari vitia nostra contigerit! Quin potius mala vestra circumspicitis, quae vos ab omni 6 parte confodiunt, alia grassantia extrinsecus, alia in visceribus ipsis ardentia? Non eo loco res humanae sunt, etiamsi statum vestrum parum nostis, *ut* vobis tantum otii supersit, ut in probra meliorum agitare linguam vacet?

XXVIII. Hoc vos non intellegitis et alienum fortunae vestrae voltum geritis, sicut plurimi, quibus in circo aut theatro desidentibus iam funesta domus est nec adnuntiatum malum. At ego ex alto prospiciens video, quae tempestates aut inmineant vobis paulo tardius rupturae nimbum suum, ant iam vicinae vos ac vestra rapturae propius accesserint. Quid porro? non nunc quoque, etiamsi parum sentitis, turbo quidam animos vestros rotat et involvit, fugientes petentesque eadem et nunc in sublime adlevatos nunc in infima adlisos? * * * * * *

L. ANNAEI SENECAE
DIALOGORUM LIBER VIII.
AD SERENUM
DE OTIO.

---

1 I. [28.] ****** cur nobis magno consensu vitia commendant? licet nihil aliud, quod sit salutare, temptemus, proderit tamen per se ipsum secedere: meliores erimus singuli. quid, quod secedere ad optimos viros et aliquod exemplum eligere, ad quod vitam dirigamus, licet? quod nisi otio non fit. tunc potest obtinere quod semel placuit, ubi nemo intervenit, qui iudicium adhuc inbecillum populo adiutore detorqueat. tunc potest vita aequali et uno tenore procedere, quam propositis diversissimis 2 scindimus. Nam inter cetera mala illud pessimum est, quod vitia ipsa mutamus. *sic* ne hoc quidem nobis contingit permanere in malo iam familiari. aliud ex alio placet vexatque nos hoc quoque, quod iudicia nostra non tantum prava, sed etiam levia sunt. fluctuamus aliudque ex alio conprehendimus. petita relinquimus, relicta repe3 timus. Alternae inter cupiditatem nostram et poenitentiam vices sunt. pendemus enim toti ex alienis iudiciis et id optimum nobis videtur, quod petitores laudatoresque multos habet, non id quod laudandum petendumque est. nec viam bonam ac malam per se aestimamus, sed 4 turba vestigiorum, in quibus nulla sunt redeuntium. Dices mihi: „quid agis Seneca? deseris partes? certe Stoici nostri dicunt: usque ad ultimum vitae finem in actu erimus, non desinemus communi bono operam dare, adiuvare singulos, opem ferre etiam inimicis *senili* manu. nos sumus, qui nullis annis vacationem damus et quod ait ille vir disertissimus,

canitiem galea premimus.

nos sumus, apud quos usque eo nihil ante mortem otio-

sum est, ut, si res patitur, non sit ipsa mors otiosa. Quid nobis Epicuri praecepta in ipsis Zenonis principiis loqueris? quin tu bene gnaviter, si partium piget, transfugis potius quam prodis?" Hoc tibi in praesentia re- 5 spondebo: numquid vis amplius, quam ut me similem ducibus meis praestem? Quid ergo est? non quo miserint me illi, sed quo duxerint, ibo.

II. [29.] Nunc probabo tibi non desciscere me a prae- 1 ceptis Stoicorum; nam ne ipsi quidem a suis desciverunt, et tamen excusatissimus essem, etiam si non praecepta illorum sequerer, sed exempla. Hoc quod dico in duas dividam partes: primum, ut possit aliquis vel a prima aetate contemplationi veritatis totum se tradere, rationem vivendi quaerere atque exercere secreto. deinde, ut pos- 2 sit hoc aliquis emeritis iam stipendiis, profligatae aetatis iure optimo facere et ad alios actus animos referre virginum Vestalium more, quae annis inter officia divisis discunt facere sacra et cum didicerunt docent.

III. [30.] Hoc Stoicis quoque placere ostendam, non 1 quia mihi legem dixerim nihil contra dictum Zenonis Chrysippive committere, sed quia res ipsa patitur me ire in illorum sententiam, quam si quis semper unius sequitur, non in *curia* [*est*,] sed in factio*s*is. Utinam quidem iam tenerentur omnia et inoperta ac confessa veritas esset nihilque ex decretis mutaremus! nunc veritatem cum eis ipsis qui docent quaerimus. Duae maxim*e* et in hac re 2 dissident sectae, Epicureorum et Stoicorum, sed utraque ad otium diversa via mittit. Epicurus ait: „Non accedet ad rempublicam sapiens, nisi si quid intervenerit." Zenon ait: „Accedet ad rempublicam, nisi si quid inpedierit." Alter otium ex proposito petit, alter ex causa. causa 3 autem illa late patet: si respublica corruptior est quam ut adiuvari possit, si occupata est malis, non nitetur sapiens in supervacuum nec se nihil profuturus inpendet, si parum habebit auctoritatis aut virium nec illum erit admissura respublica, si valitudo illum inpediet.

4 Quomodo navem quassam non deduceret in mare, quomodo nomen in militiam non daret debilis, sic ad iter, quod inhabile sciet, non accedet. Potest ergo et ille, cui omnia adhuc in integro sunt, antequam ullas experiatur tempestates, in tuto subsistere et protinus commendare se *bon*is artibus et in illis beatum otium exigere. virtutum
5 cultor, quae exerceri etiam quietissimis possunt. Hoc nempe ab homine exigitur, ut prosit hominibus, si fieri potest, multis, si minus, paucis, si minus, proximis, si minus, sibi. nam cum se utilem ceteris efficit, commune agit negotium. quomodo qui se deteriorem facit, non sibi tantummodo nocet, sed etiam omnibus eis, quibus melior factus prodesse potuisset, sic quisquis bene de se meretur, hoc ipso aliis prodest, quod illis profuturum parat.

1 IV. [31.] Duas respublicas animo conplectamur, alteram magnam et vere publicam, qua di atque homines continentur, in qua non ad hunc angulum respicimus aut ad illum, sed terminos civitatis nostrae cum sole metimur: alteram, cui nos adscripsit condicio nascendi. haec aut Atheniensium erit aut Carthaginiensium, aut alterius alicuius urbis, quae non ad omnis pertineat homines, sed ad certos. Quidam eodem tempore utrique reipublicae dant operam, maiori minorique, quidam tantum mi-
2 nori, quidam tantum maiori. Huic maiori reipublicae et in otio deservire possumus, immo vero nescio an in otio melius, ut quaeramus, quid sit virtus, una pluresne sint. natura an ars bonos viros faciat. unum sit hoc, quod maria terrasque et mari ac terris inserta conplectitur, an multa eiusmodi corpora deus sparserit. continua sit omnis et plena materia, ex qua cuncta gignuntur, an diducta et solidis inane permixtum sit. deus *desi*dens opus suum spectet, an tractet. utrumne extrinsecus illi circumfusus sit, an toti inditus. inmortalis sit mundus, an inter caduca et ad tempus nata numerandus. Haec qui contemplatur, quid deo praestat? ne tanta eius opera sine teste sint.

1 V. Solemus dicere summum bonum esse secundum

naturam vivere: natura nos ad utrumque genuit, et contemplationi rerum et actioni. [32.] Nunc *primum* probemus, quod prius praediximus. Quid porro? hoc non erit probatum, si se unusquisque consuluerit, quantam cupidinem habeat ignota noscendi, quam ad omnis fabulas excitetur? Navigant quidam et 2 labores peregrinationis longissimae una mercede perpetiuntur cognoscendi aliquid abditum remotumque. haec res ad spectacula populos contrahit, haec cogit praeclusa rimari, secretiora exquirere, antiquitates evolvere, mores barbararum audire gentium. Curiosum nobis natura inge- 3 nium dedit et artis sibi ac pulchritudinis suae conscia spectatores nos tantis rerum spectaculis genuit, perditura fructum sui, si tam magna, tam clara, tam subtiliter ducta, tam nitida et non uno genere formosa solitudini ostenderet. Ut scias illam spectari voluisse, non tantum 4 adspici, vide quem nobis locum dederit: in media nos sui parte constituit et circumspectum omnium nobis dedit. nec erexit tantummodo hominem, sed etiam habilem contemplationem factura, ut ab ortu sidera in occasum labentia prosequi posset et voltum suum circumferre cum toto, sublime fecit illi caput et collo flexili inposuit. deinde sena per diem, sena per noctem signa perducens nullam non partem sui explicuit, ut per haec, quae obtulerat, oculis eius cupiditatem faceret etiam ceterorum. Nec 5 enim omnia nec tanta visimus quanta sunt, sed acies nostra aperit sibi investigandi viam et fundamenta vero iacit, ut inquisitio transeat ex apertis in obscura et aliquid ipso mundo inveniat antiquius, unde ista [sidera] exierint. quis fuerit universi status, antequam singula in partes discederent. quae ratio mersa et confusa diduxerit. quis loca rebus adsignaverit. suapte natura gravia descenderint, evolaverint levia, an praeter nisum [pondus] corporum altior aliqua vis legem singulis dixerit. an illud verum sit, quo maxime probatur homines divini esse spiritus, partem ac veluti scintillas quasdam sacrorum in terram resiluisse atque alieno loco haesisse. Cogitatio 6 nostra coeli munimenta perrumpit nec contenta est id,

quod ostenditur, scire: illud, inquit, scrutor, quod *ultra* mundum iacet, utrumne profunda vastitas sit an et hoc ipsum terminis suis cludatur. qualis sit habitus exclusis, informia et confusa sint an in omnem partem tantumdem loci obtinentia, an et illa in aliquem cultum descripta sint. huic cohaereant mundo, an longe ab hoc secesserint et in vacuo volutentur. individua sint, per quae struitur omne quod natum futurumque est, an continua eorum materia sit et per totum mutabilis. utrum contraria inter se elementa sint, an non pugnent, sed per diversa con-

7 spirent. Ad haec quaerenda natus, aestima, quam non multum acceperit temporis, etiamsi illud totum sibi vindicat, cui licet nihil facilitate eripi, nihil neglegentia patiatur excidere, licet horas suas avarissime servet et usque in ultimum aetatis humanae terminum procedat nec quicquam illi ex eo, quod natura constituit, fortuna concutiat: tamen homo ad inmortalium cognitionem nimis mortalis

8 est. Ergo secundum naturam vivo, si totum me illi dedi, si illius admirator cultorque sum. natura autem utrumque facere me voluit, et agere et contemplationi vacare. utrumque facio, quoniam ne contemplatio quidem sine actione est.

1 VI. „Sed refert, inquis, an ad illam voluptatis causa accesserit nihil aliud ex illa petens quam adsiduam contemplationem sine exitu. est enim dulcis et habet inlecebras suas.“ Adversus hoc tibi respondeo: Aeque refert, quo animo civilem agas vitam, an semper inquietus sis nec umquam sumas ullum tempus, quo ab humanis ad

2 divina respicias. Quomodo res adpetere sine ullo virtutum amore et sine cultu ingenii ac nudas edere operas minime probabile est, misceri enim ista inter se et conseri debent: sic inperfectum ac languidum bonum est in otium sine actu proiecta virtus, numquam id, quod didi-

3 cit, ostendens. Quis negat illam debere profectus suos in opere temptare? nec tantum quid faciendum sit, cogitare, sed etiam aliquando manum exercere et ea, quae meditata sunt, ad verum perducere? Quid si per ipsum sapientem non est mora, si non actor deest, sed agenda

desunt: ecquid illi secum esse permittes? Quo animo ad 4 otium sapiens secedit? ut sciat se tum quoque ea acturum, per quae posteris prosit. Nos certe sumus qui dicimus et Zenonem et Chrysippum maiora egisse, quam si duxissent exercitus, gessissent honores, leges tulissent: quas non uni civitati, sed toti humano generi tulerunt. quid est ergo, quare tale otium non conveniat bono viro, per quod futura secula ordinet nec apud paucos contionetur, sed apud omnes omnium gentium homines, quique sunt quique erunt? Ad summam quaero, an ex praece- 5 ptis suis vixerint Cleanthes et Chrysippus et Zenon. non dubie respondebis sic illos vixisse, quemadmodum dixerant esse vivendum: atqui nemo illorum rempublicam administravit. „Non fuit, inquis, illis aut ea fortuna aut dignitas ea, quae admitti ad publicarum rerum tractationem solet.“ Sed iidem nihilominus non segnem egere vitam: invenerunt, quemadmodum plus quies illorum hominibus prodesset quam aliorum discursus et sudor. ergo nihilominus hi multum egisse visi sunt, quamvis nihil publice agerent.

VII. Praeterea tria genera sunt vitae, inter quae quod 1 sit optimum, quaeri solet: unum voluptati vacat, alterum contemplationi, tertium actioni. Primum deposita contentione depositoque odio, quod inplacabile diversa sequentibus indiximus, videamus, an haec omnia ad idem sub alio atque alio titulo perveniant. nec ille, qui voluptatem probat, sine contemplatione est. nec ille, qui contemplationi inservit, sine voluptate est. nec ille, cuius vita actionibus destinata est, sine contemplatione est. „Plurimum, inquis, discriminis est, utrum aliqua res pro- 2 positum sit, an propositi alterius accessio sit.“ Sane grande discrimen, tamen alterum sine altero non est: nec ille sine actione contemplatur, nec hic sine contemplatione agit, nec ille tertius, de quo male existimare consensimus, voluptatem inertem probat, sed eam, quam ratione efficit firmam sibi. Ita et haec ipsa voluptaria secta in actu 3 est. quidni [in actu est]? cum ipse dicat Epicurus aliquando se recessurum a voluptate, dolorem etiam adpe-

titurum, si aut voluptati inminebit poenitentia aut dolor
4 minor pro graviore sumetur? Quo pertinet haec dicere? ut adpareat contemplationem placere omnibus. Alii petunt illam: nobis haec statio, non portus est. Adice nunc [huc], quod e lege Chrysippi vivere otioso licet: non dico, ut otium patiatur, sed ut eligat.

1 VIII. Negant nostri sapientem ad quamlibet rempublicam accessurum; quid autem interest, quomodo sapiens ad otium veniat, utrum quia respublica illi deest, an quia ipse reipublicae? si omnibus defutura respublica est (semper autem deerit fastidiose quaerentibus): interrogo, ad quam rempublicam sapiens sit accessurus. ad Atheniensium, in qua Socrates damnatur, Aristoteles, ne damnaretur, fugit? in qua opprimit invidia virtutes? negabis
2 mihi accessurum ad hanc rempublicam sapientem. ad Carthaginiensium ergo rempublicam sapiens accedet, in qua adsidua seditio et optimo cuique infesta libertas est, summa aequi ac boni vilitas, adversus hostes inhumana crudelitas, etiam adversus suos hostilis? et hanc fugiet.
3 Si percensere singulas voluero, nullam inveniam, quae sapientem aut quam sapiens pati possit. Quodsi non invenitur illa respublica, quam nobis fingimus, incipit omnibus esse otium necessarium, quia quod unum prae-
4 ferri poterat otio, nusquam est. Si quis dicit optimum esse navigare, deinde negat navigandum in eo mari, in quo naufragia fieri soleant et frequenter subitae tempestates sint, quae rectorem in contrarium rapiant: puto hic me vetat navem solvere, cum laudet navigationem. ***

L. ANNAEI SENECAE
DIALOGORUM LIBER IX
AD SERENUM
DE TRANQUILLITATE ANIMI.

I. [SERENUS.] Inquirenti mihi in me quaedam vitia 1 adparebant retecta, in aperto posita, quae manu prenderem, quaedam obscuriora et in recessu, quaedam non continua, sed ex intervallis redeuntia, quae vel molestissima dixerim, ut hostes vagos et ex occasionibus adsilientes, per quos neutrum licet, nec tamquam in bello paratum esse nec tamquam in pace securum. illum tamen 2 habitum in me maxime deprendo (quare enim non verum ut medico fatear?) nec bona fide liberatum eis, quae timebam et oderam, nec rursus obnoxium. In statu ut non pessimo, ita maxime querulo et moroso positus sum: nec aegroto nec valeo. Non est, quod dicas omnium vir- 3 tutum tenera esse principia, tempore illis duramentum et robur accedere. non ignoro etiam quae in speciem laborant, dignitatem dico et eloquentiae famam et quicquid ad alienum suffragium venit, mora convalescere. et quae veras vires parant et quae ad placendum fuco quodam subornantur, exspectant annos, donec paulatim colorem diuturnitas ducat. sed ego vereor, ne consuetudo, quae rebus adfert constantiam, hoc vitium mihi altius figat. tam malorum quam bonorum longa conversatio amorem induit. Haec animi inter utrumque dubii 4 nec ad recta fortiter nec ad prava vergentis infirmitas qualis sit, non tam semel tibi possum quam per partes ostendere. dicam quae accidant mihi: tu morbo nomen invenies. Tenet me summus amor parsimoniae, fateor. 5 placet non in ambitionem cubile conpositum, non ex arcula prolata vestis, non ponderibus ac mille tormentis

splendere cogentibus expressa, sed domestica et vilis,
6 nec servata nec sumenda sollicite. Placet cibus, quem nec parent familiae nec spectent, non ante multos imperatus dies nec multorum manibus ministratus, sed parabilis facilisque, nihil habens arcessiti pretiosive, ubilibet non defuturus, nec patrimonio nec corpori gravis, non
7 rediturus qua intraverit. Placet minister incultus et rudis vernula, argentum grave rustici patris sine ullo nomine artificis, et mensa non varietate macularum conspicua nec per multas dominorum elegantium successiones civitati nota, sed in usum posita, quae nullius convivae ocu-
8 los nec voluptate moretur nec accendat invidia. Cum bene ista placuerunt, praestringit animum adparatus alicuius paedagogii, diligentius quam in tralatu vestita et auro culta mancipia et agmen servorum nitentium. iam domus etiam qua calcatur pretiosa et divitiis per omnes angulos dissipatis, tecta ipsa fulgentia et adsectator comesque patrimoniorum pereuntium populus. Quid perlucentis ad imum aquas et circumfluentes ipsa convivia,
9 quid epulas loquar scena sua dignas? Circumfudit me ex longo frugalitatis situ venientem multo splendore luxuria et undique circumsonuit. paulum titubat acies. facilius adversus illam animum quam oculos adtollo. recedo itaque non peior, sed tristior, nec inter illa frivola mea tam altus incedo tacitusque morsus subit et dubitatio, numquid illa meliora sint: nihil horum me mutat, nihil
10 non tamen concutit. Placet in[*de viam*] praeceptorum sequi et in mediam ire rempublicam. placet honores fascesque non scilicet purpura aut virgis abductum capessere, sed ut amicis propinquisque et omnibus civibus, omnibus deinde mortalibus paratior utiliorque sim. promptus, conpositus sequor Zenona, Cleanthen, Chrysippum, quorum tamen nemo ad rempublicam accessit et nemo
11 non misit: ubi aliquid animam insolitam arietari percussit, ubi aliquid occurrit aut indignum, ut in omni vita humana multa sunt, aut parum ex facili fluens, aut multum temporis res non magno aestimandae poposcerunt, ad otium convertor et quemadmodum pecoribus fatigatis

quoque velocior domum gradus est, placet intra parietes suos vitam coercere. „nemo ullum auferat diem nihil dignum tanto inpendio redditurus. sibi ipse animus haereat, se colat, nihil alieni agat, nihil quod ad iudicem spectet. ametur expers publicae privataeque curae tranquillitas.“ Sed ubi lectio fortior erexit animum 12 et aculeos subdiderunt exempla nobilia, prosilire libet in forum, commodare alteri vocem, alteri operam, etiamsi nihil profuturam, tamen conaturam prodesse, alicuius coercere in foro superbiam male secundis rebus elati. In 13 studiis puto mehercules melius esse res ipsas intueri et harum causa loqui, ceterum verba rebus permittere, ut qua duxerint, hac inelaborata sequatur oratio. „quid opus est seculis duratura conponere? vis tu non id agere, ne te posteri taceant? morti natus es. minus molestiarum habet funus tacitum. itaque occupandi temporis causa, in usum tuum, non in praeconium aliquid simplici stilo scribe. minore labore opus est studentibus in diem.“ Rursus ubi se animus cogitationum magnitudine levavit, 14 ambitiosus in verba est altiusque ut spirare ita eloqui gestit et ad dignitatem rerum exit oratio. oblitus tum legis pressiorisque iudicii sublimius feror et ore iam non meo. Ne singula diutius persequar, in omnibus rebus 15 haec me sequitur bonae mentis infirmitas. cui ne paulatim defluam vereor, aut quod est sollicitius, ne semper casuro similis pendeam et plus fortasse sit quam quod ipse pervideo. familiariter enim domestica adspicimus et semper iudicio favor officit. Puto multos potuisse ad sa- 16 pientiam pervenire, nisi putassent se pervenisse, nisi quaedam in se dissimulassent, quedam opertis oculis transsiluissent. non est enim, quod magis aliena iudices adulatione nos perire quam nostra. quis sibi verum dicere ausus est? quis non inter laudantium blandientiumque positus greges plurimum tamen sibi ipse adsentatus est? Rogo 17 itaque, si quod habes remedium quo hanc fluctuationem meam sistas, dignum me putes, qui tibi tranquillitatem debeam. Non esse periculosos motus animi nec quicquam tumultuosi adferentis scio. ut vera tibi similitudine id,

de quo queror, exprimam, non tempestate vexor, sed nausia: detrahe ergo, quicquid hoc est mali, et succurre in conspectu terrarum laboranti.

1 II. [SENECA.] Quaero mehercules iam dudum, Serene, ipse tacitus, cui talem adfectum animi similem putem, nec ulli propius admoverim exemplo quam eorum, qui ex longa et gravi valitudine expliciti motiunculis levibusque interim offensis perstringuntur et cum reliquias effugerunt, suspicionibus tamen inquietantur medicisque iam sani manum porrigunt et omnem calorem corporis sui calumniantur. horum, Serene, non parum sanum est corpus, sed sanitati parum adsuevit: sicut est quidam tremor etiam tranquilli maris, ut*i*que [lacus,] cum ex tempestate 2 requievit. Opus est itaque non illis durioribus, quae etiam transcucurrimus, ut alicubi obstes tibi, alicubi irascaris, alicubi instes gravis: sed illud, quod ultimum venit, ut fidem tibi habeas et recta ire te via credas, nihil avocatus transversis multorum vestigiis passim discurrentium, quo-3 rumdam circa ipsam errantium viam. Quod desideras autem, magnum et summum est deoque vicinum, non concuti. hanc stabilem animi sedem Graeci *εὐθυμίαν* vocant, de qua Democriti volumen egregium est. ego tranquillitatem voco. nec enim imitari et transferre verba ad illorum formam necesse est: res ipsa, de qua agitur, aliquo signanda nomine est, quod adpellationis Graecae vim 4 debet habere, non faciem. Ergo quaerimus, quomodo animus semper aequalis secundoque cursu eat propitiusque sibi sit et sua laetus adspiciat et hoc gaudium non interrumpat, sed placido statu maneat nec adtollens se umquam nec deprimens: id tranquillitas erit. quomodo ad hanc perveniri possit, in universum quaeramus: sumes tu ex publico remedio quantum 5 voles. Totum interim vitium in medium protrahendum est, ex quo agnoscet quisque partem suam. simul tu intelleges, quanto minus negotii habeas cum fastidio tui quam hi, quos ad professionem speciosam adligatos et sub ingenti titulo laborantis in sua simulatione 6 pudor magis quam voluntas tenet. Omnes in eadem cau-

sa sunt, et hi qui levitate vexantur ac taedio adsiduaque mutatione propositi, quibus semper magis placet quod reliquerunt, et illi, qui marcent et oscitantur. adice eos, qui non aliter quam quibus difficilis somnus est, versant se et hoc atque illo modo conponunt, donec quietem lassitudine inveniant: statum vitae suae formando subinde in eo novissime manent, in quo illos non mutandi odium, sed senectus ad novandum pigra deprendit. adice et illos, qui non inconstantiae vitio parum leves sunt, sed inertiae, et vivunt non quomodo volunt, sed quomodo coeperunt. Innumerabiles deinceps proprietates sunt, sed unus effe- 7 ctus vitii, sibi displicere. Hoc oritur ab intemperie animi et cupiditatibus timidis aut parum prosperis: ubi aut non audent, quantum concupiscunt, aut non consequuntur et in spem toti prominent, semper instabiles mobilesque sunt, quod necesse est accidere pendentibus ad vota sua. omni via pe*rg*unt et inhonesta se ac difficilia docent coguntque, et ubi sine praemio labor est, torquet illos inritum dedecus, nec dolent prava se, [*sed*] frustra voluisse. Tunc illos et poenitentia coepti tenet et incipiendi timor 8 subrepitque illa animi iactatio non invenientis exitum, quia nec imperare cupiditatibus suis nec obsequi possunt, et cunctatio vitae parum se explicantis et inter destituta vota torpentis animi situs. quae omnia graviora sunt, ubi odio 9 infelicitatis operosae ad otium perfugerunt et ad secreta studia, quae pati non potest animus ad civilia erectus agendique cupidus et natura inquies, parum scilicet in se solatiorum habens: ideo detractis oblectationibus, quas ipsae occupationes discurrentibus praebent, domum, solitudinem, parietes non fert, invitus adspicit se sibi relictum. Hinc illud est taedium et displicentia sui et nus- 10 quam residentis animi volutatio et otii sui tristis atque aegra patientia, utique ubi causas fateri pudet et tormenta introrsus egit verecundia, in angusto[*que*] inclusae cupiditates sine exitu se ipsae strangulant: inde moeror marcorque et mille fluctus mentis incertae, quam spes inchoatae habent suspensam, deploratam, tristem. inde ille adfectus otium suum detestantium querentiumque nihil

ipsos habere quod agant, et alienis incrementis inimicissima invidia. alit enim livorem infelix inertia et omnes
11 destrui cupiunt, quia se non potuere provehere. ex hac deinde aversatione alienorum processuum et suorum desperatione obirascens fortunae animus et de seculo querens et in angulos se retrahens et poenae incubans suae, dum illum taedet sui pigetque. natura enim humanus animus agilis est et pronus ad motus. grata omnis illi excitandi se abstrahendique materia est, gratior pessimis quibusque ingeniis, quae occupationibus libenter deteruntur, ut ulcera quaedam nocituras manus adpetunt et tactu gaudent et foedam corporum scabiem delectat, quicquid exa-
12 sperat: non aliter dixerim his mentibus, in quas cupiditates velut mala ulcera eruperunt, voluptati esse laborem vexationemque. sunt enim quaedam, quae corpus quoque nostrum cum quodam dolore delectent, ut versare se et mutare nondum fessum latus, et alio atque alio positu ventilari. qualis ille Homericus Achilles est, modo pronus, modo supinus, in varios habitus se ipse conponens, quod proprium aegri est, nihil diu pati et mutationibus
13 ut remediis uti. Inde peregrinationes suscipiuntur vagae et litora pererrantur et modo mari se, modo terra experitur semper praesentibus infesta levitas. Nunc Campaniam petamus. iam delicata fastidio sunt. inculta videantur: Bruttios et Lucaniae saltus persequamur. aliquid tamen inter deserta amoeni requiratur, in quo luxuriosi oculi longo locorum horrentium squalore releventur: Tarentum petatur laudatusque portus et hiberna coeli mitioris* regio vel antiquae satis opulenta turbae.* iam flectamus cursum ad urbem. nimis diu a plausu et fragore aures vacaverunt. iuvat iam et humano sanguine frui.
14 Aliud ex alio iter suscipitur et spectacula spectaculis mutantur. ut ait Lucretius:

Hoc se quisque modo semper fugit.

sed quid prodest, si non effugit? sequitur se ipse et ur-
15 get gravissimus comes. Itaque scire debemus non locorum vitium esse quo laboramus, sed nostrum: infirmi sumus ad omne tolerandum, nec laboris patientes nec vo-

luptatis, nec nostrae nec ullius rei diutius. hoc quosdam egit ad mortem, quod proposita saepe mutando in eadem revolvebantur et non reliquerant novitati locum. fastidio esse illis coepit vita et ipse mundus, et subit illud rabidarum deliciarum: quousque eadem?

III. Adversus hoc taedium quo auxilio putem utendum quaeris. „Optimum erat, ut ait Athenodorus, actione rerum et reipublicae tractatione et officiis civilibus se detinere. nam ut quidam sole atque exercitatione et cura corporis diem ducunt athletisque longe utilissimum est lacertos suos roburque, cui se uni dicaverunt, maiore temporis parte nutrire: ita vobis animum ad rerum civilium certamen parantibus in opere esse [non] longe pulcherrimum est. nam cum utilem se efficere civibus mortalibusque propositum habeat, simul et exercetur et proficit, qui in mediis se officiis posuit communia privataque pro facultate administrans. Sed quia in hac, inquit, tam insana hominum ambitione tot calumniatoribus in deterius recta torquentibus parum tuta simplicitas est et plus futurum semper est, quod obstet quam quod succedat, a foro quidem et publico recedendum est, sed habet, ubi se etiam in privato laxe explicet magnus animus. nec ut leonum animaliumque inpetus caveis coercetur, sic hominum, quorum maxim*ae* in seducto actiones sunt. Ita tamen delituerit, ut ubicumque otium suum absconderit, prodesse velit singulis universisque ingenio, voce, consilio. nec enim is solus reipublicae prodest, qui candidatos extrahit et tuetur reos et de pace belloque censet, sed qui iuventutem exhortatur, qui in tanta bonorum praeceptorum inopia virtutem insti*ll*at animis, qui ad pecuniam luxuriamque cursu ruentis prensat ac retrahit et, si nihil aliud, certe moratur, in privato publicum negotium agit. An ille plus praestat, qui inter peregrinos et cives aut urbanus praetor adeuntibus adsessoris verba pronuntiat, quam qui quid sit iustitia, quid pietas, quid patientia, quid fortitudo, quid mortis contemptus, quid deorum intellectus, quantum*que adiutorium* hominum sit bona conscientia? Ergo

1 2 3 4 5

si tempus in studia conferas, quod subduxeris officiis, non deserueris nec munus detrectaveris. neque enim ille solus militat, qui in acie stat et cornu dextrum laevumque defendit, sed qui portas tuetur et statione minus periculosa, non otiosa tamen fungitur vigiliasque servat et armamentario praeest: quae ministeria quamvis incruenta sint, 6 in numerum stipendiorum veniunt. Si te ad studia revocaveris, omne vitae fastidium effugeris nec noctem fieri optabis taedio lucis, nec tibi gravis eris nec aliis supervacuus. multos in amicitiam adtrahes adfluetque ad te optimus quisque. numquam enim quamvis obscura virtus latet, sed mittit sui signa: quisquis dignus fuerit, vestigiis 7 illam colliget. Nam si omnem conversationem tollimus et generi humano renuntiamus vivimusque in nos tantum conversi, sequetur hanc solitudinem omni studio carentem inopia rerum agendarum: incipiemus aedificia alia ponere, alia subvertere et mare submovere et aquas contra difficultatem locorum educere et male dispensare 8 tempus, quod nobis natura consumendum dedit: alii parce illo utimur, alii prodige. alii sic inpendimus, ut possimus rationem reddere, alii, ut nullas habeamus reliquias, qua re nihil turpius est. saepe grandis natu senex nullum aliud habet argumentum, quo se probet diu vixisse, praeter aetatem."

1 IV. Mihi, carissime Serene, nimis videtur submisisse temporibus se Athenodorus, nimis cito refugisse. Ne ego negaverim aliquando cedendum, sed sensim relato gradu et salvis signis, salva militari dignitate: sanctiores tutioresque sunt hostibus suis, qui in fidem cum armis veniunt. hoc puto virtuti faciendum studiosoque virtu- 2 tis. Si praevalebit fortuna et praecidet agendi facultatem, non statim aversus inermisque fugiat latebras quaerens, quasi ullus locus sit, [in] quo non possit fortuna persequi, sed parcius se inferat 3 officiis et cum delectu inveniat aliquid, in quo utilis civitati sit. militare non licet: honores petat. privato vivendum est: sit orator. silentium indictum est: tacita advocatione cives iuvet. periculosum etiam ingressu forum

est: in domibus, in spectaculis, in conviviis bonum contubernalem, fidelem amicum, temperantem convivam agat. officia civis amiserit: hominis exerceat. ideo magno 4 animo nos non unius urbis moenibus clusimus, sed in totius orbis commercium emisimus patriamque nobis mundum professi sumus, ut liceret latiorem virtuti campum dare. praeclusum tibi tribunal est et rostris prohiberis aut comitiis: respice post te quantum latissimarum regionum pateat, quantum populorum. numquam ita tibi magna pars obstruetur, ut non maior relinquatur. Sed vide, ne totum istud tuum vitium sit. non vis enim 5 nisi consul aut prytanis aut ceryx aut sufes administrare rempublicam. Quid si militare nolis nisi imperator aut tribunus? etiamsi alii primam frontem tenebunt, te sors inter triarios posuerit, inde voce, adhortatione, exemplo, animo milita: praecisis quoque manibus ille in proelio invenit, quod partibus conferat, qui stat tamen et clamore iuvat. Tale quiddam facias: si a prima te reipubli- 6 cae parte fortuna submoverit, stes tamen et clamore iuves et, si quis fauces oppresserit, stes tamen et silentio iuves. Numquam inutilis est opera civis boni. auditus est visusque: voltu, nutu, obstinatione tacita incessuque ipso prodest. Ut salutaria, quae citra gustum ta- 7 ctumque odore proficiunt, ita virtus utilitatem etiam ex longinquo et latens fundit, sive spatiatur et se utitur suo iure, sive precarios habet excessus cogiturque vela contrahere, sive otiosa mutaque est et angusto circumsepta, sive adaperta: in quocumque habitu est, prosit. quid? tu parum utile putas exemplum bene quiescentis? Longe 8 itaque optimum est miscere otium rebus, quotiens actuosa vita inpedimentis fortuitis aut civitatis condicione prohibebitur. numquam enim usque eo interclusa sunt omnia, ut nulli actioni locus honestae sit.

V. Numquid potes invenire urbem miseriorem quam 1 Atheniensium fuit, cum illam triginta tyranni divellerent? mille trecentos cives, optimum quemque occiderant nec finem ideo faciebant, sed inritabat se ipsa saevitia. in qua civitate erat Areos pagos, religiosissimum iudicium,

in qua senatus populusque senatu similis, coibat cotidie carnificum triste collegium et infelix curia tyrannis angusta: poteratne illa civitas conquiescere, in qua tot tyranni erant quot satellites essent? ne spes quidem ulla recipiendae libertatis animis poterat offerri, nec ulli remedio locus adparebat contra tantam vim malorum: unde 2 enim miserae civitati tot Harmodios? Socrates tamen in medio erat et lugentes patres consolabatur et desperantes de republica exhortabatur et divitibus opes suas metuentibus exprobrabat seram periculosae avaritiae poenitentiam et imitari volentibus magnum circumferebat exemplar, cum inter triginta dominos liber incederet. 3 Hunc tamen Athenae ipsae in carcere occiderunt, et qui tuto insultaverat agmini tyrannorum civis, *eius* libertatem libertas non tulit: ut scias et in adflicta republica esse occasionem sapienti viro ad se proferendum et in florenti ac beata pecuniam, invidiam, mille alia inermia 4 vitia regnare. Utcumque ergo se respublica dabit, utcumque fortuna permittet, ita aut explicabimus nos aut contrahemus: utique movebimus nec adligati metu torpebimus. immo ille vir fuerit, qui periculis undique inminentibus, armis circa et catenis frementibus non adliserit virtutem nec absconderit. non est enim servare se 5 obruere, ut opinor. Curius Dentatus aiebat, m a l l e e s s e s e m o r t u u m q u a m v i v e r e. Ultimum malorum est e vivorum numero exire, antequam moriaris. sed faciendum erit, si in reipublicae tempus minus tractabile incideris, ut plus otio ac literis vindices. nec aliter quam in periculosa navigatione subinde portum petas nec exspectes, donec res te dimittant, sed ab illis te ipse diiungas.

1 VI. Inspicere autem debebimus primum nosmetipsos, deinde ea, quae adgrediemur negotia, deinde eos, quorum causa aut cum quibus.

2 Ante omnia † considerandum est, utrum natura tua agendis rebus an otioso studio contemplationique aptior sit, et eo inclinan-

dum, quo te vis ingenii feret. Isocrates Ephorum iniecta manu a foro subduxit utiliorem conponendis monumentis historiarum ratus. male enim respondent coacta ingenia: reluctante natura inritus labor est. † Ne- 3 cesse est se ipsum aestimare, quia fere plus nobis videmur posse quam possumus: alius eloquentiae fiducia prolabitur, alius patrimonio suo plus imperavit quam ferre posset, alius infirmum corpus laborioso pressit officio. quorumdam parum idonea est verecundia rebus civilibus, quae primam frontem desiderant. quorumdam contumacia non facit ad aulam. quidam non habent iram in potestate et illos ad temeraria verba quaelibet indignatio offert. quidam urbanitatem nesciunt continere nec periculosis abstinent salibus. Omnibus his utilior negotio quies est: ferox inpatiensque natura inritamenta nociturae libertatis evitet. Aestimanda sunt deinde 4 ipsa, quae adgredimur, et vires nostrae cum rebus, quas temptaturi sumus, conparandae. Debet enim semper plus esse virium in actore quam in onere. necesse est opprimant onera, quae ferente maiora sunt. Quaedam praeterea non tam magna sunt negotia 5 quam fecunda multumque negotiorum ferunt. et haec refugienda sunt, ex quibus nova occupatio multiplexque nascetur. nec accedendum eo, unde liber regressus non sit: iis admovenda manus est, quorum finem aut facere aut certe sperare possis. relinquenda, quae latius actu procedunt nec ubi proposueris desinunt.

VII. Hominum utique delectus habendus 1 est: an digni sint quibus partem vitae nostrae inpendamus, an ad illos temporis nostri iactura perveniat. quidam enim ultro officia nobis nostra inputant. Athe- 2 nodorus ait „ne ad coenam quidem se iturum ad eum, qui sibi nil pro hoc debiturus sit“: puto intellegis multo minus ad eos iturum, qui cum amicorum officiis paria mensa faciunt, qui fericula pro congiariis numerant, quasi in alienum honorem intemperantes sint. deme illis testes spectatoresque: non delectabit popina secreta. ‡ Nihil tamen aeque oblectaverit animum, quam 3

amicitia fidelis et dulcis. quantum bonum est, ubi sunt praeparata pectora, in quae tuto secretum omne descendat, quorum conscientiam minus quam tuam timeas, quorum sermo sollicitudinem leniat, sententia consilium expediat, hilaritas tristitiam dissipet, conspectus ipse delectet! quos scilicet vacuos, quantum fieri poterit, a cupiditatibus eligemus. serpunt enim vitia et in proximum
4 quemque transsiliunt et contactu nocent. Itaque quod in pestilentia curandum est, ne correptis iam corporibus et morbo flagrantibus adsideamus, quia pericula trahemus adflatuque ipso laborabimus: ita in amicorum legendis ingeniis dabimus operam, ut quam minime inquinatos adsumamus: initium morbi est aegris sana miscere. Nec hoc praeceperim tibi, ut neminem nisi sapientem sequaris aut adtrahas. ubi enim istum invenies, quem tot se-
5 culis quaerimus? pro optimo est minime malus. Vix tibi esset facultas delectus felicioris, si inter Platonas et Xenophontas et illum Socratici fetus proventum bonos quaereres, aut si tibi potestas Catonianae fieret aetatis, quae plerosque dignos tulit, qui Catonis seculo nascerentur (sicut multos peiores quam umquam alias maximorumque molitores scelerum. utraque enim turba opus erat, ut Cato posset intellegi. habere debuit et bonos, quibus se adprobaret, et malos, in quibus vim suam experire-
6 tur): nunc vero in tanta bonorum egestate minus fastidiosa fiat electio. praecipue tamen vitentur tristes et omnia deplorantes, quibus nulla non causa in querelas placet. constet illi licet fides et benevolentia: tranquillitati tamen inimicus est comes perturbatus et omnia gemens.

1 VIII. Transeamus ad patrimonia, maximam humanarum aerumnarum materiam. Nam si omnia alia, quibus angimur, conpares, mortes, aegrotationes, metus, desideria, dolorum laborumque patientiam, cum iis quae nobis mala pecunia nostra exhibet,
2 haec pars multum praegravabit. Itaque cogitandum est, quanto levior dolor sit non habere quam perdere: et intellegemus paupertati eo minorem tormentorum quo mi-

norem damnorum esse materiam. erras enim, si putas animosius detrimenta divites ferre: maximis minimisque corporibus par est dolor volneris. Bion eleganter ait 3 „non minus molestum esse calvis quam comatis pilos velli." Idem scias licet de pauperibus locupletibusque, par illis esse tormentum: utriusque enim pecunia sua obhaesit nec sine sensu revelli potest. Tolerabilius autem est, ut dixi, faciliusque non adquirere quam amittere, ideoque laetiores videbis quos numquam fortuna respexit, quam quos deseruit. Vidit hoc Dioge- 4 nes, vir ingentis animi, et effecit, ne quid sibi eripi posset. tu istud paupertatem, inopiam, egestatem voca, quod voles ignominiosum securitati nomen inpone: putabo hunc non esse felicem, si quem mihi alium inveneris, cui nihil pereat. aut ego fallor, aut regnum est inter avaros, circumscriptores, latrones, plagiarios unum esse, cui noceri non possit. Si quis de felicitate Diogenis dubitat, 5 potest idem dubitare et de deorum inmortalium statu, an parum beate degant, quod illis nec praedia nec horti sint nec alieno colono rura pretiosa nec grande in foro fenus. non te pudet, quisquis divitiis adstupes? respice agedum mundum: nudos videbis deos, omnia dantes nihil habentes. Hunc tu pauperem putas an dis immortalibus similem, qui se fortuitis omnibus exuit? Feliciorem 6 tu Demetrium Pompeianum vocas, quem non puduit locupletiorem esse Pompeio? numerus illi cotidie servorum velut imperatori exercitus referebatur, cui iam dudum divitiae esse debuerant duo vicarii et cella laxior. At Diogeni servus unicus fugit nec eum reducere, cum 7 monstraretur, tanti putavit. „Turpe est, inquit, Manen sine Diogene posse vivere, Diogenen sine Mane non posse." Videtur mihi dixisse: „age tuum negotium, fortuna. nihil apud Diogenen iam tui est. Fugit mihi servus? immo liber abiit." Familia petit vestiarium victum- 8 que. tot ventres avidissimorum animalium tuendi sunt. emenda vestis et custodiendae rapacissimae manus et flentium detestantiumque ministeriis utendum. quanto ille felicior, qui nihil ulli debet, nisi quod facillime negat

9 sibi! Sed quoniam non est nobis tantum roboris, angustanda certe sunt patrimonia, ut minus ad iniurias fortunae simus expositi. Habiliora sunt corpora in bella, quae in arma sua contrahi possunt, quam quae superfunduntur et undique magnitudo sua volneribus obiecit: optimus pecuniae modus est, qui nec in paupertatem cadit, nec procul a paupertate discedit.

1 IX. Placebit autem haec nobis mensura, si prius parsimonia placuerit, sine qua nec ullae opes sufficiunt, nec [*cum illa*] ullae non satis patent, praesertim cum in vicino remedium sit et possit ipsa paupertas in divitias se 2 advocata frugalitate convertere. Adsuescamus a nobis removere pompam, et usus rerum, non ornamenta metiri. Cibus famem domet, potio sitim, libido qua necesse est fluat. discamus membris nostris inniti, cultum victumque non ad nova exempla conponere, sed ut maiorum mores suadent. discamus continentiam augere, luxuriam coercere, *gloriam* temperare, iracundiam lenire, paupertatem aequis oculis adspicere, frugalitatem colere, etiamsi mul*t*os pudebit, *ut populus* desideriis naturalibus parvo parata remedia adhibere, spes effrenatas et animum in futura eminentem velut sub vinculis habere, id agere, ut divitias a nobis potius quam a fortuna petamus. 3 Non potest umquam tanta varietas et iniquitas casuum ita depelli, ut non multum procellarum inruat magna armamenta pandentibus. cogendae in artum res sunt, ut tela in vanum cadant, ideoque exilia interdum calamitatesque in remedium cessere et levioribus incommodis graviora sanata sunt, ubi parum audit praecepta animus nec curari mollius potest. quidni? consulitur *ei*, si paupertas *ei*, ignominia, rerum eversio adhibetur. malo malum opponitur. adsuescamus ergo coenare posse sine populo et servis paucioribus serviri et vestes parare in quod inventae sunt, habitare contractius. Non in cursu tantum circique certamine, sed in his spatiis vitae interi-4 us flectendum est. Studiorum quoque quae liberalissima inpensa est, tamdiu rationem habet, quamdiu modum. Quo innumerabiles libros et bibliothecas, quarum dominus

vix tota vita indices perlegit? onerat discentem turba, non instruit, multoque satius est paucis te auctoribus tradere, quam errare per multos. Quadraginta milia li- 5 brorum Alexandriae arserunt: pulcherrimum regiae opulentiae monumentum alius laudaverit, sicut et Livius, qui *elegantiae regum curaeque egregium id opus* ait *fuisse:* non fuit elegantia illud aut cura, sed studiosa luxuria, immo ne studiosa quidem, quoniam non in studium, sed in spectaculum conparaverant, sicut plerisque ignaris etiam servilium literarum libri non studiorum instrumenta, sed coenationum ornamenta sunt. Paretur itaque librorum quantum satis sit, nihil in adparatum. „Honestius, 6 inquis, hoc te * inpensae quam in Corinthia pictasque tabulas effuderint.“ Vitiosum est ubique, quod nimium est. quid habes, cur ignoscas homini armaria citro atque ebore captanti, corpora conquirenti aut ignotorum auctorum aut inprobatorum et inter tot milia librorum oscitanti, cui voluminum suorum frontes maxime placent titulique? Apud desidiosissimos ergo videbis quicquid 7 orationum historiarumque est, tecto tenus exstructa loculamenta. iam enim inter balnearia et thermas bibliotheca quoque ut necessarium domus ornamentum expolitur. ignoscerem plane, si studiorum nimia cupidine oriretur: nunc ista conquisita, cum imaginibus suis descripta [et] sacrorum opera ingeniorum in speciem et cultum parietum conparantur.

X. At [ad] aliquod genus vitae difficile incidisti 1 et tibi ignoranti vel publica fortuna vel privata laqueum inpegit, quem nec solvere posses nec erumpere: cogita conpeditos primo aegre ferre onera et inpedimenta crurum. deinde ubi non indignari illa, sed pati proposuerunt, necessitas fortiter ferre docet, consuetudo facile. Invenies in quolibet genere vitae oblectamenta et remissiones et voluptates: si *n*olueris, mala*m* puta te vi*tam* potius quam invidiosa*m* facere. Nullo me- 2 lius nomine de nobis natura meruit, quam [*quod*], cum sciret quibus aerumnis nasceremur, calamitatum mollimentum consuetudinem invenit, cito in familiaritatem

gravissima adducens. Nemo duraret, si rerum adversarum eamdem vim adsiduitas haberet quam primus ictus. 3 Omnes cum fortuna copulati sumus: aliorum aurea catena est, aliorum laxa, aliorum arta et sordida. sed quid refert? eadem custodia universos circumdedit adligatique sunt etiam qui adligaverunt, nisi forte tu leviorem in sinistra catenam putas: alium honores, alium opes vinciunt. quosdam nobilitas, quosdam humilitas premit. quibusdam aliena supra caput imperia sunt, quibusdam sua. quosdam exilia uno loco tenent, quosdam sacer-4 dotia. Omnis vita servitium est. Adsuescendum est itaque condicioni suae et quam minimum de illa querendum et quicquid habet circa se commodi, adprendendum. nihil tam acerbum est, in quo non aequus animus solatium inveniat. Exiguae saepe areae in multos usus describentis arte patuerunt et quamvis angustum pedem dispositio fecit habitabilem. adhibe rationem difficultatibus: possunt et dura molliri et angusta laxari et gravia 5 scite ferentis minus premere. Non sunt praeterea cupiditates in longinquum mittendae, sed in vicinum illis egredi permittamus, quoniam includi ex toto non patiuntur. relictis his, quae aut non possunt fieri aut difficulter possunt, prope posita speique nostrae adludentia sequamur, sed sciamus omnia aeque levia esse, extrinsecus diversas facies habentia, introrsus pariter vana. nec invideamus altius stantibus: quae excelsa videban-6 tur, praerupta sunt. Illi rursus, quos sors iniqua in ancipiti posuit, tutiores erunt superbiam detrahendo rebus per se superbis et fortunam suam, quam maxime poterunt, in planum deferendo. multi quidem sunt, quibus necessario haerendum sit in fastigio suo, ex quo non possunt nisi cadendo descendere: sed hoc ipsum testentur maximum onus suum esse, quod aliis graves esse cogantur, nec sublevatos se, sed suffixos. iustitia, mansuetudine humana, larga et benigna manu praeparent multa ad *s*ecundos casus praesidia, quorum spe securius pendeant. nihil tamen aeque *h*os ab his animi fluctibus vindicaverit, quam semper aliquem incrementis ter-

minum figere, nec fortunae arbitrium desinendi dare, sed ipsos multo quidem citra [*quam*] exempla hortentur, consistere: sic et aliquae cupiditates animum acuent, et finitae non in inmensum incertumque producent.

XI. Ad inperfectos et mediocres et male sanos hic meus sermo pertinet, non ad sapientem. Huic non timide nec pedetentim ambulandum est. tanta enim fiducia sui est, ut obviam fortunae ire non dubitet nec umquam loco illi cessurus sit. nec habet, ubi illam timeat, quia non mancipia tantum possessionesque et dignitatem, sed corpus quoque suum et oculos et manum et quicquid cariorem vitam facturum [*est*], seque ipsum inter precaria numerat vivitque ut commodatus sibi et reposcentibus sine tristitia redditurus. Nec ideo vilis est sibi, quia scit se suum non esse, sed omnia tam diligenter faciet, tam circumspecte, quam religiosus homo sanctusque solet tueri fidei commissa. Quandocumque autem reddere iubebitur, non queretur cum fortuna, sed dicit: „gratias ago pro eo, quod possedi habuique. magna quidem res tuas mercede colui, sed quia illa imperas, do, cedo gratus libensque. si quid habere me tui volueris, etiamnunc servabo: si aliud placet, ego vero factum signatumque argentum, domum familiamque meam reddo, restituo." Adpellaverit natura quae prior nobis credidit, et huic dicemus: „recipe animum meliorem quam dedisti. non tergiversor nec refugio. paratum habes a volente, quod non sentienti dedisti: aufer." Reverti unde veneris quid grave est? male vivet, quisquis nesciet bene mori. huic itaque primum rei pretium detrahendum est et spiritus inter vilia numerandus. *Gladiatores*, ut ait Cicero, *invisos habemus, si omni modo vitam inpetrare cupiunt; favemus, si contemptum eius prae se ferunt.* Idem evenire nobis scias. saepe enim causa moriendi est timide mori. Fortuna illa, quae ludos sibi facit: „quo, inquit, te reservem, malum et trepidum animal? eo magis convolneraberis et confodieris, quia nescis praebere iugulum: at tu et vives diutius et morieris expeditius, qui ferrum non subducta cervice nec manibus

6 oppositis, sed animose recipis." Qui mortem timebit, nihil umquam pro homine [*et*] viro faciet: at qui sciat hoc sibi cum conciperetur statim condictum, vivet ad formulam et simul illud quoque eodem animi robore praestabit, ne quid ex iis, quae eveniunt, subitum sit. quicquid enim fieri potest, quasi futurum sit, prospiciendo malorum omnium inpetus molliet, qui ad praeparatos exspectantesque nihil adferunt novi: securis et beata tantum spectantibus graves veniunt. morbus enim, captivitas, ruina, ignis, nihil horum repentinum est. „Sciebam,
7 in quam tumultuosum me contubernium natura clusisset. totiens in vicinia mea conclamatum est. totiens praeter limen inmaturas exsequias fax cereusque praecessit. saepe a latere ruentis aedificii fragor sonuit. multos ex iis, quos forum, curia, sermo mecum contraxerat, nox abstulit et iunct*is* ad sodalitium manus copulatas interscidit: mirer ad me aliquando pericula accessisse, quae circa me semper erraverint? Magna pars hominum est, quae naviga-
8 tura de tempestate non cogitat. Numquam me in bona [re] mali pudebit auctoris. Publius, tragicis comicisque vehementior ingeniis, quotiens mimicas ineptias et verba ad summam caveam spectantia reliquit, inter multa alia cothurno, non tantum sipario fortiora, et hoc ait:

cuivis potest accidere quod cuiquam potest.

Hoc si quis in medullas demiserit et omnia aliena mala, quorum ingens cotidie copia est, sic adspexerit, tamquam liberum illis et ad se iter sit, multo ante se armabit quam
9 petatur. Sero animus ad periculorum patientiam post pericula instruitur. „Non putavi hoc futurum." et „umquam tu hoc eventurum credidisses?" Quare autem non? quae sunt divitiae, quas non egestas et fames et mendicitas a tergo sequatur? quae dignitas, cuius non praetextam et augurale et lora patricia sordes comitentur et exportatio, notae et mille maculae et extrema contemptio? quod regnum est, cui non parata sit ruina et proculcatio et dominus et carnifex? nec magnis ista intervallis divisa, sed horae momentum interest inter solium et aliena genua.
10 Scito ergo omnem condicionem versabilem esse et quic-

quid in ullum incurrit, posse in te quoque incurrere. Locuples es: numquid divitior *Ptolemaeo?* cui cum Caius, vetus cognatus, hospes novus, aperuisset Caesaris domum, ut suam cluderet, defuit panis, aqua. cum tot flumina possideret in suo orientia, in suo cadentia, mendicavit stillicidia. fame ac siti periit in palatio cognati, dum illi heres publicum funus esurienti locat. Honoribus summis functus es: numquid aut tam magnis aut tam insperatis aut tam universis quam Seianus? quo die illum senatus deduxerat, populus in frusta divisit. in quem, quicquid congeri poterat, di hominesque contulerant, ex eo nihil superfuit, quod carnifex traheret. Rex es: non ad Croesum te mittam, qui rogum suum et escendit iussus et exstingui vidit, factus non regno tantum, sed etiam morti suae superstes. non ad Iugurtham, quem populus Romanus intra annum, quam timuerat, spectavit. Ptolemaeum Africae regem, Armeniae Mithridaten inter Caianas custodias vidimus: alter in exilium missus est, alter ut meliore fide mitteretur, optabat. In tanta rerum sursum ac deorsum euntium versatione si non quicquid fieri potest, pro futuro habes, das in te vires rebus adversis, quas infregit, quisquis prior vidit. 11 12

XII. Proximum ab his erit, ne aut in supervacuis aut ex supervacuo laboremus, id est, ne quae aut non possumus consequi, concupiscamus, aut adepti vanitatem cupiditatium nostrarum sero post multum pudorem intellegamus. id est, ne aut labor inritus sit sine effectu aut effectus labore indignus. Fere enim ex his tristitia sequitur, si aut non successit aut successus pudet. Circumcidenda concursatio, qualis est magnae parti hominum domos et theatra et fora pererrantium. alienis se negotiis offerunt, semper aliquid agentibus similes. Horum si aliquem exeuntem e domo interrogaveris: „quo tu? quid cogitas?“ respondebit tibi: „non mehercules scio: sed aliquos videbo, aliquid agam.“ Sine proposito vagantur quaerentes negotia nec quae destinaverunt agunt, sed in quae in*cu*currerunt. inconsultus illis vanusque cursus est, qualis formicis per arbusta re- 1 2 3

pentibus, quae in summum cacumen, deinde in imum inanes aguntur: his plerique similem vitam agunt, quo-
4 rum non inmerito quis inquietam inertiam dixerit. Quorumdam quasi ad incendium currentium misereris: usque eo inpellunt obvios et se aliosque praecipitant, cum interim cucurrerunt aut salutaturi aliquem non resalutaturum aut funus ignoti hominis prosecuturi, aut *ad* iudicium saepe litigantis aut ad sponsalia saepe nubentis, et lecticam adsectati quibusdam locis etiam tulerunt. deinde domum cum supervacua redeuntes lassitudine iurant nescisse [se] ipsos, quare exierint, ubi fuerint, postero die
5 erraturi per eadem illa vestigia. Omnis itaque labor aliquo referatur, aliquo respiciat. Non industria inquietos, *sed* insanos falsae rerum imagines agitant. nam ne illi quidem sine aliqua spe moventur: proritat illos alicuius rei species, cuius vanitatem capta mens non coarguit.
6 Eodem modo unumquemque ex his, qui ad augendam turbam exeunt, inanes et leves causae per urbem circumducunt nihilque habentem, in quod laboret, lux orta expellit, et cum multorum frustra liminibus illisus nomenculatores persalutavit, a multis exclusus neminem ex om-
7 nibus difficilius domi quam se convenit. Ex hoc malo dependet illud teterrimum vitium, auscultatio et publicorum secretorumque inquisitio et multarum rerum scientia, quae nec tuto narrantur nec tuto audiuntur.

1 XIII. Hoc secutum puto Democritum ita coepisse: *Qui tranquille volet vivere, nec privatim agat multa nec publice*, ad supervacua scilicet referentem. nam si necessaria sunt, et privatim et publice non tantum multa, sed innumerabilia agenda sunt: ubi vero nullum officium
2 sollemne nos citat, inhibendae actiones. Nam qui multa agit, saepe fortunae potestatem sui facit, quam tutissimum est raro experiri, ceterum semper de illa cogitare et nihil sibi de fide eius promittere. „Navigabo, nisi si quid inciderit." et „praetor fiam, nisi si quid obstiterit." et „negotiatio mihi respondebit, nisi si quid
3 intervenerit." Hoc est quare sapienti nihil contra opinio-

nem dicamus accidere. non illum casibus hominum exce[r]pimus, sed erroribus, nec illi omnia ut voluit cedunt, sed ut cogitavit. inprimis autem cogitavit aliud posse propositis suis resistere. necesse est autem levius ad animum pervenire destitutae cupiditatis dolorem, cui successum non utique promiseris.

XIV. Faciles etiam nos facere debemus, ne 1 nimis destinatis rebus indulgeamus, transeamusque in ea, in quae nos casus deduxerit, nec mutatione aut consilii aut status pertimescamus, dummodo nos levitas, inimicissimum quieti vitium, non excipiat. nam et pertinacia necesse est anxia et misera sit, cui fortuna saepe aliquid extorquet, et levitas multo gravior nusquam se continens. Utrumque infestum est tranquillitati, et nihil mutare posse et nihil pati. Utique animus ab 2 omnibus externis in se revocandus est: sibi confidat, se gaudeat, sua suspiciat, recedat, quantum potest, ab alienis et se sibi adplicet, damna non sentiat, etiam adversa benigne interpretetur. Nuntiato naufragio Zenon noster, 3 cum omnia sua audiret submersa: „iubet, inquit, me fortuna expeditius philosophari." Minabatur Theodoro philosopho tyrannus mortem et quidem insepultam: „habes, inquit, cur tibi placeas. hemina sanguinis in tua potestate est: nam quod ad sepulturam pertinet, o te ineptum, si putas mea interesse, supra terram an infra putrescam." Kanus Iulius, vir inprimis magnus, cuius admirationi ne 4 hoc quidem obstat, quod nostro seculo natus est, cum Caio diu altercatus, postquam abeunti Phalaris ille dixit: *ne forte inepta spe tibi blandiaris, duci te iussi: Gratias,* inquit, *ago, optime princeps.* Quid senserit dubito. multa 5 enim mihi occurrunt: contumeliosus esse voluit et ostendere, quanta crudelitas esset, in qua mors beneficium erat? an exprobravit illi cotidianam dementiam? agebam enim gratias et quorum liberi occisi et quorum bona ablata erant. an tamquam libertatem libenter accepit? quicquid est, magno animo respondit. Dicet aliquis: „potuit 6 post hoc iubere illum Caius vivere." Non timuit hoc Kanus. nota erat Caii in talibus imperiis fides. credisne illum

decem medios usque ad supplicium dies sine ulla sollicitudine exegisse? verisimile non est, quae vir ille dixerit,
7 quae fecerit, quam in tranquillo fuerit. Ludebat latrunculis, cum centurio agmen periturorum trahens illum quoque excitari iuberet. vocatus numeravit calculos et sodali suo: *vide*, inquit, *ne post mortem meam mentiaris te vicisse.* tum adnuens centurioni: *testis*, inquit, *eris uno me antecedere.* Lusisse tu Kanum illa tabula putas? inlu-
8 sit. Tristes erant amici talem amissuri virum: *quid moesti*, inquit, *estis? vos quaeritis an inmortales animae sint: ego iam sciam.* nec desiit veritatem in ipso fine scrutari et ex
9 morte sua quaestionem habere. Prosequebatur illum philosophus suus nec iam procul erat tumulus, in quo Caesari deo nostro fiebat cotidianum sacrum. Is *quid*, inquit, *Kane*, *nunc cogitas? aut quae tibi mens est? Observare*, inquit Kanus, *proposui illo velocissimo momento an sensurus sit animus exire se.* promisitque, si quid explorasset, circumiturum amicos et indicaturum, quis esset animarum
10 status. Ecce in media tempestate tranquillitas. ecce animus aeternitate dignus, qui fatum suum in argumentum veri vocat, qui in ultimo illo gradu positus exeuntem animam percunctatur nec usque ad mortem tantum, sed aliquid etiam ex ipsa morte discit: nemo diutius philosophatus. Sed non raptim relinquetur magnus vir et cum cura dicendus: dabimus te in omnem memoriam, clarissimum caput, Caianae cladis magna portio!

1 XV. Sed nihil prodest privatae tristitiae causas abiecisse. occupat enim nonnumquam odium generis humani et occurrit tot scelerum felicium turba, cum cogitaveris, quam sit rara simplicitas et quam ignota innocentia et vix umquam, nisi cum expedit, fides, et libidinis lucra damnaque pariter invisa et ambitio usque eo iam se suis non continens terminis, ut per turpitudinem splendeat: agitur animus in noctem et velut eversis virtutibus, quas nec sperare licet nec habere prodest, tenebrae oboriuntur.
2 In hoc itaque flectendi sumus, ut omnia volgi vitia non invisa nobis, sed ridicula videantur et Democritum potius imitemur quam Heraclitum. hic

enim, quotiens in publicum processerat, flebat, ille ridebat. huic omnia, quae agimus, miseriae, illi ineptiae videbantur: elevanda ergo omnia et facili animo ferenda. Humanius est deridere vitam quam deplorare. Adice quod 3 de humano quoque genere melius meretur qui ridet illud, quam qui luget: ille et spei bonae aliquid relinquit, hic autem stulte deflet, quae corrigi posse desperat. et universa contemplatus maioris animi est, qui risum non tenet quam qui lacrimas, quando levissimum adfectum animi movet et nihil magnum, nihil severum, ne miserum quidem ex tanto paratu putat. Singula propter quae laeti 4 ac tristes sumus, sibi quisque proponat et sciet verum esse quod Bion dixit: omnia hominum negotia similia initiis esse nec vitam illorum magis sanctam aut severam esse quam conceptum nihilo natum*. Sed satius est pu- 5 blicos mores et humana vitia placide accipere nec in risum nec in lacrimas excidentem. nam alienis malis torqueri aeterna miseria est, alienis delectari malis voluptas inhumana: sicut illa inutilis humanitas flere, quia aliquis filiam efferat, et frontem suam fingere. In 6 suis quoque malis ita gerere se oportet, ut dolori tantum des, quantum poscit, non quantum consuetudo. plerique enim lacrimas fundunt, ut ostendant, et totiens siccos oculos habent, quotiens spectator defuit, turpe iudicantes non flere, cum omnes faciant. adeo penitus hoc se malum fixit, ex aliena opinione pendere, ut in simulationem etiam res simplicissima, dolor, veniat.

XVI. Sequetur pars, quae solet non inmerito 1 contristare et in sollicitudinem adducere, ubi bonorum exitus mali sunt: ut Socrates cogitur in carcere mori, Rutilius in exilio vivere, Pompeius et Cicero clientibus suis praebere cervicem, Cato ille, virtutum viva imago, incumbens gladio simul de se ac de republica palam facere. Necesse est torqueri tam iniqua praemia fortunam persolvere: et quid sibi quisque nunc speret, cum videat pessima optimos pati? Quid ergo est? 2 vide quomodo quisque illorum tulerit, et si fortes fuerunt, ipsorum illos animos desidera. si muliebriter et

ignave perierunt, nihil periit. aut digni sunt, quorum virtus tibi placeat, aut indigni, quorum desideretur ignavia. quid enim est turpius quam si maximi viri timidos forti-
3 ter moriendo faciunt? Laudemus totiens dignum laudibus et dicamus: tanto fortior, tanto felicior! homines effugisti, casus, livorem, morbum. existi ex custodia. non tu dignus mala fortuna dis visus es, sed indignus, in quem iam aliquid fortuna posset. Subducentibus vero se et in ipsa morte ad vitam respectantibus manus iniciendae
4 sunt. Neminem flebo laetum, neminem flentem: ille lacrimas meas ipse abstersit, hic suis lacrimis effecit, ne ullis dignus sit. Ego Herculem fleam, quod vivus uritur, aut Regulum, quod tot clavis transfigitur, aut Catonem, quod volnera sua *iterat*? Omnes isti levi temporis inpensa invenerunt, quomodo aeterni fierent, et ad inmortalitatem moriendo venerunt.

1 XVII. Est et illa sollicitudinum non mediocris materia, si te anxie conponas nec ullis simpliciter ostendas, qualis multorum vita est, ficta, ostentationi parata. torquet enim adsidua observatio sui et deprehendi aliter ac solet, metuit, nec umquam cura solvimur, ubi totiens nos aestimari putamus, quotiens adspici. Nam et multa incidunt, quae invitos denudent, et, ut bene cedat tanta sui diligentia, non tamen iucunda
2 vita aut secura est semper sub persona viventium. At illa quantum habet voluptatis sincera et per se inornata simplicitas, nihil obtendens moribus suis? Subit tamen et haec vita contemptus periculum, si omnia omnibus patent. sunt enim qui fastidiant, quicquid propius adierunt. sed nec virtuti periculum est, ne admota oculis revilescat, et satius est simplicitate contemni quam perpetua simulatione torqueri. Modum tamen rei adhibeamus:
3 multum interest, simpliciter vivas an neglegenter. Multum et in se recedendum est: conversatio enim dissimilium bene composita disturbat et renovat adfectus et quicquid inbecillum in animo nec percuratum est, exulcerat. Miscenda tamen ista et alternanda sint, solitudo et frequentia: illa nobis faciet hominum

desiderium, haec nostri, et erit altera alterius remedium. odium turbae sanabit solitudo, taedium solitudinis turba. Nec in eadem intentione aequaliter retinenda 4 mens est, sed ad iocos devocanda. Cum puerulis Socrates ludere non erubescebat, et Cato vino laxabat animum curis publicis fatigatum, et Scipio triumphale illud ac militare corpus movit ad numeros, non molliter se infringens, ut nunc mos est etiam incessu ipso ultra muliebrem mollitiam fluentibus, sed ut antiqui illi viri solebant inter lusum ac festa tempora virilem in modum tripudiare, non facturi detrimentum, etiamsi ab hostibus suis spectarentur. Danda est animis remissio: meliores 5 acrioresque requieti surgent. ut fertilibus agris non est imperandum, cito enim illos exhauriet numquam intermissa fecunditas, ita animorum inpetus adsiduus labor franget. vires recipient paulum resoluti et emissi. nascitur ex adsiduitate laborum animorum hebetatio quaedam et languor. Nec ad hoc tanta hominum cupiditas tenderet, 6 nisi naturalem quamdam voluptatem haberet lusus iocusque. quorum frequens usus omne animis pondus omnemque vim eripiet: nam et somnus refectioni necessarius est: hunc tamen semper si *per* diem noctemque continues, mors erit. multum interest, remittas aliquid, an solvas. Legum conditores festos instituerunt dies, ut ad 7 hilaritatem homines publice cogerentur, tamquam necessarium laboribus interponentes temperamentum. et magni, ut dixi, viri quidam sibi menstruas certis diebus ferias dabant, quidam nullum non diem inter otium et curas dividebant. qualem Pollionem Asinium [oratorem magnum] meminimus, quem nulla res ultra decumam retinuit. ne epistulas quidem post eam horam legebat, ne quid novae curae nasceretur, sed totius diei lassitudinem duabus illis horis ponebat. quidam medio die interiunxerunt et in postmeridianas horas aliquid levioris operae distulerunt. maiores quoque nostri novam relationem post horam decimam in senatu fieri vetabant. miles vigilias dividit et nox inmunis est ab expeditione redeuntium. Indulgendum est 8 animo dandumque subinde otium, quod alimenti ac virium

loco sit. et in ambulationibus apertis vagandum, ut coelo libero et multo spiritu augeat adtollatque se animus. aliquando vectatio iterque et mutata regio vigorem dabunt convictusque et liberalior potio. nonnumquam et usque ad ebrietatem veniendum, non ut mergat nos, sed ut deprimat. eluit enim curas et ab imo animum movet et ut morbis quibusdam ita tristitiae medetur. Liberque non ob licentiam linguae dictus est inventor vini, sed quia liberat servitio curarum animum et adserit vegetatque et
9 audaciorem in omnes conatus facit. Sed ut libertatis ita vini salubris moderatio est. Solonem Arcesilaumque indulsisse vino credunt. Catoni ebrietas obiecta est. facilius efficiet, quisquis obiecerit, hoc crimen honestum quam turpem Catonem. Sed nec saepe faciendum est, ne animus malam consuetudinem ducat, et aliquando tamen in exsultationem libertatemque extrahendus tristisque so-
10 brietas removenda paulisper. Nam sive Graeco poetae credimus: „aliquando et insanire iucundum est," sive Platoni: „frustra poeticas fores conpos sui pepulit," sive Aristoteli: „nullum magnum ingenium sine mixtura dementiae fuit." non potest grande aliquid et super ceteros
11 loqui nisi mota mens. cum volgaria et solita contempsit instinctuque sacro surrexit excelsior, tunc demum aliquid cecinit grandius ore mortali. non potest sublime quicquam et in arduo positum contingere, quamdiu apud se est: desciscat oportet a solito et efferatur et mordeat frenos et rectorem rapiat suum eoque ferat, quo per se timuisset escendere.

12 Habes, Serene carissime, quae possint tranquillitatem tueri, quae restituere, quae subrepentibus vitiis resistant: illud tamen scito, nihil horum satis esse validum rem inbecillam servantibus, nisi intenta et adsidua cura circumit animum labentem.

L. ANNAEI SENECAE
DIALOGORUM LIBER X.

AD PAULINUM

DE BREVITATE VITAE.

I. Maior pars mortalium, Pauline, de naturae 1 malignitate conqueritur, quod in exiguum aevi gignimur, quod haec tam velociter, tam rapide dati nobis temporis spatia decurrant, adeo ut exceptis admodum paucis ceteros in ipso vitae adparatu vita destituat. nec huic publico, ut opinantur, malo turba tantum et inpudens volgus ingemuit. clarorum quoque virorum hic adfectus querelas evocavit: inde illa maximi medicorum exclamatio est: „vitam brevem esse, longam artem." inde Aristotelis cum rerum natura exigentis mi- 2 nime conveniens sapienti viro lis est. ait: *iniustam* animalibus tantum indulsisse, ut quina aut dena secula edu[ce]rent: homini in tam multa ac magna genito tanto citeriorem terminum stare." Non exiguum temporis 3 habemus, sed multum perdidimus. satis longa vita et in maximarum rerum consummationem large data est, si tota bene conlocaretur. sed ubi per luxum ac neglegentiam diffluit, ubi nullae bonae rei inpenditur, ultima demum necessitate cogente, quam ire non intelleximus, transisse sentimus. Ita est, non accepimus brevem 4 vitam, sed fecimus, nec inopes eius, sed prodigi sumus. Sicut amplae et regiae opes ubi ad malum dominum pervenerunt, momento dissipantur, at quamvis modicae si bono custodi traditae sunt, usu crescunt: ita aetas nostra bene disponenti multum patet.

II. Quid de rerum natura querimur? illa se benigne 1 gessit. vita, si uti scias, longa est. Alium insatiabilis tenet avaritia, alium in supervacuis laboribus operosa sedulitas. alius vino madet. alius inertia torpet. alium

defatigat ex alienis iudiciis suspensa semper ambitio. alium mercandi praeceps cupiditas circa omnis terras, omnia maria spe lucri ducit. quosdam torquet cupido militiae numquam non aut alienis periculis intentos aut suis anxios. sunt quos ingratus superiorum cultus voluntaria 2 servitute consumat. multos aut adfectatio alienae fortunae aut suae [*cura*] detinuit. plerosque nihil certum sequentis vaga et inconstans et sibi displicens levitas per nova consilia iactavit. quibusdam nihil, quo cursum dirigant, placet, sed marcentis oscitantisque fata deprehendunt, adeo ut quod apud maximum poetarum more oraculi dictum est, verum esse non dubitem:

exigua pars est vitae qua [*nos*] *vivimus.*

ceterum quidem omne spatium non vita, sed tempus est. 3 Urgentia circumstant vitia undique nec resurgere aut in dispectum veri adtollere oculos sinunt, *sed* mersos et in cupiditatem infixos premunt. numquam illis recurrere ad se licet. si quando aliqua fortuito quies contigit, veluti profundo mari, in quo post ventum quoque volutatio est, fluctuantur nec umquam illis a cupiditatibus suis otium 4 instat. De istis me putas disserere, quorum in confesso mala sunt? adspice illos, ad quorum felicitatem concurritur: bonis suis effocantur. Quam multis divitiae graves sunt? quam multorum eloquentia cotidiano ostentandi ingenii spatio sanguinem educit? quam multi continuis voluptatibus pallent? quam multis nihil liberi relinquit circumfusus clientium populus? omnis denique istos ab infimis usque ad summos pererra: hic advocat, hic adest. ille periclitatur, ille defendit, ille iudicat. nemo se sibi vindicat. alius in alium consumimur. interroga de istis, quorum nomina ediscuntur: his illos dignosci videbis notis: „ille 5 illius cultor est, hic illius.“ suus nemo est. Deinde dementissima quorumdam indignatio est. queruntur de superiorum fastidio, quod ipsis adire volentibus non vacaverint: audet quisquam de alterius superbia queri, qui sibi ipse numquam vacat? Ille tamen te, quisquis est, insolenti quidem voltu, sed aliquando respexit. ille aures suas ad tua verba demisit. ille te ad latus suum recepit: tu non

inspicere te umquam, non audire dignatus es. Non est itaque, quod ista officia cuiquam inputes, quoniam quidem, cum illa faceres, non esse cum aliquo volebas, sed tecum esse non poteras.

III. Omnia licet, quae umquam ingenia fulserunt, in 1 hoc unum consentiant, numquam satis hanc humanarum mentium caliginem mirabuntur: praedia sua occupari a nullo patiuntur et, si exigua contentio est de modo finium, ad lapides et arma discurrunt: in vitam suam incedere alios sinunt, immo vero ipsi etiam possessores eius futuros inducunt. nemo invenitur, qui pecuniam suam dividere velit: vitam unusquisque quam multis distribuit? adstricti sunt in continendo patrimonio: simul ad iacturam temporis ventum est, profusissimi in eo, cuius unius honesta avaritia est. Libet itaque ex seniorum turba conpre- 2 hendere aliquem: „pervenisse te ad ultimum aetatis humanae videmus. centesimus tibi vel supra premitur annus: agedum, ad conputationem aetatem tuam revoca. dic, quantum ex isto tempore creditor, quantum amica, quantum rex, quantum cliens abstulerit. quantum lis uxoria, quantum servorum coercitio, quantum officiosa per urbem discursatio. adice morbos, quos manu fecimus. adice quod et sine usu iacuit: videbis te pauciores annos habere quam numeras. Repete memoria tecum, quando 3 certus consilii fueris, quotus quisque dies ut destinaveras recesserit, quando tibi usus tui fuerit, quando in statu suo voltus, quando animus intrepidus, quid tibi in tam longo aevo facti operis sit, quam multi vitam tuam diripuerint te non sentiente, quid perderes, quantum vanus dolor, stulta laetitia, avida cupiditas, blanda conversatio abstulerit, quam exiguum tibi de tuo relictum sit: intelleges te inmaturum mori.“ Quid ergo est in 4 causa? tamquam semper victuri vivitis. numquam vobis fragilitas vestra succurrit. non observatis, quantum iam temporis transierit. velut ex pleno et abundanti perditis, cum interim fortasse ille ipse qui alicui vel homini vel rei donatur dies ultimus sit. Omnia tamquam mortales timetis, omnia tamquam inmortales con-

5 cupiscitis. Audies plerosque dicentes: „a quinquagesimo anno in otium secedam. sexagesimus me annus ab officiis dimittet.“ et quem tandem longioris vitae praedem accipis? quis ista sicut disponis ire patietur? non pudet te reliquias vitae tibi reservare et id solum tempus bonae menti destinare, quod in nullam rem conferri possit? quam serum est tunc vivere incipere, cum desinendum est? quae tam stulta mortalitatis oblivio in quinquagesimum et sexagesimum annum differre sana consilia et inde velle vitam inchoare, quo pauci perduxerunt?

1 IV. Potentissimis et in altum sublatis hominibus excidere voces videbis, quibus otium optent, laudent, omnibus bonis suis praeferant. cupiunt interim ex illo fastigio suo, si tuto liceat, descendere. nam ut nihil extra lacessat aut quatiat, in se ipsa fortuna ruit.
2 Divus Augustus, cui di plura quam ulli praestiterunt, non desiit quietem sibi precari et vacationem a republica petere. omnis eius sermo ad hoc semper revolutus est, ut speraret otium. hoc labores suos, etiamsi falso, dulci
3 tamen oblectabat solatio, aliquando se victurum sibi. In quadam ad senatum missa epistula, cum requiem suam non vacuam fore dignitatis nec a priore gloria discrepantem pollicitus esset, haec verba inveni: *Sed ista fieri speciosius quam promitti possunt. me tamen cupido temporis optatissimi mihi provexit, ut quoniam rerum laetitia moratur adhuc, perciperem aliquid voluptatis ex verborum dul-*
4 *cedine.* Tanta visa est res otium, ut illam, quia usu non poterat, cogitatione praesumeret. qui omnia videbat ex se uno pendentia, qui hominibus gentibusque fortunam dabat, illum diem laetissimus cogitabat, quo magnitudinem suam exueret. expertus erat, quantum illa bona per omnis terras fulgentia sudoris exprimerent, quantum oc-
5 cultarum sollicitudinum tegerent: cum civibus primum, deinde cum collegis, novissime cum adfinibus coactus armis decernere mari terraque sanguinem fudit: per Macedoniam, Siciliam, Aegyptum, Syriam Asiamque et omnis prope oras bello circumactus Romana caede lassos exercitus ad externa bella convertit. dum Alpes pla-

eat inmixtosque mediae paci et imperio hostes perdomat, dum ultra Rhenum et Euphraten et Danubium terminos movet, in ipsa urbe Murenae, Caepionis, Lepidi, Egnatiorum in eum mucrones acuebantur. Nondum horum 6 effugerat insidias: filia et tot nobiles iuvenes adulterio velut sacramento adacti iam infractam aetatem territabant. plusque et iterum timenda cum Antonio mulier. haec ulcera cum ipsis membris absciderat: alia subnascebantur. velut [*intra*] grave multo sanguine corpus partes semper aliquae rumpebantur. Itaque otium optabat. in huius spe et cogitatione labores eius residebant. hoc votum erat eius, qui voti conpotes facere poterat.

V. Marcus Cicero inter Catilinas, Clodios iactatus 1 Pompeiosque et Crassos, partim manifestos inimicos, partim dubios amicos, dum fluctuatur cum republica et illam pessum euntem tenet, novissime abductus, nec secundis rebus quietus nec adversarum patiens, quotiens illum ipsum consulatum suum non sine causa, sed sine fine laudatum detestatur? Quam flebiles voces exprimit 2 in quadam ad Atticum epistula iam victo patre Pompeio, adhuc filio in Hispania fracta arma refovente? *Quid agam*, inquit, *hic quaeris? moror in Tusculano meo semiliber*. alia deinceps adicit, quibus et priorem aetatem conplorat et de praesenti queritur et de futura desperat. Semilibe- 3 rum se dixit Cicero: at mehercules numquam sapiens in tam humile nomen procedet, numquam semiliber erit, integrae semper libertatis et solidae, solutus, et sui iuris et altior ceteris. quid enim supra eum potest esse, qui supra fortunam est?

VI. Livius Drusus, vir acer et vehemens, cum leges 1 novas et mala Gracchana movisset, stipatus ingenti totius Italiae coetu, exitum rerum non pervidens, quas nec agere licebat nec iam liberum erat semel inchoatas relinquere, exsecratus inquietam a primordiis vitam dicitur dixisse: „uni sibi ne puero quidem umquam ferias contigisse.“ Ausus est enim et pupillus adhuc et praetextatus iudicibus reos commendare et gratiam suam foro interponere tam efficaciter quidem, ut quaedam iudicia

2 constet ab illo rapta. Quo non erumperet tam inmatura ambitio? scires in malum ingens et privatum et publicum evasuram praecoquem audaciam. sero itaque querebatur nullas sibi ferias contigisse a puero seditiosus et foro gravis. Disputatur, an ipse sibi manus adtulerit. subito enim volnere per inguen accepto conlapsus est, aliquo dubitante, an mors eius voluntaria esset, nullo, an tem-
3 pestiva. Supervacuum est commemorare plures, qui cum aliis felicissimi viderentur, ipsi in se verum testimonium dixerunt, perosi omnem actum annorum suorum. sed his querelis nec alios mutaverunt nec se ipsos. nam cum verba eruperunt, adfectus ad consuetudinem rela-
4 buntur. Vestra mehercules vita, licet supra mille annos exeat, in artissimum contrahetur. ista vitia nullum non seculum devorabunt: hoc vero spatium quod, quamvis natura currit, ratio dilatat, cito vos effugiat necesse est. non enim adprehenditis nec [retinetis] velocissimae omnium rei moram facitis, sed abire ut rem supervacuam ac reparabilem sinitis.

1 VII. *In primis autem et illos numero, qui nulli rei nisi vino ac libidini vacant.* nulli enim turpius occupati sunt. ceteri etiamsi vana gloriae imagine teneantur, speciose tamen errant. licet avaros mihi, licet iracundos enumeres vel odia exercentes iniusta vel bella: omnes isti virilius peccant: in Venerem ac libidinem pro-
2 iectorum inhonesta tabes est. Omnia istorum tempora excute. adspice quamdiu conputent, quamdiu insidientur, quamdiu timeant, quamdiu colant, quamdiu colantur, quantum vadimonia sua atque aliena occupent, quantum convivia, quae iam ipsa officia sunt: videbis, quemadmodum illos respirare non sinant vel mala sua vel bona
3 Denique inter omnes convenit nullam rem bene exerceri posse ab homine occupato, non eloquentiam, non liberales disciplinas, quando districtus animus nihil altius recipit, sed omnia velut inculcata respuit. *Nihil minus est hominis occupati quam vivere. nullius rei difficilior scientia est.* professores aliarum artium volgo multique sunt. quasdam vero ex his pueri admo-

dum ita percepisse visi sunt, ut etiam praecipere possent: vivere tota vita discendum est et, quod magis fortasse mirabere, tota vita discendum est mori. Tot maximi 4 viri relictis omnibus inpedimentis, cum divitiis, officiis, voluptatibus renuntiassent, hoc unum in extremam usque aetatem egerunt, ut vivere scirent: plures tamen ex his nondum se scire confessi vita abierunt, nedum ut isti sciant. Magni, mihi crede, et supra humanos errores 5 eminentis viri est nihil ex suo tempore delibari sinere. et ideo eius vita longissima est, quia, quantumcumque patuit, totum ipsi vacavit. nihil inde incultum otiosumque [vacavit], nihil sub alio fuit. neque enim quicquam reperit dignum, quod cum tempore suo permutaret custos eius parcissimus. itaque satis illi fuit: iis vero necesse est defuisse, ex quorum vita multum populus tulit. Nec 6 est quod putes hinc illos aliquando intellegere damnum suum: plerosque certe audies ex his, quos magna felicitas gravat, inter clientium greges aut causarum actiones aut ceteras honestas miserias exclamare interdum: „vivere mihi non licet." Quidni non liceat? omnes illi, qui 7 te sibi advocant, tibi abducunt. Ille reus quot dies abstulit? quot ille candidatus? quot illa anus efferendis heredibus lassa? quot ille ad inritandam avaritiam captantium simulatus aeger? quot ille potentior amicus, qui vos non in amicitiam, sed in adparatum habet? Dispunge, inquam, et recense vitae tuae dies: videbis paucos admodum et *rei*culos apud te resedisse. Adsecutus ille quos 8 optaverat fasces cupit ponere et subinde dicit: „quando hic annus praeteribit?" Facit ille ludos, quorum sortem sibi obtingere magno aestimavit: „quando, inquit, istos effugiam?" Diripitur ille toto foro patronus et magno concursu omnia ultra, quam audiri potest, conplet: „quando, inquit, res proferentur?" Praecipitat quisque vitam suam et futuri desiderio laborat, praesentium taedio. At 9 ille qui nullum non tempus in usus suos confert, qui omnes dies tamquam vitam ordinat, nec optat crastinum nec timet. Quid enim est, quod iam ulla hora novae voluptatis possit adferre? omnia nota, omnia ad satietatem

percepta sunt. de cetero fors fortuna, ut volet, ordinet: vita iam in tuto est. huic adici potest, detrahi nihil, et adici sic, quemadmodum saturo iam ac pleno aliquid cibi:
10 quod nec desiderat, capit. Non est itaque quod quemquam propter canos aut rugas putes diu vixisse: [non ille diu vixit, sed] diu fuit. Quid enim, si illum multum putes navigasse, quem saeva tempestas a portu exceptum huc et illuc tulit ac vicibus ventorum ex diverso furentium per eadem spatia in orbem egit? non ille multum navigavit, sed multum iactatus est.

1 VIII. Mirari soleo, cum video aliquos tempus petentes et eos, qui rogantur, facillimos: illud uterque spectat, propter quod tempus petitum est, ipsum quidem neuter. quasi nihil petitur, quasi nihil datur res omnium pretiosissima: luditur. Fallit autem illos, quia res incorporalis est, quia sub oculos non venit, ideoque vilissima aesti-
2 matur, immo paene nullum eius pretium est. Annua congiaria homines clarissimi accipiunt et [in] his aut operam aut diligentiam suam locant: nemo aestimat tempus. utuntur illo laxius quasi gratuito. at eosdem aegros vide, si mortis periculum propius est admotum, medicorum genua tangentes. si metuunt capitale supplicium, omnia sua, ut vivant paratos inpendere: tanta in illis discordia
3 adfectuum est. Quodsi posset quemadmodum praeteritorum annorum cuiusque numerus proponi, sic futurorum: quomodo illi, qui paucos viderent superesse, trepidarent, quomodo illis parcerent? Atqui facile est quamvis exiguum dispensare, quod certum est: id debet servari
4 diligentius, quod nescias quando deficiat. Nec est tamen, quod putes illos ignorare, quam cara res sit: dicere solent eis, quos valdissime diligunt, paratos se partem annorum suorum dare. dant nec intellegunt: dant autem ita, ut sine illorum incremento sibi detrahant. sed hoc ipsum, an detrahant, nesciunt. ideo tolerabilis est illis
5 iactura detrimenti latentis. Nemo restituet annos, nemo iterum te tibi reddet. ibit, qua coepit, aetas nec cursum suum aut revocabit aut supprimet. nihil tumultuabitur, nihil admonebit velocitatis suae: tacita labetur. non illa

se regis imperio, non favore populi longius proferet: sicut missa est a primo die, curret. nusquam devertetur, nusquam remorabitur. Quid fiet? tu occupatus es, vita festinat: mors interim aderit, cui, velis nolis, vacandum est. Potestne quicquam —? * * *

IX. Sensus hominum, eorum dico, qui prudentiam 1 iactant, operosius occupati sunt: ut melius possint vivere, inpendio vitae vitam instruunt, cogitationes suas in longum ordinant. Maxima porro vitae iactura dilatio est: illa primum quemque extrahit diem, illa eripit praesentia, dum ulteriora promittit. maximum vivendi inpedimentum est exspectatio, quae pendet ex crastino, perdit hodiernum: quod in manu fortunae positum est, disponis, quod in tua, dimittis. Quo spectas, quo te extendis? omnia quae ventura sunt, in incerto iacent: protinus vive. Clamat ecce maximus vates et velut divino 2 ore instinctus salutare carmen canit:

optima quaeque dies miseris mortalibus aevi
prima fugit.

Quid cunctaris, inquit, quid cessas? nisi occupas, fugit. et cum occupaveris, tamen fugiet. itaque cum celeritate temporis utendi velocitate certandum est et velut ex torrenti rapido nec semper ituro cito hauriendum. Hoc quo- 3 que pulcherrime ad exprobrandam infinitam cogitationem, quod non optimam quamque aetatem, sed diem dicit. quid securus et in tanta temporum fuga lentus menses tibi et annos et longam seriem, utcumque aviditati tuae visum est, exporrigis? de die tecum loquitur et de hoc ipso fugiente. Non dubium est ergo, quin prima 4 quaeque optima dies fugiat mortalibus miseris, id est occupatis: quorum pueriles adhuc animos senectus opprimit, ad quam inparati inermesque perveniunt. nihil enim provisum est: subito in illam necopinantes inciderunt. accedere eam cotidie non sentiebant. Quemadmodum aut sermo aut lectio aut aliqua intentior 5 cogitatio iter facientis decipit et pervenisse se ante sciunt quam adpropinquasse: sic hoc iter vitae adsiduum et ci-

tatissimum, quod vigilantes dormientesque eodem gradu facimus, occupatis non adparet nisi in fine.

1 X. Quod proposui si in partes velim et argumenta diducere, multa mihi occurrent, per quae probem brevissimam esse occupatorum vitam. Solebat dicere Fabianus, non ex his cathedrariis philosophis, sed ex veris et antiquis: *Contra adfectus inpetu, non subtilitate pugnandum, nec minutis volneribus, sed incursu avertendam aciem non probam: cavillationes enim contundi debere, non vellicari.* Tamen ut illis error exprobretur suus, docendi, non tantum deplorandi sunt.
2 In tria tempora vita dividitur: quod fuit, quod est, quod futurum est. ex his quod agimus, breve est, quod acturi sumus, dubium, quod egimus, certum. hoc est enim, in quod fortuna ius perdidit, quod in nullius arbitrium reduci potest. hoc amittunt occupati. nec enim illis vacat praeterita respicere, et si vacet, iniucunda est
3 poenitendae rei recordatio. inviti itaque ad tempora male exacta animum revocant nec audent ea retemptare, quorum vitia, etiam quae aliquo praesentis voluptatis lenocinio subripiebantur, retractando patescunt. Nemo, nisi *a* quo omnia acta sunt sub censura sua, quae numquam
4 fallitur, libenter se in praeteritum retorquet. Ille qui multa ambitiose concupiit, superbe contempsit, inpotenter vicit, insidiose decepit, avare rapuit, prodige effudit, necesse est memoriam suam timeat: atqui haec est pars temporis nostri sacra ac dedicata, omnis humanos casus supergressa, extra regnum fortunae subducta, quam non inopia, non metus, non morborum incursus exagitet. haec nec turbari nec eripi potest: perpetua eius et intrepida possessio est. singuli tantum dies, et hi per momenta, praesentes sunt: at praeteriti temporis omnes, cum iusseritis, aderunt, ad arbitrium tuum inspici se ac
5 detineri patientur, quod facere occupatis non vacat. Securae et quietae mentis est in omnes vitae suae partes discurrere: occupatorum animi, velut sub iugo sint, flectere se ac respicere non possunt. abit igitur vita eorum in profundum et ut nihil prodest, licet quantum libet in-

geras, si non subest, quod excipiat ac servet, sic nihil refert quantum temporis detur, si non est, ubi subsidat: per quassos foratosque animos transmittitur. Praesens 6 tempus brevissimum est, adeo quidem, ut quibusdam nullum videatur. in cursu enim semper est, fluit et praecipitatur. ante desinit esse quam venit, nec magis moram patitur quam mundus aut sidera, quorum inrequieta semper agitatio numquam in eodem vestigio manet. Solum igitur ad occupatos praesens pertinet tempus, quod tam breve est, ut adripi non possit, et id ipsum illis districtis in multa subducitur.

XI. Denique vis scire quam non diu vivant? vide 1 quam cupiant diu vivere. Decrepiti senes paucorum annorum accessionem votis mendicant. minores natu ipsos esse fingunt. mendacio sibi blandiuntur et tam libenter se fallunt quam si una fata decipiant. Iam vero cum illos aliqua inbecillitas mortalitatis admonuit, quemadmodum paventes moriuntur, non tamquam exeant de vita, sed tamquam extrahantur. stultos se fuisse, ut non vixerint, clamitant et, si modo evaserint ex illa valitudine, in otio victuros. tunc quam frustra paraverint, quibus non fruerentur, quam in cassum omnis ceciderit labor, cogitant. At quibus vita procul ab omni negotio 2 agitur, quidni spatiosa sit? nihil ex illa delegatur, nihil alio atque alio spargitur, nihil inde fortunae traditur, nihil neglegentia interit, nihil largitione detrahitur, nihil supervacuum est: tota, ut ita dicam, in reditu est. quantulacumque itaque abunde sufficit et ideo, quandoque ultimus dies venerit, non cunctabitur sapiens ire ad mortem certo gradu.

XII. Quaeris fortasse, quos occupatos vo- 1 cem? non est quod me solos putes dicere, quos a basilica inmissi demum canes eiciunt, quos aut in sua vides turba speciosius elidi aut in aliena contemptius, quos officia domibus suis evocant, ut alienis foribus inlidant, [*quos*] hasta praetoris infami lucro et quandoque suppuraturo exercet. Quorumdam otium occupatum 2 est: in villa aut in lecto suo, in media solitudine, quam-

vis ab omnibus recesserint, sibi ipsi molesti sunt: quorum non otiosa vita dicenda est, sed desidiosa occupatio. Illum tu otiosum vocas qui Corinthia, paucorum furore pretiosa, anxia subtilitate concinnat et maiorem dierum partem in aeruginosis lamellis consumit? qui in ceromate (nam, pro facinus, ne Romanis quidem vitiis laboramus) sectator puerorum rixantium sedet? qui vinctorum suorum greges in aetatium et colorum paria didu-
3 cit? qui athletas novissimos pascit? Quid? illos otiosos vocas, quibus apud tonsorem multae horae transmittuntur, dum decerpitur, si quid proxima nocte succrevit, dum de singulis capillis in consilium itur, dum aut disiecta coma restituitur aut deficiens hinc atque illinc in frontem conpellitur? quomodo irascuntur, si tonsor paulo neglegentior fuit, tamquam virum tonderet? quomodo excandescunt, si quid ex iuba sua decisum est, si quid extra ordinem iacuit, nisi omnia in anulos suos reciderunt? quis est istorum qui non malit rempublicam suam turbari quam comam? qui non sollicitior sit de capitis sui decore quam de salute? qui non comptior esse malit quam honestior? hos tu otiosos vocas inter pectinem spe-
4 culumque occupatos? Quid illi? [*qui*] in conponendis, audiendis, dicendis canticis operati sunt, dum vocem, cuius rectum cursum natura et optimum et simplicissimum fecit, inflexu modulationis inertissimae torquent, quorum digiti aliquod intra se carmen metientes semper sonant, quorum, cum ad res serias, etiam saepe tristes adhibiti sunt, exauditur tacita modulatio: non habent isti otium,
5 sed iners negotium. Convivia mehercules horum non posuerim inter vacantia tempora, cum videam, quam solliciti argentum ordinent, quam diligenter exoletorum suorum tunicas succingant, quam suspensi sint, quomodo aper a coco exeat, qua celeritate signo dato glabri ad ministeria discurrant, quanta arte scindantur aves in frusta non enormia, quam curiose infelices pueruli ebriorum sputa detergeant: ex his elegantiae lautitiaeque fama captatur et usque eo in omnes vitae secessus mala sua illos sequuntur, ut nec bibant sine ambitione nec edant.

Ne illos quidem inter otiosos numeraveris, qui sella se et 6
lectica huc et illuc ferunt et ad gestationum suarum,
quasi deserere illas non liceat, horas occurrunt. quos
quando lavari debeant, quando natare, quando coenare,
alius admonet, et usque eo nimio delicati animi languore
solvuntur, ut per se scire non possint, an esuriant. Au- 7
dio quemdam ex delicatis, si modo deliciae vocandae
sunt vitam et consuetudinem humanam dediscere, cum ex
balneo inter manus elatus et in sella positus esset, dixisse
interrogando: „iam sedeo?“ Hunc tu ignorantem, an
sedeat, putas scire an vivat, an videat, an otiosus sit?
non facile dixerim, utrum magis miserear, si hoc ignoravit,
an si ignorare se finxit. Multarum quidem rerum 8
oblivionem sentiunt, sed multarum et imitantur. quaedam
vitia illos, quasi felicitatis argumenta, delectant. nimis
humilis et contempti hominis videtur scire quid faciat:
i nunc et mimos multa mentiri ad exprobrandam luxuriam
puta. plura mehercules praetereunt quam fingunt et tanta
incredibilium vitiorum copia ingenioso in hoc unum seculo
processit, ut iam mimorum arguere possimus neglegentiam.
esse aliquem, qui usque eo deliciis interierit,
ut an sedeat alteri credat? Non est ergo hic otiosus. aliud 9
nomen inponas: aeger est, immo mortuus est. Ille otiosus
est, cui otii sui et sensus est: hic vero semivivus, cui
ad intellegendos corporis sui habitus indice opus est.
quomodo potest hic ullius temporis dominus esse?

XIII. Persequi singulos longum est, quorum aut latrunculi 1
aut pila aut excoquendi in sole corporis
cura consumpsere vitam. Non sunt otiosi, quorum
voluptates multum negotii habent. Nam de illis nemo
dubitabit, quin operose nihil agant, qui literarum inutilium
studiis detinentur, quae iam apud Romanos
quoque magna manus est. Graecorum iste morbus fuit 2
quaerere, quem numerum Ulixes remigum habuisset.
prior scripta esset Ilias an Odyssea. praeterea an eiusdem
esset auctoris. alia deinceps huius notae, quae sive
contineas, nihil tacitam conscientiam iuvant, sive proferas,
non doctior videaris, sed molestior. Ecce Romanos 3

quoque invasit inane studium supervacua discendi his diebus audivi quemdam referentem, quae primus quisque ex Romanis ducibus fecisset: primus navali proelio Duillius vicit, primus Curius Dentatus in triumpho duxit elephantos. Etiamnunc ista, etsi ad veram gloriam non tendunt, circa civilium tamen operum exempla versantur. non est profutura talis scientia, est tamen, quae [nos] 4 speciosa rerum vanitate detineat. Hoc quoque quaerentibus remittamus, quis Romanis primus persuaserit navem conscendere? Claudius is fuit, Caudex ob hoc ipsum adpellatus, quia plurium tabularum contextus caudex apud antiquos vocatur, unde publicae tabulae codices dicuntur et naves nunc quoque, quae ex antiqua consuetudine commeatus [per Tiberim] subvehunt, codicariae 5 vocantur. Sane et hoc ad rem pertineat, quod Valerius Corvinus primus Messanam vicit et primus ex familia Valeriorum urbis captae in se translato nomine Messana adpellatus est paulatimque volgo permutante literas Mes-6 salla dictus. Num et hoc cuiquam curare permittes, quod primus L. Sulla in circo leones solutos dedit, cum alioqui adligati darentur, ad conficiendos eos missis a rege Boccho iaculatoribus? et hoc sane remittatur. Num et Pompeium primum in circo elephantorum duodeviginti pugnam edidisse commissis more proelii noxiis hominibus ad ullam rem bonam pertinet? princeps civitatis et inter antiquos principes, ut fama tradidit, bonitatis eximiae, memorabile putavit spectaculi genus novo more perdere homines. depugnant? parum est. lancinantur? parum est: 7 ingenti mole animalium exterantur. Satius erat ista in oblivionem ire, ne quis postea potens disceret invideretque rei minime humanae. O quantum caliginis mentibus nostris obicit magna felicitas! Ille se supra rerum naturam esse tunc credidit, cum tot miserorum hominum catervas sub alio coelo natis beluis obiceret, cum bellum inter tam disparia animalia committeret, cum in conspectu populi Romani multum sanguinis funderet mox plus ipsum fundere coacturus: at idem postea Alexandrina perfidia deceptus ultimo mancipio transfodiendum se

praebuit, tum demum intellecta inani iactatione cognominis sui. Sed ut illo revertar, unde decessi, et in eadem 8 materia ostendam supervacuam quorumdam diligentiam: idem narrabat Metellum victis in Sicilia Poenis triumphantem unum omnium Romanorum ante currum centum et viginti captivos elephantos duxisse. Sullam ultimum Romanorum protulisse pomoerium, quod numquam provinciali, sed Italico agro adquisito proferre moris apud antiquos fuit. Hoc scire magis prodest, quam Aventinum montem extra pomoerium esse, ut ille adfirmabat, propter alteram ex duabus causis, aut quod plebs eo secessisset, aut quod Remo auspicante illo loco aves non addixissent. Alia deinceps innumerabilia, quae aut *paria* 9 sunt mendaciis aut similia. nam ut concedas omnia eos fide bona dicere, ut ad praestationem scribant: tamen cuius ista errores minuent? cuius cupiditates prement? quem fortiorem, quem iustiorem, quem liberaliorem facient? Dubitare se interim Fabianus noster aiebat, an satius esset nullis studiis admoveri quam his inplicari.

XIV. S o l i o m n i u m o t i o s i s u n t q u i s a p i e n t i a e 1 v a c a n t: s o l i v i v u n t. nec enim suam tantum aetatem bene tuentur: omne aevum suo adiciunt. quicquid annorum ante illos actum est, illis adquisitum est. Nisi ingratissimi sumus, illi clarissimi sacrarum opinionum conditores nobis nati sunt, nobis vitam praeparaverunt. ad res pulcherrimas ex tenebris ad lucem erutas alieno labore deducimur. nullo nobis seculo interdictum est, in omnia admittimur et, si magnitudine animi egredi humanae inbecillitatis angustias libet, multum, per quod spatiemur, temporis est. Disputare cum Socrate licet, dubitare cum Carneade, 2 cum Epicuro quiescere, hominis naturam cum Stoicis vincere, cum Cynicis excedere, quum rerum natura in consortium omnis aevi patiatur incedere. Quidni ab hoc exiguo et caduco temporis transitu in illa toto nos demus animo, quae inmensa, quae aeterna sunt, quae cum melioribus communia? Isti, qui per officia discursant, qui 3 se aliosque inquietant, cum bene insanierint, cum omnium limina cotidie perambulaverint nec ullas apertas fo-

res praeterierint, cum per diversissimas domos meritoriam salutationem circumtulerint, quotum quemque ex
4 tam inmensa et variis cupiditatibus districta urbe poterunt videre? quam multi erunt, quorum illos aut somnus aut luxuria aut inhumanitas submoveat? quam multi qui illos, cum diu torserint, simulata festinatione transcurrant? quam multi per refertum clientibus atrium prodire vitabunt et per obscuros aedium aditus profugient? quasi non inhumanius sit decipere quam excludere. quam multi hesterna crapula semisomnes et graves, illis miser*is* suum somnum rumpent*ibus*, ut alienum exspectent, vix adlevatis labris insusurratum millies nomen oscitatione
5 superbissima reddent? Hos in veris officiis morari [putamus] licet dicamus, qui Zenonem, qui Pythagoran cotidie et Democritum ceterosque antistites bonarum artium, qui Aristotelem et Theophrastum volent habere quam familiarissimos. nemo horum non vacabit, nemo non venientem ad se beatiorem amantioremque sui dimittet. nemo quemquam vacuis a se manibus abire patietur. nocte conveniri et interdiu ab omnibus mortalibus possunt.

1 XV. Horum te mori nemo coget: omnes docebunt. horum nemo annos tuos conterit: suos tibi contribuit. nullius ex his sermo periculosus erit, nullius amicitia capitalis, nullius sumptuosa observatio. feres ex illis, quicquid voles. per illos non stabit, quominus plurimum,
2 quantum ceperis, haurias. Quae illum felicitas, quam pulchra senectus manet, qui se in horum clientelam contulit? habebit, cum quibus de minimis maximisque rebus deliberet, quos de se cotidie consulat, a quibus audiat verum sine contumelia, laudetur sine adulatione, ad quo-
3 rum se similitudinem effingat. Solemus dicere non fuisse in nostra potestate, quos sortiremur parentes, forte nobis datos: nobis vero ad nostrum arbitrium nasci licet. nobilissimorum ingeniorum familiae sunt: elige in quam adscisci velis. non in nomen tantum adoptaberis, sed in ipsa bona, quae non erunt sordide nec maligne custo-
4 dienda: maiora fient, quo illa pluribus diviseris. Hi tibi dabunt ad aeternitatem iter et te in illum locum, ex quo

nemo deicitur, sublevabunt. haec una ratio est extendendae mortalitatis, immo in inmortalitatem vertendae. Honores, monumenta, quicquid aut decretis ambitio iussit aut operibus exstruxit, cito subruitur. nihil non longa demolitur vetustas et movet: at iis, quae consecravit sapientia, noceri non potest. nulla abolebit aetas, nulla diminuet: sequens ac deinde semper ulterior aliquid ad venerationem confert, quoniam quidem in vicino versatur invidia, simplicius longe posita miramur. Sapientis ergo 5 multum patet vita. non idem illum qui ceteros terminus cludit. solus generis humani legibus solvitur. omnia illi secula ut deo serviunt. transiit tempus aliquod: hoc recordatione conprehendit. instat: hoc utitur. venturum est: hoc praecipit. Longam illi vitam facit omnium temporum in unum conlatio.

XVI. Illorum brevissima ac sollicitissima aetas est, 1 qui praeteritorum obliviscuntur, praesentia neglegunt, de futuro timent: cum ad extrema venerunt, sero intellegunt miseri, tamdiu se, dum nihil agunt, occupatos fuisse. Nec est, quod hoc argumento probari putes longam illos 2 agere vitam, quia interdum mortem invocant: vexat illos inprudentia incertis adfectibus et incurrentibus in ipsa, quae metuunt. mortem saepe ideo optant, quia timent. Illud quoque argumentum non est, quod putes, diu vi- 3 ventium, quod saepe illis longus videtur dies, quod, dum veniat condictum tempus coenae, tarde ire horas queruntur: nam si quando illos deseruerunt occupationes, in otio relicti aestuant, nec quomodo id disponant aut extrahant, sciunt. itaque ad occupationem aliquam tendunt et quod interiacet omne tempus grave est, tam mehercules, quam cum dies muneris gladiatorii edictus est, aut cum alicuius alterius vel spectaculi vel voluptatis exspectatur constitutum, transilire medios dies volunt. Omnis 4 illis speratae rei longa dilatio est ad illud tempus, quod amanti breve est et praeceps breviusque multo suo vitio. aliunde enim alio transfugiunt et consistere in una cupiditate non possunt. non sunt illis longi dies, sed invisi. at contra quam exiguae noctes videntur, quas in con-

5 plexu scortorum aut vino exigunt? Inde etiam poetarum furor fabulis humanos errores alentium, quibus visus est Iupiter voluptate concubitus delenitus duplicasse noctem: quid aliud est vitia nostra incendere quam auctores illis inscribere deos et dare morbo exemplo divinitatis excusatam licentiam? possunt istis non brevissimae videri noctes, quas tam care mercantur? diem noctis exspectatione perdunt, noctem lucis metu.

1 XVII. Ipsae voluptates eorum trepidae et variis terroribus inquietae sunt subitque cum maxime exsultantis sollicita cogitatio: „haec quam diu?“ Ab hoc adfectu reges suam flevere potentiam. nec illos magnitudo fortunae suae delectavit, sed venturus aliquando finis exterruit. 2 Cum per magna camporum spatia porrigeret exercitum nec numerum eius, sed mensuram conprehenderet Persarum rex insolentissimus, lacrimas profudit, quod intra centum annos nemo ex tanta iuventute superfuturus esset: at illis admoturus erat fatum ipse, qui flebat, perditurusque alios in mari, alios in terra, alios proelio, alios fuga et intra exiguum tempus consumpturus illos, quibus cen-3 tesimum annum timebat. Quid, quod gaudia quoque eorum trepida sunt? non enim solidis causis innituntur, sed eadem, qua oriuntur, vanitate turbantur. Qualia autem putas esse tempora etiam ipsorum confessione misera, cum haec quoque, quibus se adtollunt et super hominem 4 efferunt, parum sincera sunt? Maxima quaeque bona sollicita sunt nec ulli fortunae minus bene quam optimae creditur: alia felicitate ad tuendam felicitatem opus est et pro ipsis, quae successere, votis vota facienda sunt. omne enim, quod fortuito obvenit, instabile est. quo altius surrexerit, opportunius est in occasum. neminem porro casura delectant: miserrimam ergo necesse est, non tantum brevissimam vitam eorum esse, qui magno parant labore, quod maiore possideant: operose adsequuntur, 5 quae volunt, anxii tenent, quae adsecuti sunt. Nulla interim numquam amplius redituri temporis ratio est. novae occupationes veteribus substituuntur, spes spem excitat, ambitionem ambitio. miseriarum non finis quaeritur.

sed materia mutatur: nostri nos honores torserunt: plus temporis alieni auferunt. candidati laborare desiimus: suffragatores incipimus. accusandi deposuimus molestiam: iudicandi nanciscimur. iudex desiit esse: quaesitor est. alienorum bonorum mercenaria procuratione consenuit: suis opibus detinetur. Marium caliga dimisit: consulatus exercet. Quintius dictaturam properat praevadere: ab aratro revocabitur. ivit in Poenos nondum tantae maturus rei Scipio, victor Hannibalis, victor Antiochi, sui consulatus decus, fraterni sponsor, ni per ipsum mora sit, cum Iove reponeretur: civiles servatorem agitabunt seditiones et post fastiditos a iuvene dis aequos honores iam senem contumacis exilii delectabit ambitio. Numquam deerunt vel felices vel miserae sollicitudinis causae. per occupationes vita *t*rudetur. otium numquam agetur, semper optabitur. 6

XVIII. Excerpe itaque te volgo, Pauline carissime, et in tranquilliorem portum non pro aetatis spatio iactatus tandem recede. Cogita, quot fluctus subieris, quot tempestates partim privatas sustinueris, partim publicas in te converteris. satis iam per laboriosa et inquieta documenta exhibita virtus est: experire, quid in otio faciat. Maior pars aetatis, certe melior reipublicae data sit: aliquid temporis tui sume etiam tibi. Nec te ad segnem aut inertem quietem voco: non ut somno et caris turbae voluptatibus, quicquid est in te indolis vivid*ae*, mergas. non est istud adquiescere: invenies maiora omnibus adhuc strenue tractatis operibus, quae repositus et securus agites. Tu quidem orbis terrarum rationes administras tam abstinenter quam alienas, tam diligenter quam tuas, tam religiose quam publicas. in [*eo*] officio amorem consequeris, in quo odium vitare difficile est: sed tamen, mihi crede, satius est vitae suae rationem quam frumenti publici nosse. Istum animi vigorem, rerum maximarum capacissimum, a ministerio honorifico quidem, sed parum ad beatam vitam apto [ad te] revoca et cogita non id egisse te ab aetate prima omni cultu studiorum liberalium, ut tibi multa milia frumenti bene committerentur: maius quid- 1 2 3 4

dam et altius de te promiseras. Non deerunt et frugalitatis exactae homines et laboriosae operae. tanto aptiora exportandis oneribus tarda iumenta sunt quam nobiles equi, quorum generosam pernicitatem quis umquam gravi
5 sarcina pressit? Cogita praeterea, quantum sollicitudinis sit ad tantam te molem obicere: cum ventre tibi humano negotium est. nec rationem patitur nec aequitate mitigatur nec ulla prece flectitur populus esuriens. Modo modo intra paucos illos dies, quibus C. Caesar periit, si quis inferis sensus est, hoc gravissime ferens, quod decedebat populo Romano superstite, septem aut octo certe dierum cibaria superesse? dum ille pontes navibus iungit et viribus imperi ludit, aderat ultimum malorum obsessis quoque, alimentorum egestas. exitio paene ac fame constitit et, quae famem sequitur, rerum omnium ruina fu-
6 riosi et externi et infeliciter superbi regis imitatio. Quem tunc animum habuerunt illi, quibus erat mandata frumenti publici cura? saxa, ferrum, ignes, Caium excepturi summa dissimulatione tantum inter viscera latentis mali tegebant, cum ratione scilicet. quaedam enim ignorantibus aegris curanda sunt: causa multis moriendi fuit morbum suum nosse.

1 XIX. Recipe te ad haec tranquilliora, tutiora, maiora. Simile tu putas esse, utrum cures, ut incorruptum et a fraude advehentium et a neglegentia frumentum transfundatur in horrea, ne concepto humore vitietur et concalescat, ut ad mensuram pondusque respondeat, an ad haec sacra et sublimia accedas sciturus, quae materia sit dis, quae voluptas, quae condicio, quae forma? quis animum tuum casus exspectet, ubi nos et a corporibus dimissos natura conponat? quid sit quod huius mundi gravissima quaeque in medio sustineat, supra levia suspendat, in summum ignem ferat, sidera vicibus suis excitet? cetera
2 deinceps ingentibus plena miraculis. Vis tu relicto solo mente ad ista respicere? nunc, dum calet sanguis, vigentibus ad meliora eundum est. Exspectat te in hoc genere vitae multum bonarum artium, amor virtutum atque usus, cupiditatum oblivio, vivendi ac moriendi scientia, alta

rerum quies. Omnium quidem occupatorum condicio misera est, eorum tamen miserrima, qui ne suis quidem laborant occupationibus, ad alienum dormiunt somnum, ad alienum ambulant gradum, amare et odisse, res omnium liberrimas, iubentur. hi si volent scire quam brevis ipsorum vita sit, cogitent ex quota parte sua sit. 3

XX. Cum videris itaque praetextam saepe iam sumptam, cum celebre in foro nomen, non invideris: ista vitae damno parantur. ut unus ab illis numeretur annus, omnis annos suos conterent. quosdam ante, cum in summum ambitionis eniterentur, inter prima luctantis aetas reliquit. quosdam cum in consummationem dignitatis per mille indignitates erupissent, misera subit cogitatio laborasse ipsos in titulum sepulcri. quorumdam ultima senectus, dum in novas spes ut iuventa disponitur, inter conatus magnos et inprobos invalida defecit. Foedus ille, quem in iudicio pro ignotissimis litigatoribus grandem natu et inperitae coronae adsensiones captantem spiritus liquit. turpis ille, qui vivendo lassus citius quam laborando inter ipsa officia conlapsus est. turpis, quem accipiendis inmorientem rationibus diu tractus risit heres. Praeterire quod mihi occurrit exemplum non possum: Turannius fuit exactae diligentiae senex, qui post annum nonagesimum, cum vacationem procurationis ab C. Caesare ultro accepisset, conponi se in lecto et velut exanimem a circumstante familia plangi iussit. lugebat domus otium domini senis nec finivit ante tristitiam, quam labor illi suus restitutus est. Adeone iuvat occupatum mori? Idem plerisque animus est: diutius cupiditas illis laboris quam facultas est. cum inbecillitate corporis pugnant. senectutem ipsam nullo alio nomine gravem iudicant, quam quod illos seponit. Lex a quinquagesimo anno militem non legit, a sexagesimo senatorem non citat: difficilius homines a se otium inpetrant quam a lege. Interim dum rapiuntur et rapiunt, dum alter alterius quietem rumpit, dum mutuo miseri sunt, vita est sine fructu, sine voluptate, sine ullo profectu animi: nemo in conspicuo mortem habet, nemo non procul spes intendit. quidam 1 2 3 4 5

vero disponunt etiam illa, quae ultra vitam sunt, magnas moles sepulcrorum et operum publicorum dedicationes et ad rogum munera et ambitiosas exsequias. at mehercules istorum funera, tamquam minimum vixerint, ad faces et cereos ducenda sunt.

L. ANNAEI SENECAE
DIALOGORUM LIBER XI.
AD POLYBIUM
DE CONSOLATIONE.

---

1 I. [20.] *** nostrae conpares, firma sunt: si redigas ad condicionem naturae omnia destruentis et unde edidit, eodem revocantis, caduca sunt. quid enim inmortale manus mortales fecerint? Septem illa miracula et si qua his multo mirabiliora sequentium annorum exstruxit ambitio, aliquando solo aequata visentur. Ita est, nihil perpetuum, pauca diuturna sunt. aliud alio modo fragile est. rerum exitus variantur, ceterum quicquid coe-
2 pit et desinit. Mundo quidam minantur interitum et hoc universum, quod omnia divina humanaque conplectitur, si fas putas credere, dies aliquis dissipabit et in confusionem veterem tenebrasque demerget: eat nunc aliquis et singulas conploret animas. Carthaginis ac Numantiae Corinthique cinerem et si quid altius cecidit, lamentetur, cum etiam hoc quod non habet, quo cadat, sit interiturum: eat aliquis et fata tantum aliquando nefas ausura
3 sibi non pepercisse conqueratur. [21.] Quis tam superbae inpotentisque adrogantiae est, ut in hac naturae necessitate omnia ad eumdem finem revocantis se unum ac suos seponi velit ruinaeque etiam ipsi mundo inminenti ali-
3 quam domum subtrahat? Maximum ergo solatium

est cogitare id sibi accidisse, quod ante se passi sunt omnes omnesque passuri. et ideo mihi videtur rerum natura, quod gravissimum fecerat, commune fecisse, ut crudelitatem fati consolaretur aequalitas.

II. Illud quoque te non minimum adiuverit, 1 si cogitaveris nihil profuturum dolorem tuum nec illi quidem, quem desideras, nec tibi: noles enim longum esse, quod inritum est. Nam si quicquam tristitia profecturi sumus, non recuso quicquid lacrimarum fortunae meae superfuit, tuae fundere. inveniam etiamnunc per hos exhaustos iam fletibus domesticis oculos quod effluat, si modo id tibi futurum bono est. Quid cessas? conqueramur, atque adeo ipse hanc litem 2 meam faciam: „Iniquissima omnium iudicio fortuna, adhuc videbaris eum hominem continuisse, qui munere tuo tantam venerationem receperat, ut, quod raro ulli contigit, felicitas eius effugeret invidiam: ecce eum dolorem illi, quem salvo Caesare accipere maximum poterat, inpressisti, et cum bene illum undique circuisses, intellexisti hac parte tantummodo patere ictibus tuis. Quid 3 enim illi aliud faceres? pecuniam eriperes? numquam illi obnoxius fuit. nunc quoque, quantum potest, illam a se abiecit et in tanta facilitate adquirendi nullum maiorem ex ea fructum quam contemptum eius petit. Eriperes illi 4 amicos? sciebas tam amabilem esse, ut facile in locum amissorum posset alios substituere. unum enim hunc ex his, quos in principali domo potentes vidi, cognovisse videor, quem omnibus amicum habere cum expediat, magis tamen etiam libet. Eriperes illi bonam opinionem? 5 solidior est haec apud eum, quam ut a te quoque ipsa concuti possit. Eriperes bonam valitudinem? sciebas animum eius liberalibus disciplinis, quibus non innutritus tantum, sed innatus est, sic esse fundatum, ut supra omnis corporis dolores emineret. Eriperes spiritum? quantulum nocuisses? longissimum illi ingenio aevum fama promisit. id egit ipse, ut meliore sui parte duraret et conpositis eloquentiae praeclaris operibus a mortalitate

se vindicaret. quamdiu fuerit ullus literis honor, quamdiu steterit aut Latinae linguae potentia aut Graecae gratia, vigebit cum maximis viris, quorum se ingeniis vel contulit vel, si hoc verecundia eius recusat, adplicuit.
7 [22.] Hoc ergo unum excogitasti, quomodo maxime illi posses nocere. quo melior enim est quisque, hoc saepius ferre te consuevit sine ullo delectu furentem et inter ipsa beneficia metuendam. Quantulum erat tibi inmunem ab hac iniuria praestare eum hominem, in quem videbatur indulgentia tua ratione certa pervenisse et non ex tuo more temere incidisse?"

1 III. Adiciamus, si vis, ad has querelas ipsius adulescentis interceptam inter prima incrementa indolem: dignus fuit ille te fratre. tu certe eras dignissimus, qui ne ex indigno quidem quicquam doleres fratre: redditur illi testimonium aequale omnium hominum. desideratur in
2 tuum honorem, laudatur in suum. Nihil in illo fuit, quod non libenter agnosceres. tu quidem etiam minus bono fratri fuisses bonus, sed in illo pietas tua indoneam nacta materiam multo se liberius exercuit. nemo potentiam eius iniuria sensit, numquam ille te fratrem ulli minatus est. ad exemplum se modestiae tuae formaverat cogitabatque, quantum [tu] et ornamentum tuorum esses et onus: suf-
3 fecit ille huic sarcinae. O dura fata et nullis aequa virtutibus! antequam felicitatem suam nosset frater tuus, exemptus est. Parum autem me indignari scio. nihil est enim difficilius quam magno dolori paria verba reperire. etiamnunc tamen, si quid proficere possumus, conque-
4 ramur: „Quid tibi voluisti, tam iniusta et tam violenta fortuna? tam cito te indulgentiae tuae poenituit? quae ista crudelitas est? in medios fratres inpetum facere et tam cruenta rapina concordissimam turbam inminuere, tam bene stipatam optimorum adulescentium domum, in nullo fratre degenerantem, turbare et sine ulla causa delibare
5 voluisti? Nihil ergo prodest innocentia ad omnem legem exacta, nihil antiqua frugalitas, nihil felicitatis summae potentia, summa conservata abstinentia, nihil sincerus et tutus literarum amor, nihil ab omni labe mens vacans?

Luget Polybius et in uno fratre quid de reliquis possit metuere, admonitus, etiam de ipsis doloris sui solatiis timet. facinus indignum! luget Polybius et aliquid propitio dolet Caesare. hoc sine dubio, inpotens fortuna, captasti, ut ostenderes neminem contra te, ne a Caesare quidem posse defendi."

IV. [23.] Diutius accusare fata possumus, mutare non 1 possumus: stant dura et inexorabilia. nemo illa convicio, nemo fletu, nemo causa movet. nihil umquam [parcunt] ulli [nec] remittunt. Proinde parcamus lacrimis nihil proficientibus. facilius enim nos illi dolor iste adiciet quam illum nobis reducet. qui si nos torquet, non adiuvat, primo quoque tempore deponendus est et ab inanibus solatiis atque amara quadam libidine dolendi animus recipiendus est. Nam lacrimis nostris, nisi ratio finem fe- 2 cerit, fortuna non faciet. omnis agedum mortalis circumspice: larga ubique flendi et adsidua materia est. alium ad cotidianum opus laboriosa egestas vocat, alium ambitio numquam quieta sollicitat, alius divitias, quas optaverat, metuit et voto laborat suo, alium sollicitudo, alium labor torquet, alium semper vestibulum obsidens turba. hic habere se dolet liberos, hic perdidisse. Lacrimae no- 3 bis deerunt ante quam causae dolendi. Non vides, qualem nobis vitam rerum natura promiserit, quae primum nascentium hominum fletum esse voluit? hoc principo edimur, huic omnis sequentium annorum ordo consentit. sic vitam agimus, ideoque moderate id fieri debet a nobis, quod saepe faciendum est, et respicientes, quantum a tergo rerum tristium inmineat, si non finire lacrimas, at certe reservare debemus. Nulli parcendum est rei magis quam huic, cuius tam frequens usus est.

V. Illud quoque te non minimum adiuverit, 1 si cogitaveris nulli minus gratum esse dolorem tuum quam ei, cui praestari videtur: torqueri ille te aut non vult aut non intellegit. nulla itaque eius officii ratio est, quod ei, cui praestatur, si nihil sentit, supervacuum est, si sentit, ingratum est. [24.] Nemi- 2 nem esse toto orbe terrarum, qui delectetur lacrimis tuis,

audacter dixerim. quid ergo? quem nemo adversus te animum gerit, eum esse tu credis fratris tui, ut cruciatu tui noceat tibi, ut te velit abducere ab occupationibus tuis, id est a studio et a Caesare? non est hoc simile veri. ille enim indulgentiam tibi tamquam fratri praestitit, venerationem tamquam parenti, cultum tamquam superiori. ille desiderio tibi esse vult, tormento esse non vult. Quid itaque iuvat dolori intabescere, quem, si quis defuncti
3 sensus est, finiri frater tuus cupit? De alio fratre, cuius incerta posset voluntas videri, omnia haec dubie ponerem et dicerem: „sive te torqueri lacrimis numquam desinentibus frater tuus cupit, indignus hoc adfectu tuo est. sive non vult, utrique vestrum inhaerentem dolorem dimitte: nec inpius frater sic desiderari debet nec pius sic velit.“ in hoc vero, cuius tam explorata pietas, pro certo habendum est nihil esse illi posse acerbius quam [hic] si tibi casus eius acerbus est, si te ullo modo torquet, si oculos tuos, indignissimos hoc malo, sine ullo flendi fine et conturbat idem et exhaurit.

4 P i e t a t e m t a m e n t u a m n i h i l a e q u e a l a c r i m i s *t*a m i n u t i l i b u s a b d u c e t, q u a m s i c o g i t a v e r i s f r a t r i b u s t e t u i s e x e m p l o e s s e d e b e r e f o r t i t e r h a n c f o r t u n a e i n i u r i a m s u s t i n e n d i. Quod duces magni faciunt rebus adfectis, ut hilaritatem de industria simulent et adversas res adumbrata laetitia abscondant, ne militum animi, si fractam ducis sui mentem viderint, et ipsi collabantur: id nunc tibi quoque faciendum est.
5 Indue dissimilem animo tuo voltum et, si potes, proice omnem ex toto dolorem: si minus, introrsus abde et contine, ne adpareat, et da operam, ut fratres tui te imitentur, qui honestum putabunt, quodcumque te facientem viderint animumque ex voltu tuo sument. Et solatium debes esse illorum et consolator: non poteris autem horum moerori obstare, si tuo indulseris.

1 VI. [25.] P o t e s t e t i l l a r e s a l u c t u t e p r o h i b e r e n i m i o, s i t i b i i p s e r e n u n t i a v e r i s, n i h i l h o r u m, q u a e f a c i s, p o s s e s u b d u c i. Magnam tibi personam hominum consensus inposuit: haec tibi tuenda est

Circumstat te omnis ista consolantium frequentia et in animum tuum inquirit ac perspicit, quantum roboris ille adversus dolorem habeat et utrumne tu tantum rebus secundis uti dextere scias, an et adversas possis viriliter ferre: observantur oculi tui. Liberiora omnia sunt iis, 2 quorum adfectus tegi possunt: tibi nullum secretum liberum est. in multa luce fortuna te posuit. omnes scient, quomodo te in isto tuo gesseris volnere, utrumne statim percussus arma submiseris an in gradu steteris. Olim te in altiorem ordinem et amor Caesaris extulit et tua studia deduxerunt. nihil te plebeium decet, nihil humile. quid autem tam humile ac muliebre est quam consumendum se dolori committere? Non idem tibi in luctu pari quod 3 tuis fratribus licet. multa tibi non permittit opinio de studiis ac moribus tuis recepta. multum a te homines exigunt, multum exspectant. Si volebas tibi omnia licere, ne convertisses in te ora omnium: nunc autem tibi praestandum est, quantum promisisti omnibus illis, qui opera ingenii tui laudant, qui describunt, quibus, cum fortuna tua opus non sit, ingenio opus est. custodes animi tui sunt. nihil umquam itaque potes indignum facere perfecti et eruditi viri professione, ut non multos admirationis de te suae poeniteat. Non licet tibi flere inmodice: nec 4 hoc tantummodo non licet, ne somnum quidem extendere in partem diei licet aut a tumultu rerum in otium ruris quieti confugere aut adsidua laboriosi officii statione fatigatum corpus voluptaria peregrinatione recreare aut spectaculorum varietate animum detinere aut tuo arbitrio diem disponere. [26.] Multa tibi non licent, quae humillimis et in angulo iacentibus licent. Magna servitus est 5 magna fortuna. non licet tibi quicquam arbitrio tuo facere: audienda sunt tot hominum milia, tot disponendi libelli. tantus rerum ex orbe toto coeuntium congestus ut possit per ordinem suum principis maximi animo subici, erigendus *tuus* est. Non licet tibi, inquam, flere, ut multos flentes audire possis. ut periclitantium et ad misericordiam mitissimi Caesaris pervenire cupientium lacrimae [*siccari possint*], tibi tuae [*ante*] siccandae sunt.

1 VII. Haec tamen etiamnunc levioribus remediis adiuvabunt: cum voles omnium rerum oblivisci, Caesarem cogita. vide, quantam huius in te indulgentiae fidem, quantam industriam debeas: intelleges non magis tibi incurvari licere quam illi, si quis modo est, fabulis traditus, cuius humeris mundus innititur. 2 Caesari quoque ipsi, cui omnia licent, propter hoc ipsum multa non licent: omnium som*n*os illius vigilia defendit, omnium otium illius labor, omnium delicias illius industria, omnium vacationem illius occupatio. ex quo se Caesar orbi terrarum dedicavit, sibi [*se*] eripuit. et siderum modo, quae inrequieta semper cursus suos explicant, numquam illi licet nec subsistere nec quicquam 3 suum facere. Ad quemdam itaque modum tibi quoque eadem necessitas iniungitur: non licet tibi ad utilitates tuas, ad studia tua respicere. Caesare orbem terrarum possidente inpartiri te nec voluptati nec dolori nec ulli 4 alii rei potes: totum te Caesari debes. Adice nunc quod, cum semper praedices cariorem tibi spiritu tuo Caesarem esse, fas tibi non est salvo Caesare de fortuna queri: hoc incolumi salvi tibi sunt tui, nihil perdidisti, non tantum siccos oculos tuos esse, sed etiam laetos oportet. in hoc tibi omnia sunt, hic pro omnibus est. Quod longe a sensibus tuis prudentissimis piissimisque abest, adversus felicitatem tuam parum gratus es, si tibi quicquam hoc salvo flere permittis.

1 VIII. Monstrabo etiamnunc non quidem firmius remedium, sed familiarius. Si quando te domum receperis, tunc erit tibi metuenda tristitia. nam quamdiu numen tuum intueberis, nullum illa ad te inveniet accessum. omnia in te Caesar tenebit: cum ab illo discesseris, tunc velut occasione data insidiabitur solitudini tuae dolor et requiescenti animo tuo paulatim inre- 2 pet. itaque non est quod ullum tempus vacare patiaris a studiis: tunc tibi literae tuae tam diu ac tam fideliter amatae gratiam referant. tunc te illae antistitem et cultorem suum vindicent. tunc Homerus et Vergilius tam bene de humano genere meriti, quam tu et de

omnibus et de illis meruisti, quos pluribus notos esse voluisti quam scripserant, multum tecum morentur. tutum id exit omne tempus, quod illis tuendum conmiseris. tunc Caesaris tui opera, ut per omnia secula domestico narrentur praeconio, quantum potes, conpone. nam ipse tibi optime formandi condendique res gestas et materiam dabit et exemplum. [27.] Non audeo te usque eo produ- 3 cere, ut fabellas quoque et Aesopeos logos, intemptatum Romanis ingeniis opus, solita tibi venustate connectas. difficile est quidem, ut ad haec hilariora studia tam vehementer perculsus animus tam cito possit accedere: hoc tamen argumentum habeto iam conroborati eius et redditi sibi, si poterit a severioribus scriptis ad haec solutiora procedere. in illis enim quamvis aegrum eum ad- 4 huc et secum reluctantem avocabit ipsa rerum, quas tractabit, austeritas: haec quae remissa fronte commentanda sunt, non feret, nisi cum iam sibi ab omni parte constiterit. itaque debebis eum severiore materia primum exercere, deinde hilariore temperare.

IX. Illud quoque magno tibi erit levamento, 1 si saepe te [sic] interrogaveris: „Utrumne meo nomine doleo an eius qui decessit? si meo, perit [meae] indulgentiae iactatio et incipit dolor hoc uno excusatus, quod honestus est, cum ad utilitatem respiciat, a pietate desciscere. nihil autem minus bono viro convenit quam in fratris luctu calculos ponere. Si 2 illius nomine doleo, necesse est alterutrum ex his duobus esse iudicem: nam si nullus defunctis sensus superest, evasit omnia frater meus vitae incommoda et in eum restitutus est locum, in quo fuerat antequam nasceretur, et expers omnis mali nihil timet, nihil cupit, nihil patitur: quis iste furor est pro eo me numquam dolere desinere, qui numquam doliturus est? Si est aliquis defunctis sensus, 3 nunc animus fratris mei velut ex diutino carcere emissus, tandem sui iuris et arbitrii, gestit et rerum naturae spectaculo fruitur et humana omnia ex superiore loco despicit, divina vero, quorum rationem tamdiu frustra quaesierat, propius intuetur. Quid itaque eius desiderio maceror, qui

aut beatus aut nullus est? beatum deflere invidia est, nul-
4 lum dementia." [28.] An hoc te movet, quod videtur ingentibus et cum maxime circumfusis bonis caruisse? cum cogitaveris multa esse, quae perdidit, cogita plura esse, quae non timet: non ira eum torquebit, non morbus adfliget, non suspicio lacesset, non edax et inimica semper alienis processibus invidia consectabitur, non metus sollicitabit, non levitas fortunae cito munera sua transferentis inquietabit. si bene conputes, plus illi re-
5 missum quam ereptum est. Non opibus fruetur, non tua simul ac sua gratia. non accipiet beneficia, non dabit: miserum putas, quod ista amisit, an beatum, quod non desiderat? mihi crede, is beatior est, cui fortuna supervacua est, quam is, cui parata est. Omnia ista bona, quae nos speciosa sed fallaci voluptate delectant, pecunia, dignitas, potentia aliaque conplura, ad quae generis humani caeca cupiditas obstupescit, cum labore possidentur, cum invidia conspiciuntur eosdemque ipsos quos exornant, et premunt. plus minantur quam prosunt. lubrica et incerta sunt. numquam bene tenentur: nam ut nihil de tempore futuro timeatur, ipsa tamen magnae
6 felicitatis tutela sollicita est. Si velis credere altius veritatem intuentibus, omnis vita supplicium est: in hoc profundum inquietumque proiecti mare, alternis aestibus reciprocum et modo adlevans nos subitis incrementis, modo maioribus damnis deferens adsidueque iactans numquam stabili consistimus loco. pendemus et fluctuamur et alter in alterum inlidimur et aliquando naufragium facimus,
7 semper timemus. In hoc tam procelloso et in omnes tempestates exposito mari navigantibus nullus portus nisi mortis est. ne itaque invideris fratri tuo: quiescit. tandem liber, tandem tutus, tandem aeternus est. superstitem Caesarem omnemque eius prolem, superstitem te cum communibus habet fratribus. antequam quicquam ex suo favore fortuna mutaret, stantem adhuc illam et
8 munera plena manu congerentem reliquit. Fruitur nunc aperto et libero coelo, ex humili atque depresso in eum emicuit locum, quisquis ille est, qui solutas vinculis ani-

mas beato recipit sinu, et nunc illic libere vagatur omniaque rerum naturae bona cum summa voluptate perspicit. erras: non perdidit lucem frater tuus, sed securiorem sortitus est. Omnibus illo nobis commune est iter: quid 9 fata deflemus? non reliquit ille nos, sed antecessit [29.] Est, mihi crede, magna felicitas in ipsa felicitate moriendi. nihil ne in totum quidem diem certi est: quis in tam obscura et involuta veritate divinat · utrumne fratri tuo mors inviderit an consuluerit?

X. Illud quoque, qua iustitia in omnibus rebus 1 es, necesse est te adiuvet cogitantem non iniuriam tibi factam, quod talem fratrem amisisti, sed beneficium datum, quod tamdiu tibi pietate eius uti fruique licuit. Iniquus est, qui 2 muneris sui arbitrium danti non relinquit, avidus, qui non lucri loco habet, quod accepit, sed damni, quod reddidit. ingratus est, qui iniuriam vocat finem voluptatis, stultus, qui nullum fructum esse putat bonorum nisi praesentium, qui non et in praeteritis adquiescit et ea iudicat certiora, quae abierunt, quia de illis ne desinant non est timendum. Nimis angustat gaudia sua, qui eis tantummodo, 3 quae habet ac videt, frui se putat et habuisse eadem pro nihilo ducit. cito enim nos omnis voluptas relinquit, quae fluit et transit et paene antequam veniat aufertur. itaque in praeteritum tempus animus mittendus est et quicquid nos umquam delectavit, reducendum ac frequenti cogitatione pertractandum est. Longior fideliorque est memoria voluptatum, quam praesentia. Quod habuisti ergo 4 optimum fratrem, in summis bonis pone. Non est quod cogites, quanto diutius habere potueris, sed quamdiu habueris. Rerum natura illum tibi sicut ceteris fratribus suis non mancipio dedit, sed commodavit: cum visum est deinde, repetiit nec tuam in eo satietatem secuta est, sed suam legem. Si quis pecuniam creditam solvisse se 5 moleste ferat, eam praesertim, cuius usum gratuitum acceperit, nonne iniustus vir habeatur? Dedit natura fratri tuo vitam, dedit et tibi: quae suo iure usa, a quo voluit, debitum suum citius exegit. non illa in culpa est, cuius

nota erat condicio, sed mortalis animi spes avida, quae subinde, quid rerum natura sit, obliviscitur nec umquam 6 sortis suae meminit, nisi cum admonetur. Gaude itaque habuisse te tam bonum fratrem et usum fructumque eius, quamvis brevior voto tuo fuerit, boni consule. Cogita iucundissimum esse, quod habuisti, humanum, quod perdidisti. nec enim quicquam minus inter se consentaneum est quam aliquem moveri, quod sibi talis frater parum diu contigerit, non gaudere, quod tamen contigerit.

1 XI. „At inopinanti ereptus est.“ Sua quemque credulitas decipit et in eis, quae diligit, voluntaria mortalitatis oblivio: natura nulli se necessitatis suae gratiam facturam esse testata est. Cotidie praeter oculos nostros transeunt notorum ignotorumque funera. nos tamen aliud agimus et subitum id putamus esse, quod nobis tota vita denuntiatur futurum. non est itaque ista fatorum iniquitas, sed mentis humanae pravitas insatiabilis rerum omnium, quae indignatur inde se ex*ire*, quo admissa est pre-2 cario. [30.] Quanto ille iustior, qui nuntiata filii morte dignam magno viro vocem emisit: ego cum genui, tum moriturum scivi. Prorsus non mireris ex hoc natum esse, qui fortiter mori posset. non accepit tamquam novum nuntium filii mortem: quid est enim novi hominem mori, cuius tota vita nihil aliud quam ad mortem iter est? Ego cum genui, tum moriturum 3 scivi. Deinde adiecit rem maioris et prudentiae et animi: et huic rei sustuli. Omnes huic rei tollimur. quisquis ad vitam editur, ad mortem destinatur. Gaudeamus eo, quod dabitur, reddamusque id, cum reposcemur. alium alio tempore fata conprehendent, neminem praeteribunt. in procinctu stet animus et id, quod necesse est, numquam timeat, quod incertum est, semper 4 exspectet. Quid dicam duces ducumque progeniem et multis aut consulatibus conspicuos aut triumphis sorte defunctos inexorabili? tota cum regibus regna populique cum [*re*] gentibus tulere fatum suum: omnes, immo omnia in ultimum diem spectant. Non idem universis finis est. alium in medio cursu vita deserit, alium in ipso aditu relin-

quit, alium in extrema senectute fatigatum iam et exire
cupientem vix emittit: alio quidem atque alio tempore,
omnes tamen in eumdem locum tendimus. Utrumne stul-
tius sit, nescio, mortalitatis legem ignorare, an inpuden-
tius, recusare. Agedum illa, quae multo ingenii tui la- 5
bore celebrata sunt, in manus sume, utriuslibet auctoris
carmina, quae tu ita resolvisti, ut quamvis structura
illorum recesserit, permaneat tamen gratia. sic enim illa
ex alia lingua in aliam transtulisti, ut, quod difficillimum
erat, omnes virtutes in alienam te orationem secutae sint:
nullus erit in illis scriptis liber, qui non plurima varie-
tatis humanae incertorumque casuum et lacrimarum ex
alia atque alia causa fluentium exempla tibi suggerat.
Lege, quanto spiritu ingentibus intonueris rebus: pude- 6
bit te subito deficere et ex tanta orationis magnitudine
desciscere. ne commiseris, ut quisquis exemplo ac modo
scripta tua mirabitur, quaerat quomodo tam grandia tam-
que solida tam fragilis animus conceperit.

XII. Potius ab istis te, quae torquent, ad 1
haec tot et tanta, quae consolantur, converte
ac respice optimos fratres, respice uxorem, filium respice.
pro omnium horum salute hac tecum portione fortuna de-
cidit. Multos habes, in quibus adquiescas: [31.] ab hac
te infamia vindica, ne videatur omnibus plus apud te va-
lere unus dolor quam haec tam multa solatia. Omnis 2
istos una tecum perculsos vides nec posse tibi subvenire,
immo etiam ultro exspectare, ut a te subleventur, intel-
legis. et ideo quanto minus in illis doctrinae minusque
ingenii est, tanto magis obsistere te necesse est communi
malo. est autem hoc ipsum solatii loco, inter multos do-
lorem suum dividere: qui quia dispensatur inter plures,
exigua debet apud te parte subsidere. Non desinam 3
totiens tibi offerre Caesarem. illo moderante ter-
ras et ostendente, quanto melius beneficiis imperium
custodiatur quam armis, illo rebus humanis praeside non
est periculum, ne quid perdidisse te sentias. in hoc uno
tibi satis praesidii, satis solatii est: adtolle te et quotiens
lacrimae suboriuntur oculis tuis, totiens illos in Caesarem

dirige: siccabuntur maximi et clarissimi conspectu numinis. fulgor eius illos, ut nihil aliud possint adspicere, 4 praestringet et in se haerentes detinebit. Hic tibi, quem tu diebus intueris ac noctibus, a quo numquam deicis animum, cogitandus est, hic contra fortunam advocandus. nec dubito, cum tanta illi adversus omnes suos sit mansuetudo tantaque indulgentia, quin iam multis solatiis tuum istud volnus obduxerit, multa, quae dolori obstarent tuo, congesserit. Quid porro? ut nihil horum fecerit, nonne protinus ipse conspectus per se tantum5 modo cogitatusque Caesar maximo solatio tibi est? Di illum deaeque terris diu commodent. acta hic divi Augusti aequet, annos vincat. quamdiu inter mortalis erit, nihil ex domo sua mortale esse sentiat. rectorem Romano imperio filium longa fide adprobet et ante illum consortem patris quam successorem adspiciat. sera et nepotibus demum nostris dies nota sit, qua illum gens sua coelo adserat.

1 XIII. [32.] Abstine ab hoc manus tuas, fortuna, nec in isto potentiam tuam nisi ea parte, qua prodes, ostenderis. patere illum generi humano iam diu aegro et adfecto mederi. patere quicquid prioris principis furor concussit, in suum locum restituere ac reponere. sidus hoc, quod praecipitato in profundum et demerso in tenebras 2 orbi refulsit, semper luceat. Hic Germaniam placet, Britanniam aperiat, et patrios triumphos ducat et novos. quorum me quoque spectatorem futurum, quae ex virtutibus eius primum obtinet locum, promittit clementia. nec enim sic me deiecit, ut nollet erigere, immo ne deiecit quidem, sed inpulsum a fortuna et cadentem sustinuit et in praeceps euntem leniter divinae manus usus moderatione deposuit. deprecatus est pro me senatum et vitam 3 mihi non tantum dedit, sed etiam petiit. Viderit qualem volet esse *et ae*stimet causam meam: vel iustitia eius bonam perspiciat vel clementia faciat bonam: utrumque in aequo mihi eius beneficium erit, sive innocentem me scierit esse, sive voluerit. Interim magnum miseriarum mearum solatium est videre misericordiam eius totum

orbem pervagantem: quae cum ex ipso hoc angulo, in quo ego defixus sum, conplures multorum iam annorum ruina obrutos effoderit et in lucem reduxerit, non vereor ne me unum transeat. Ipse autem optime novit tempus, quo cuique debeat succurrere: ego omnem operam dabo, ne pervenire ad me erubescat. O felicem clementiam 4 tuam, Caesar, quae effecit, ut quietiorem sub te agant vitam exules, quam nuper sub Caio egere principes: non trepidant nec per singulas horas gladium exspectant nec ad omnem navium conspectum pavent. per te habent ut fortunae saevientis modum ita spem quoque melioris eiusdem ac praesentis quietem. Scias licet ea demum fulmina esse iustissima, quae etiam percussi colunt.

XIV. [33.] Hic itaque princeps, qui publicum omnium 1 hominum solatium est, aut me omnia fallunt, aut iam recreavit animum tuum et tam magno volneri maiora adhibuit remedia. iam te omni confirmavit modo. iam omnia exempla, quibus ad animi aequitatem conpellereris, tenacissima memoria retulit. iam omnium praecepta sapientum adsueta sibi facundia explicuit. Nullus itaque melius 2 has adloquendi partes occupaverit. aliud habebunt hoc dicente pondus verba velut ab oraculo missa. omnem vim doloris tui divina eius contundet auctoritas. hunc itaque tibi puta dicere: „N o n t e s o l u m f o r t u n a d e s u m p s i t s i b i, q u e m t a m g r a v i a d f i c e r e t i n i u r i a. nulla domus in toto orbe terrarum aut est aut fuit sine aliqua conploratione. Transibo exempla volgaria, quae etiamsi minora, tamen misera, sunt: ad fastus te et annales perducam publicos. Vides omnes has imagines, quae inplevere 3 Caesarum atrium? nulla non harum aliquo suorum incommodo insignis est. nemo non ex istis in ornamentum seculorum refulgentibus viris aut desiderio suorum tortus est aut a suis cum maximo animi cruciatu desideratus est. Quid tibi referam Scipionem Africanum, cui mors 4 fratris in exilio nuntiata est? is frater, qui eripuit fratrem carcere, non potuit eripere fato. et quam impatiens iuris aequi pietas Africani fuerit, cunctis adparuit: eodem enim die Scipio Africanus, quo viatoris manibus fratrem abs-

tulerat, tribuno quoque plebis privatus intercessit: tam magno tamen fratrem desideravit hic animo, quam defen-
5 derat. Quid referam Aemilianum Scipionem, qui uno paene eodemque tempore spectavit patris triumphum duorumque fratrum funera? adulescentulus tamen ac propemodum puer tanto animo tulit illam familiae suae super ipsum Pauli triumphum concidentis subitam vastitatem, quanto debuit ferre vir in hoc natus, ne urbi Romanae aut Scipio deesset aut Carthago superesset.

1 XV. [34.] Quid referam duorum Lucullorum diremptam morte concordiam? quid Pompeios? quibus ne hoc quidem saeviens reliquit fortuna, ut una denique conciderent ruina: vixit Sextus Pompeius primum sorori superstes, cuius morte optime cohaerentis Romanae pacis vincula resoluta sunt. idemque hic vixit superstes optimo fratri, quem fortuna in hoc erexerat, ne minus alte eum deiceret, quam patrem deiecerat. et post hunc tamen casum Sextus Pompeius non tantum dolori, sed etiam
2 bello suffecit. Innumerabilia undique exempla separatorum morte fratrum succurrunt: immo contra vix ulla umquam horum paria conspecta sunt una senescentia. sed contentus nostrae domus exemplis ero. nemo enim tam expers erit sensus ac sanitatis, ut fortunam ulli queratur luctum intulisse, quam sciet etiam Caesarum lacrimas con-
3 cupisse. Divus Augustus amisit Octaviam sororem carissimam et ne ei quidem rerum natura lugendi necessitatem abstulit, cui coelum destinaverat: immo vero idem omni genere orbitatis vexatus sororis filium successioni praeparatum suae perdidit. denique ne singulos eius luctus enumerem, et generos ille amisit et liberos et nepotes, ac nemo magis ex omnibus mortalibus hominem esse se, dum inter homines erat, sensit: tamen tot tantosque luctus cepit rerum omnium capacissimum eius pectus victorque divus Augustus non gentium tantummodo externarum,
4 sed etiam dolorum fuit. Caius Caesar, divi Augusti, avunculi mei, filius ac nepos, circa primos iuventae suae annos Lucium fratrem carissimum sibi princeps iuventutis principem eiusdem iuventutis amisit in adparatu Parthici belli

et graviore multo animi volnere quam postea corporis ictus est: quod utrumque piissime idem et fortissime tulit. Caesar patruus meus Drusum Germanicum, patrem meum, 5 minorem natu, quam ipse erat, fratrem, intima Germaniae recludentem et gentes ferocissimas Romano subicientem imperio in conplexu et in osculis suis amisit: modum tamen lugendi non sibi tantum, sed etiam aliis fecit ac totum exercitum non solum moestum, sed etiam adtonitum corpus Drusi sui sibi vindicantem ad morem Romani luctus redegit iudicavitque non militandi tantum disciplinam esse servandam, sed etiam dolendi. Non potuisset ille lacrimas alienas conpescere, nisi prius pressisset suas.

XVI. [35.] M. Antonius, avus meus, nullo minor nisi 1 eo, a quo victus est, tunc cum rempublicam constitueret et triumvirali potestate praeditus nihil super se videret, exceptis vero duobus collegis omnia infra se cerneret, fratrem interfectum audivit. Fortuna inpotens, quales ex 2 humanis malis tibi ipsa ludos facis! eo ipso tempore, quo M. Antonius civium suorum vitae sedebat mortisque arbiter, M. Antonii frater duci iubebatur ad supplicium: tulit hoc tamen tam triste volnus eadem magnitudine animi [M. Antonius], qua omnia alia adversa toleraverat et hoc fuit eius lugere viginti legionum sanguine fratri parentare. Sed ut omnia alia exempla praeteream, ut in me 3 quoque ipso alia taceam funera, bis me fraterno luctu adgressa fortuna est, bis intellexit laedi me posse, vinci non posse: amisi Germanicum fratrem, quem quomodo amaverim, intellegit profecto quisquis cogitat, quomodo suos fratres pii fratres ament. sic tamen adfectum meum rexi, ut nec relinquerem quicquam, quod exigi deberet a bono fratre, nec facerem, quod reprehendi posset in principe."

Haec ergo puta tibi parentem publicum referre exem- 4 pla, eumdem ostendere, quam nihil sacrum intactumque sit Fortunae, quae ex eis penatibus ausa est funera ducere, ex quibus erat deos petitura. nemo itaque miretur aliquid ab illa aut crudeliter fieri aut inique. potest enim

haec adversus privatas domos ullam aequitatem nosse aut ullam modestiam, cuius inplacabilis saevitia totiens 5 ipsa funestavit pulvinaria? Faciamus licet illi convicium non nostro tantum ore, sed etiam publico, non tamen mutabitur. adversus omnis se preces omnisque ceremonias eriget. hoc fuit in rebus humanis fortuna, hoc erit: nihil inausum sibi reliquit, nihil intactum relinquet. ibit violentior per omnia, sicut solita est semper, eas quoque domos ausa iniuriae causa intrare, in quas per templa 6 aditur, et atram laureatis foribus induere vestem: [36.] hoc unum obtineamus ab illa votis ac precibus publicis, si nondum illi genus humanum placuit consumere, si Romanum adhuc nomen propitia respicit, hunc principem lassis hominum rebus datum, sicut omnibus mortalibus, sibi esse sacratum velit. discat ab illo clementiam atque sit mitissimo omnium principum mitis.

1 XVII. Debes itaque eos intueri omnes, quos paulo ante retuli, aut adscitos coelo aut proximos, et ferre aequo animo fortunam ad te quoque porrigentem manus, quas ne ab eis quidem, per quos iuramus, abstinet. Debes illorum imitari firmitatem in perferendis et evincendis doloribus, in quantum modo homini fas est 2 per divina ire vestigia. quamvis in aliis rebus sint dignitatium ac nobilitatium magna discrimina, virtus in medio posita est. neminem dedignatur, qui modo dignum se illa iudicat: optime certe illos imitaberis, qui cum indignari possent non esse ipsos exsortes huius mali, tamen in hoc uno se ceteris exaequari hominibus, non iniuriam, sed ius mortalitatis iudicaverunt tuleruntque nec nimis acerbe et aspere, quod acciderat, nec molliter et effeminate. nam et non sentire mala sua non est hominis et non ferre 3 non est viri. Non possum tamen, cum omnes circuierim Caesares, quibus fortuna fratres sororesque eripuit, hunc praeterire ex omni Caesarum numero excerpendum, quem rerum natura in exitium opprobriumque humani generis edidit, a quo imperium eversum atque adustum funditus 4 principis mitissimi recreat clementia. C. Caesar amissa sorore Drusilla, is homo, qui non magis dolere quam

gaudere principaliter posset, conspectum conversationemque civium suorum profugit, exsequiis sororis suae non interfuit, iusta sorori non praestitit, sed in Albano suo tesseris ac foro et pervol*ga*tis huiusmodi aliis occupationibus acerbissimi funeris elevabat mala. Pro pudor imperii! principis Romani lugentis sororem alea solatium fuit. Idem ille Caius furiosa inconstantia modo barbam 5 capillumque submittens, modo Italiae ac Siciliae oras errabundus permetiens et numquam satis certus, utrum lugeri vellet an coli sororem, eodem omni tempore, quo templa illi constituebat ac pulvinaria, eos qui parum moesti fuerant, crudelissima adficiebat animadversione. eadem enim intemperie animi adversarum rerum ictus ferebat, qua secundarum elatus eventu super humanum intumescebat modum. Procul istud exemplum ab omni 6 Romano sit viro, luctum suum aut intempestivis *fuga*re lusibus aut sordium ac squaloris foeditate inritare aut alienis malis oblectare minime humano solatio.

XVIII. Tibi vero nihil ex consuetudine mutandum est 1 tua, quoniam quidem ea instituisti amare studia, quae optime et felicitatem extollunt et facillime minuunt calamitatem eademque et ornamenta maxima hominum sunt et solatia. [37.] Nunc itaque te studiis tuis inmerge acrius, nunc illa tibi velut munimenta animi circumda, ne ex ulla tui parte inveniat introitum dolor. Fratris quo- 2 que tui produc memoriam aliquo scriptorum monumento tuorum. hoc enim unum est rebus humanis opus, cui nulla tempestas noceat, quod nulla consumat vetustas. cetera quae per constructionem lapidum et marmoreas moles aut terrenos tumulos in magnam eductos altitudinem constant, non propagant longam diem [quippe et ipsa intereunt]: inmortalis est ingenii memoria. hanc tu fratri tuo largire, in hac eum conloca. melius illum duraturo semper consecrabis ingenio quam inrito dolore lugebis. Quod ad ipsam fortunam pertinet, etiamsi nunc 3 agi apud te causa eius non potest, omnia enim illa, quae nobis dedit, ob hoc ipsum, quod aliquid eripuit, invisa sunt: tunc tamen erit agenda, cum primum aequiorem

te illi iudicem dies fecerit. tunc enim poteris in gratiam cum illa redire. nam multa providit, quibus hanc emendaret iniuriam. multa etiamnunc dabit, quibus redimat. denique ipsum hoc, quod abstulit, ipsa dederat tibi.
4 Noli ergo contra te ingenio uti tuo, noli adesse dolori tuo. potest quidem eloquentia tua, quae parva sunt, adprobare pro magnis, rursus magna adtenuare et ad minima deducere. sed alio ista vires servet suas, nunc tota se in solatium tuum conferat. Sed tamen dispice, ne hoc iam quoque ipsum sit supervacuum. aliquid enim
5 a nobis natura exigit, plus vanitate contrahitur. Numquam autem ego a te, ne ex toto moereas, exigam. et scio inveniri quosdam durae magis quam fortis prudentiae viros, qui negent doliturum esse sapientem: hi non videntur mihi umquam in eiusmodi casum incidisse. alioquin excussisset illis fortuna superbam sapientiam et ad confessionem eos veram etiam invitos conpu-
6 lisset. Satis praestiterit ratio, si id unum ex dolore, quod et superest et abundat, exciderit: ut quidem nullum omnino esse eum patiatur, nec sperandum ulli nec concupiscendum est. hunc potius modum servet, qui nec inpietatem imitetur nec insaniam et nos in eo teneat habitu, qui et piae mentis est nec emotae: fluant lacrimae, sed eaedem et desinant. trahantur ex imo gemitus pectore, sed iidem et finiantur. Sic rege animum tuum, ut et sapientibus te adprobare possis et
7 fratribus. Effice, ut frequenter fratris tui memoriam tibi velis occurrere, ut illum et sermonibus celebres et adsidua recordatione repraesentes tibi, quod ita demum consequi poteris, si tibi memoriam eius iucundam magis quam flebilem feceris. naturale est enim, ut semper animus ab eo refugiat, ad quod cum tristitia
8 revertitur. Cogita modestiam eius, cogita in rebus agendis sollertiam, in exsequendis industriam, in promissis constantiam. omnia dicta eius ac facta et aliis expone et tibimet ipse commemora. qualis fuerit cogita qualisque sperari potuerit. quid enim de illo non tuto sponderi fratre possit?

Haec, utcumque potui, longo iam situ obsoleto et hebetato animo conposui. quae si aut parum respondere ingenio tuo aut parum mederi dolori videbuntur, cogita, quam non possit is alienae vacare consolationi, quem sua mala occupatum tenent, et quam non facile latina ei homini verba succurrant, quem barbarorum inconditus et barbaris quoque humanioribus gravis fremitus circumsonat. 9

L. ANNAEI SENECAE

DIALOGORUM LIBER XII.

AD HELVIAM MATREM

DE CONSOLATIONE.

I. Saepe iam, mater optima, inpetum cepi consolandi te, saepe continui. ut auderem, multa me inpellebant: primum videbar depositurus omnia incommoda, cum lacrimas tuas, etiamsi supprimere non potuissem, interim certe abstersissem. deinde plus habiturum me auctoritatis non dubitabam ad excitandam te, si prior ipse consurrexissem. praeterea timebam, ne a me victa fortuna aliquem meorum vinceret. itaque utcumque conabar manu super plagam meam inposita ad obliganda volnera vestra reptare. 1 Hoc propositum meum erant rursus quae retardarent: dolori tuo, dum recens saeviret, sciebam occurrendum non esse, ne illum ipsa solatia inritarent et accenderent. nam in morbis quoque nihil est perniciosius quam inmatura medicina. exspectabam itaque, dum ipse vires suas frangeret et ad sustinenda remedia mora mitigatus tangi se ac tractari pateretur. praeterea cum omnia clarissimorum ingeniorum monumenta ad conpescendos moderandosque luctus conposita evolverem, non inveniebam exemplum eius, qui consolatus suos esset, cum ipse ab illis conploraretur. 2 Ita in re nova haesitabam verebarque, ne haec non consolatio esset, sed exulceratio. 3

Quid quod novis verbis nec ex volgari et cotidiana sumptis adlocutione opus erat homini ad consolandos suos ex ipso rogo caput adlevanti? omnis autem magnitudo doloris modum excedentis necesse est delectum verborum eripiat, cum saepe vocem quoque ipsam intercludat.
4 Utcumque connitar non fiducia ingenii, sed quia possum instar efficacissimae consolationis esse ipse consolator. cui nihil negares, huic hoc utique te non esse negaturam, licet omnis moeror contumax sit, spero, ut desiderio tuo velis a me modum statui.

1 II. Vide quantum de indulgentia tua promiserim mihi: potentiorem me futurum apud te non dubito quam dolorem tuum, quo nihil est apud miseros potentius. Itaque ne statim cum eo concurram, adero prius illi et quibus excitetur ingeram. *omnia proferam et rescindam,*
2 *quae iam obducta sunt.* Dicet aliquis: „quod hoc genus est consolandi, obliterata mala revocare et animum in omnium aerumnarum suarum conspectu conlocare vix unius patientem?" sed is cogitet, quaecumque usque eo perniciosa sunt, ut contra remedium convaluerint, plerumque contrariis curari. omnis itaque luctus illi suos, omnia lugubria admovebo· hoc erit non molli via mederi, sed urere ac secare. Quid consequar? ut pudeat animum tot miseriarum victorem aegre ferre unum volnus in cor-
3 pore tam cicatricoso. Fleant itaque diutius et gemant, quorum delicatas mentes enervavit longa felicitas et ad levissimarum iniuriarum motus conlabantur: at quorum omnes anni per calamitates transierunt, gravissima quoque forti et inmobili constantia perferant. Unum habet adsidua infelicitas bonum, quod quos semper vexat, no-
4 vissime indurat. Nullam tibi fortuna vacationem dedit, et gravissimis luctibus ne natalem quidem tuum excepit: amisisti matrem statim nata, immo dum nasceris, et ad vitam quodammodo exposita es. Crevisti sub noverca. quam tu quidem omni obsequio et pietate, quanta vel in filia conspici potest, matrem fieri coegisti. nulli tamen non magno constitit etiam bona noverca. Avunculum indulgentissimum, optimum ac fortissimum virum, cum

adventum eius exspectares, amisisti. et ne saevitiam suam fortuna leviorem diducendo faceret, intra tricesimum diem carissimum virum, ex quo mater trium liberorum eras, extulisti. Lugenti tibi luctus nuntiatus est omnibus 5 quidem absentibus liberis, quasi de industria in id tempus coniectis malis tuis, ut nihil esset, ubi se dolor tuus reclinaret. Transeo tot pericula, tot metus, quos sine intervallo in te incursantis pertulisti: modo modo in eumdem sinum, ex quo tres nepotes emiseras, ossa trium nepotum recepisti. Intra vicesimum diem, quam filium meum in manibus et in osculis tuis mortuum funeraveras, raptum me audisti: hoc adhuc defuerat tibi lugere vivos.

III. Gravissimum est ex omnibus, quae umquam in 1 corpus tuum descenderunt, recens volnus, fateor. non summam cutem rupit, pectus et viscera ipsa divisit. Sed quemadmodum tirones leviter saucii tamen vociferantur et manus medicorum magis quam ferrum horrent, at veterani, quamvis confossi, patienter ac sine gemitu velut aliena corpora exsaniari patiuntur: ita tu nunc debes fortiter praebere te curationi. lamentationes quidem et eiu- 2 latus et alia, per quae fere mulieris dolor tumultuatur, amove. perdidisti enim tot mala, si nondum misera esse didicisti. Ecquid videor non timide tecum egisse? nihil tibi subduxi ex malis tuis, sed omnia coacervata ante te posui.

IV. Magno id animo feci. constitui enim vincere do- 1 lorem tuum, non circumscribere. vincam autem, puto, primum si ostendero nihil me pati, propter quod ipse dici possim miser, nedum propter quod miseros etiam quos contingo faciam: deinde si ad te transiero et probavero ne tuam quidem gravem esse fortunam, quae tota ex mea pendet.

Hoc prius adgrediar, quod pietas tua audire ge- 2 stit, nihil mihi mali esse: si potuero, ipsas res, quibus me putas premi, non esse intolerabiles faciam manifestum. sin id credi non potuerit: at ego mihi ipse magis placebo, quod inter eas res beatus ero, quae miseros

3 solent facere. Non est, quod de me aliis credas: ipse tibi, ne quid incertis opinionibus perturberis, indico me non esse miserum. adiciam, quo securior sis, ne fieri quidem me posse miserum.

1 V. Bona condicione geniti sumus, si eam non deseruerimus. Id egit rerum natura, ut ad bene vivendum non magno adparatu opus esset: unusquisque facere se beatum potest. leve momentum in adventiciis rebus est et quod in neutram partem magnas vires habeat: nec secunda sapientem evehunt nec adversa demittunt. laboravit enim semper, ut in se plurimum poneret, 2 intra se omne gaudium peteret. Quid ergo? sapientem esse me dico? minime. nam id quidem si profiteri possem, non tantum negarem miserum esse me, sed omnium fortunatissimum et in vicinum deo perductum praedicarem: nunc, quod satis est ad omnis miserias leniendas, sapientibus me viris dedi et nondum in auxilium mei validus in aliena castra confugi, eorum scilicet, qui facile 3 se ac suos tuentur. Illi me iusserunt stare adsidue velut in praesidio positum et omnis conatus fortunae et omnis inpetus prospicere multo ante quam incurrant. illis gravis est, quibus repentina est: facile eam sustinet, qui semper exspectat. nam et hostium adventus eos prosternit, quos inopinantis occupavit: at qui futuro se bello ante bellum paraverunt, conpositi et aptati primum, qui tumultuosissimus est, ictum 4 facile excipiunt. Numquam ego fortunae credidi, etiam cum videretur pacem agere. omnia illa, quae in me indulgentissime conferebat, pecuniam, honores, gratiam, eo loco posui, unde posset sine motu meo repetere. intervallum inter illa et me magnum habui. itaque abstulit illa, non avulsit. Neminem adversa fortuna comminuit, 5 nisi quem secunda decepit. Illi qui munera eius velut sua et perpetua amaverunt, qui se suspici propter illa voluerunt, iacent et moerent, cum vanos et pueriles animos, omnis solidae voluptatis ignaros, falsa et mobilia oblectamenta destituunt: at ille, qui se laetis rebus non inflavit, nec mutatis contrahit. adversus utrumque statum in-

victum animum tenet exploratae iam firmitatis. nam in ipsa felicitate quid contra infelicitatem valeret, expertus est. Itaque ego in illis, quae omnes optant, existimavi 6 semper nihil veri boni inesse. tum inania et specioso ac decepturo fuco circumlita inveni, intra nihil habentia fronti suae simile: nunc in his, quae mala vocantur, nihil tam terribile ac durum invenio quam opinio volgi minabatur. verbum quidem ipsum persuasione quadam et consensu iam asperius ad aures venit et audientes tamquam triste et exsecrabile ferit: ita enim populus iussit. sed populi scita ex magna parte sapientes abrogant.

VI. Remoto ergo iudicio plurium, quos prima rerum 1 species, utcumque credita est, aufert, videamus, quid sit exilium: nempe loci conmutatio. ne angustare videar vim eius et quicquid pessimum in se habet, subtrahere: hanc conmutationem loci sequuntur incommoda: paupertas, ignominia, contemptus. Adversus ista postea confligam: interim primum illud intueri volo, quid acerbi adferat ipsa loci conmutatio.

„Carere patria intolerabile est." Adspice agedum 2 hanc frequentiam, cui vix urbis inmensae tecta sufficiunt: maxima pars istius turbae patria caret. ex municipiis et coloniis suis, ex toto denique orbe terrarum confluxerunt. Alios adduxit ambitio, alios necessitas officii publici, alios inposita legatio, alios luxuria opportunum et opulentum vitiis locum quaerens, alios liberalium studiorum cupiditas, alios spectacula. quosdam traxit amicitia, quosdam industria laxam ostendendae virtuti nancta materiam. quidam venalem formam adtulerunt, quidam venalem eloquentiam. Nullum non hominum genus concu- 3 currit in urbem et virtutibus et vitiis magna pretia ponentem. Iube istos omnes ad nomen citari et „unde domo" quisque sit quaere: videbis maiorem partem esse, quae relictis sedibus suis venerit in maximam quidem ac pulcherrimam urbem, non tamen suam. Deinde ab hac civi- 4 tate discede, quae veluti communis potest dici. omnes urbes circumi: nulla non magnam partem peregrinae mul-

titudinis habet: transi ab iis, quarum amoena positio et opportunitas regionis plures adlicit. deserta loca et asperrimas insulas, Sciathum et Seriphum, Gyarum et Corsicam percense: nullum invenies exilium, in quo non
5 aliquis animi causa moretur. Quid tam nudum inveniri potest, quid tam abruptum undique quam hoc saxum? quid ad copias respicienti ieiunius? quid ad homines inmansuetius? quid ad ipsum loci situm horridius? quid ad coeli naturam intemperantius? plures tamen hic peregrini quam cives consistunt. Usque eo ergo conmutatio ipsa locorum gravis non est, ut hic quoque locus a pa-
6 tria quosdam abduxerit. Invenio qui dicant inesse naturalem quamdam inritationem animis conmutandi sedes et transferendi domicilia. mobilis enim et inquieta homini mens data est: numquam se tenet, spargitur et cogitationes suas in omnia nota atque ignota dimittit, vaga et
7 quietis inpatiens et novitate rerum laetissima. quod non miraberis, si primam eius originem adspexeris: non est ex terreno et gravi concreta corpore. ex illo coelesti spiritu descendit. coelestium autem natura semper in motu est, fugit et velocissimo cursu agitur. Adspice sidera mundum inlustrantia: nullum eorum perstat. „labitur adsidue" et locum ex loco mutat et, quamvis cum universo vertatur, in contrarium nihilominus ipsi mundo refertur, per omnis signorum partes discurrit, numquam resistit. perpetua eius agitatio et aliunde alio conmigratio
8 est. Omnia volvuntur semper et in transitu sunt. ut lex et naturae necessitas ordinavit, aliunde alio deferuntur. cum per certa annorum spatia orbes suos explicuerint, iterum ibunt per quae venerant: i nunc et humanum animum ex isdem, quibus divina constant, seminibus compositum moleste ferre transitum ac migrationem puta, cum dei natura adsidua et citatissima conmutatione vel delectet se vel conservet.

1 VII. A coelestibus agedum te ad humana converte: videbis gentes populosque universos mutasse sedem. quid sibi volunt in mediis barbarorum regionibus Graecae urbes? quid inter Indos Persasque Macedonicus ser-

mo? Scythia et totus ille ferarum indomitarumque gentium tractus civitates Achaiae Ponticis inpositas litoribus ostentat. Non perpetuae hiemis saevitia, non hominum ingenia ad similitudinem coeli sui horrentia transferentibus domos suas obstiterunt. Athenis in Asia turba est. 2 Miletus quinque et septuaginta urbium populum in diversa effudit. totum Italiae latus, quod infero mari adluitur, maior Graecia fuit. Tuscos Asia sibi vindicat. Tyrii Africam incolunt. in Hispaniam Poeni, Graeci se in Galliam inmiserunt, in Graeciam Galli. Pyrenaeus Germanorum transitus non inhibuit. Per incognita versavit se hu- 3 mana levitas. liberos coniugesque et graves senio parentes traxerunt. alii longo errore iactati non iudicio elegerunt locum, sed lassitudine proximum occupaverunt. alii armis sibi ius in aliena terra fecerunt. quasdam gentes, cum ignota peterent, mare hausit. quaedam ibi consederunt, ubi illas rerum omnium inopia deposuit. Nec om- 4 nibus eadem causa relinquendi quaerendique patriam fuit: alios excidia urbium suarum hostilibus armis elapsos in alienas spoliatos suis expulerunt. alios domestica seditio submovit. alios nimia superfluentis populi frequentia ad exonerandas vires emisit. alios pestilentia aut frequentes terrarum hiatus aut aliqua intoleranda infelicis soli vitia eiecerunt. quosdam fertilis orae et in maius laudatae fama corrupit. alios alia causa excivit domibus suis: illud utique manifestum est, nihil eodem loco man- 5 sisse, quo genitum est. adsiduus generis humani discursus est. cotidie aliquid in tam magno orbe mutatur. nova urbium fundamenta iaciuntur. nova gentium nomina exstinctis prioribus aut in accessionem validioris conversis oriuntur. Omnes autem istae populorum transportationes quid aliud quam publica exilia sunt? Quid te tam longo 6 circuitu traho? quid interest enumerare Antenorem Patavii conditorem et Euandrum in ripa Tiberis regna Arcadum conlocantem? quid Diomeden aliosque, quos Troianum bellum victos simul victoresque per alienas terras dissipavit? Romanum imperium nempe auctorem exulem 7 respicit. quem profugum capta patria, exiguas reliquias

16*

trahentem necessitas et victoris metus longinqua quaerentem in Italiam detulit. Hic deinde populus quot colonias in omnem provinciam misit? ubicumque vicit Romanus habitat. Ad hanc conmutationem locorum libentes nomina dabant et relictis aris suis trans maria sequebatur colonos senex. 8 Res quidem non desiderat plurium enumerationem. unum tamen adiciam, quod in oculos se ingerit. Haec ipsa insula saepe iam cultores mutavit. ut antiquiora, quae vetustas obduxit, transeam, Phocide relicta Graii, qui nunc Massiliam incolunt, prius in hac insula consederunt, ex qua quid eos fugaverit, incertum est, utrum coeli gravitas an praepotentis Italiae conspectus an natura inportuosi maris: nam in causa non fuisse feritatem accolarum eo adparet, quod maxime tunc trucibus et inconditis Galliae populis se interposuerunt. 9 Transierunt deinde Ligures in eam, transierunt et Hispani, quod ex similitudine ritus adparet: eadem enim tegmenta capitum idemque genus calciamenti, quod Cantabris est, et verba quaedam. nam totus sermo conversatione Graecorum Ligurumque a patrio descivit. deductae deinde sunt duae civium Romanorum coloniae, altera a Mario, altera a Sulla: totiens huius aridi et spinosi saxi 10 mutatus est populus. Vix denique invenies ullam terram, quam etiamnunc indigenae colant. permixta omnia et *insiticia* sunt. alius alii successit. hic concupivit, quod illi fastidio fuit. ille unde expulerat, eiectus est. Ita fato placuit nullius rei eodem semper loco stare fortunam.

1 VIII. Adversus ipsam conmutationem locorum detractis ceteris incommodis, quae exilio adhaerent, satis hoc remedii putat Varro, doctissimus Romanorum, quod quocumque venimus, eadem rerum natura utendum est. M. Brutus satis hoc putat, quod licet in 2 exilium euntibus virtutes suas secum ferre. Haec etiamsi quis singula parum iudicat efficacia ad consolandum exulem, utraque in unum collata fatebitur plurimum posse. quantulum enim est, quod perdidimus? duo quae pulcherrima sunt, quocumque nos moverimus, sequentur: 3 natura communis et propria virtus. Id actum est, mihi

crede, ab illo, quisquis formator universi fuit, sive ille deus est potens omnium, sive incorporalis ratio ingentium operum artifex, sive divinus spiritus per omnia maxima ac minima aequali intentione diffusus, sive fatum et inmutabilis causarum inter se cohaerentium series: id, inquam, actum est, ut in alienum arbitrium nisi vilissima quaeque non caderent. Quicquid optimum homini est, 4 id extra humanam potentiam iacet. nec dari nec eripi potest. mundus hic, quo nihil neque maius neque ornatius rerum natura genuit, animus contemplator admiratorque mundi, pars eius magnificentissima, propria nobis et perpetua et tamdiu nobiscum mansura sunt, quamdiu ipsi manebimus. Alacres itaque et erecti, quocumque 5 res tulerit, intrepido gradu properemus. emetiamur quascumque terras: nullum inveniri *exilium* intra mundum [*pot*]est alienum homini [est]. undecumque ex aequo ad coelum erigitur acies, paribus intervallis omnia divina ab omnibus humanis distant. Proinde dum oculi mei ab 6 illo spectaculo, cuius insatiabiles sunt, non abducantur, dum mihi solem lunamque intueri liceat, dum ceteris inhaerere sideribus, dum ortus eorum occasusque et intervalla et causas investigare velocius meandi vel tardius, spectare tot per noctem stellas micantes et alias inmobiles, alias non in magnum spatium exeuntes sed intra suum se circumagentes vestigium, quasdam subito erumpentes, quasdam igne fuso praestringentes aciem, quasi decidant, vel longo tractu cum luce multa praetervolantes, dum cum his sim et coelestibus, qua homini fas est, inmiscear, dum animum ad cognatarum rerum conspectum tendentem in sublimi semper habeam: quantum refert mea, quid calcem?

IX. „At non est haec terra frugiferarum aut laetarum 1 arborum ferax. non magnis nec navigabilibus fluminum alveis inrigatur. nihil gignit, quod aliae gentes petant, vix ad tutelam incolentium fertilis. non pretiosus hic lapis caeditur, non auri argentique venae eruuntur." Angu- 2 stus animus est, quem terrena delectant: ad illa abducendus est, quae ubique aeque adparent, ubique aeque

splendent. et hoc cogitandum est, ista veris bonis per falsa et prave credita obstare. Quo longiores porticus expedierint, quo altius turres sustulerint, quo latius vicos correxerint, quo depressius aestivos specus foderint, quo maiori mole fastigia coenationum subduxerint, hoc plus 3 erit, quod illis coelum abscondat. In eam te regionem casus eiecit, in qua lautissimum receptaculum casa est: nae tu pusilli animi es et sordide se consolantis, si ideo id fortiter pateris, quia Romuli casam nosti. dic illud potius: istud humile tugurium nempe virtutes recipit: iam omnibus templis formosius erit, cum illic iustitia conspecta fuerit, cum continentia, cum prudentia, pietas, omnium officiorum recte dispensandorum ratio, humanorum divinorumque scientia. Nullus angustus est locus, qui hanc tam magnarum virtutum turbam capit. nullum exilium grave 4 est, in quod licet cum hoc ire comitatu. Brutus in eo libro, quem de virtute conposuit, ait se Marcellum vidisse Mytilenis exulantem et quantum modo natura hominis pateretur, beatissime viventem neque umquam cupidiorem bonarum artium quam illo tempore. itaque adicit: *visum sibi se magis in exilium ire, qui sine illo reditu-* 5 *rus esset, quam illum in exilio relinqui. O* fortunatiorem Marcellum eo tempore, quo exilium suum Bruto adprobavit, quam quo reipublicae consulatum! quantus vir ille fuit, qui effecit, ut aliquis exul sibi videretur, quod ab exule recederet? quantus vir fuit, qui in admirationem sui adduxit hominem etiam Catoni suo mirandum? 6 Idem Brutus ait: *C. Caesarem Mytilenas praetervectum, quia non sustineret videre deformatum virum.* Illi quidem reditum inpetravit senatus publicis precibus tam sollicitus ac moestus, ut omnes illo die Bruti habere animum viderentur et non pro Marcello, sed pro se deprecari, ne exules essent, si sine illo fuissent: sed plus multo consecutus est, quo die illum exulem Brutus relinquere non potuit, Caesar videre. contigit enim illi testimonium utriusque: Brutus sine Marcello reverti se doluit, Caesar 7 erubuit. Num dubitas, quin se ille Marcellus tantus vir sic ad tolerandum aequo animo exilium saepe adhortatus

sit? „quod patria cares, non est miserum. ita te disci-
plinis inbuisti, ut scires omnem locum sapienti viro pa-
triam esse. Quid porro? hic, qui te expulit, non ipse
per annos decem continuos patria caruit? propagandi
sine dubio imperii causa: sed nempe caruit. nunc ecce 8
trahit illum ad se Africa resurgentis belli minis plena,
trahit Hispania, quae fractas et adflictas partes refovet,
trahit Aegyptus infida, totus denique orbis, qui ad occa-
sionem concussi imperii intentus est. cui primum rei oc-
curret? cui parti se opponet? aget illum per omnes ter-
ras victoria sua. Illum suspiciant et colant gentes: tu vive
Bruto miratore contentus."

X. Bene ergo exilium tulit Marcellus nec quicquam 1
in animo eius mutavit loci mutatio, quamvis eam pau-
pertas sequeretur. in qua nihil mali esse, quisquis
modo nondum pervenit in insaniam omnia subvertentis
avaritiae atque luxuriae, intellegit. Quantulum enim est,
quod in tutelam hominis necessarium sit? et cui deesse
hoc potest ullam modo virtutem habenti? Quod ad me 2
quidem pertinet, intellego me non opes, sed occupatio-
nes perdidisse. corporis exigua desideria sunt:
frigus submoveri vult, alimentis famem ac si-
tim exstinguere. quicquid extra concupiscitur, vitiis,
non usibus laboratur. Non est necesse omne perscrutari
profundum nec strage animalium ventrem onerare nec
conchylia ultimi maris ex ignoto litore eruere: di istos
deaeque perdant, quorum luxuria tam invidiosi imperii
fines transcendit. Ultra Phasin capi volunt, quod ambi- 3
tiosam popinam instruat, nec piget a Parthis, a quibus
nondum poenas repetiimus, aves petere. undique [*raris-
sima quaeque*] convehunt omnia nota fastidienti gulae.
quod dissolutus deliciis stomachus vix admittat, ab ulti-
mo portatur Oceano. vomunt ut edant, edunt ut vomant,
et epulas, quas toto orbe conquirunt, nec concoquere
dignantur. Ista si quis despicit, quid illi paupertas nocet?
si quis concupiscit, illi paupertas etiam prodest. invitus
enim sanatur et, si remedia ne coactus quidem recepit,
interim certe dum non potest, nolenti similis est. C. Cae- 4

sar Augustus, quem mihi videtur rerum natura edidisse, ut ostenderet, quid summa vitia in summa fortuna possent, centies sestertio coenavit uno die. et in hoc omnium adiutus ingenio vix tamen invenit, quomodo trium
5 provinciarum tributum una coena fieret. O miserabiles, quorum palatum nisi ad pretiosos cibos non excitatur! pretiosos autem non eximius sapor aut aliqua faucium dulcedo, sed raritas et difficultas parandi facit. alioquin si ad sanam illis mentem placeat reverti, quid opus est tot artibus ventri servientibus? quid mercaturis? quid vastatione silvarum? quid profundi perscrutatione? passim iacent alimenta, quae rerum natura omnibus locis deposuit, sed haec velut caeci transeunt et omnes regiones pervagantur, maria traiciunt et, cum famem exiguo possint sedare, magno
6 inritant. Libet dicere: quid deducitis naves? quid manus et adversus feras et adversus homines armatis? quid tanto tumultu discurritis? quid opes opibus adgeritis? non vultis cogitare, quam parva vobis corpora sint? nonne furor et ultimus mentium error est, cum tam exiguum capias, cupere multum? Licet itaque augeatis census, promoveatis fines: numquam tamen corpora vestra laxabitis. Cum bene cesserit negotiatio, multum militia retulerit, cum indagati undique cibi coierint, non habe-
7 bitis, ubi istos adparatus vestros conlocetis. Quid tam multa conquiritis? Scilicet maiores nostri, quorum virtus etiamnunc vitia nostra sustentat, infelices erant, qui sibi manu sua parabant cibum, quibus terra cubile erat, quorum tecta nondum auro fulgebant, quorum templa nondum gemmis nitebant. itaque tunc per fictiles deos religiose iurabatur. qui illos invocaverant, ad hostem mori-
8 turi, ne fallerent, redibant. Scilicet minus beate vivebat dictator noster, qui Samnitium legatos audiit, cum vilissimum cibum in foco ipse manu sua versaret, illa, qua iam saepe hostem percusserat laureamque in Capitolini Iovis gremio reposuerat, quam Apicius nostra memoria vixit, qui in ea urbe, ex qua aliquando philosophi velut corruptores iuventutis abire iussi sunt, scientiam popinae professus disciplina sua seculum infecit. cuius exitum

nosse operae pretium est. Cum sestertium millies in culinam coniecisset, cum tot congiaria principum et ingens Capitolii vectigal singulis comissationibus exsorpsisset, aere alieno oppressus rationes suas tunc primum coactus inspexit: superfuturum sibi sestertium centies conputavit et velut in ultima fame victurus, si in sestertio centies vixisset, veneno vitam finivit. Quanta luxuria erat, cui centies sestertium egestas fuit? i nunc et puta pecuniae modum ad rem pertinere, non animi. Sestertium centies aliquis extimuit et, quod alii voto petunt, veneno fugit? illi vero tam pravae mentis homini ultima potio saluberrima fuit: tunc venena edebat bibebatque, cum inmensis epulis non delectaretur tantum, sed gloriaretur, cum vitia sua ostentaret, cum civitatem in luxuriam suam converteret, cum iuventutem ad imitationem sui sollicitaret, etiam sine malis exemplis per se docilem. Haec accidunt divitias non ad rationem revocantibus, cuius certi fines sunt, sed ad vitiosam consuetudinem, cuius inmensum et inconprehensibile arbitrium est. Cupiditati nihil est satis, naturae satis est etiam parum. Nullum ergo paupertas exulis incommodum habet: nullum enim tam inops exilium est, quod non alendo homini abunde fertile sit. 9 10 11

XI. An vestem ac domum desideraturus est exul? [*si*] haec quoque ad usum tantum desiderabit, neque tectum ei deerit neque velamentum. aeque enim exiguo tegitur corpus quam alitur. nihil homini natura, quod necessarium faciebat, fecit operosum. Sed desiderat saturari multo conchylio purpuram intextam auro variisque et coloribus distinctam et artibus: non fortunae iste vitio, sed suo pauper est. etiamsi illi quicquid amisit, restitueris, nihil ages. plus enim restituendo deerit ex eo, quod cupit, quam exuli ex eo, quod habuit. Sed desiderat aureis fulgentem vasis supellectilem et antiquis nominibus artificum argentum nobile, aes paucorum insania pretiosum et servorum turbam, quae quamvis magnam domum angustet, iumentorum corpora differta et coacta pinguescere et nationum omnium lapides: ista congerantur licet, numquam explebunt inexplebilem ani- 1 2 3

mum, non magis quam ullus sufficiet humor ad satiandum eum, cuius desiderium non ex inopia, sed ex aestu ardentium viscerum oritur. non enim sitis illa, sed morbus 4 est. Nec hoc in pecunia tantum aut alimentis evenit: eadem natura est in omni desiderio, quod modo non ex inopia, sed ex vitio nascitur. quicquid illi congesseris, non finis erit cupiditatis, sed gradus. Qui continebit itaque se intra naturalem modum, paupertatem non sentiet: qui naturalem modum excedit, eum in summis quoque opibus paupertas sequetur. Necessariis rebus et exilia sufficiunt, supervacuis 5 nec regna. Animus est, qui divites facit. hic in exilia sequitur et in solitudinibus asperrimis, cum quantum satis est sustinendo corpori invenit, ipse bonis suis abundat et fruitur: pecunia ad animum nihil pertinet, non magis quam ad deos inmortales omnia ista, quae inperita 6 ingenia et nimis corporibus suis addicta suspiciunt. lapides, aurum, argentum et magni laevatique mensarum orbes terrena sunt pondera, quae non potest amare sincerus animus ac naturae suae memor, levis ipse, expers et quandoque emissus fuerit, ad summa emicaturus: interim quantum per moras membrorum et hanc circumfusam gravem sarcinam licet, celeri et volucri cogitatione 7 divina perlustrat. ideoque nec exulare umquam potest liber et dis cognatus et omni mundo omnique aevo par. nam cogitatio eius circa omne coelum et in omne praeteritum futurumque tempus inmittitur. corpusculum hoc, custodia et vinculum animi, huc atque illuc iactatur. in hoc supplicia, in hoc latrocinia, in hoc morbi exercentur: animus quidem ipse sacer et aeternus est et cui non possit inici manus.

1 XII. Ne me putes ad elevanda incommoda paupertatis, quam nemo gravem sentit, nisi qui putat, uti tantum praeceptis sapientum. Primum adspice, quanto maior pars sit pauperum, quos nihilo notabis tristiores sollicitioresque divitibus: immo nescio an eo laetiores sint, quod animus illorum in pau-2 ciora distringitur. Transeamus *a pauperibus nunc et* ve-

niamus ad locupletes: quam multa sunt tempora, quibus pauperibus similes sint? circumcisae sunt peregrinantium sarcinae et quotiens festinationem necessitas itineris exegit, comitum turba dimittitur. militantes quotam partem rerum suarum secum habent, cum omnem adparatum castrensis disciplina submoveat? Nec tantum condicio 3 illos temporum aut locorum inopia pauperibus exaequat: sumunt quosdam dies, cum iam illos divitiarum taedium cepit, quibus humi coenent et remoto auro argentoque fictilibus utantur. dementes! hoc quod aliquando concupiscunt, semper timent. O quanta illos caligo mentium, quanta ignorantia veritatis exercet, quam voluptatis causa imitantur! Me quidem quotiens ad antiqua exempla re- 4 spexi, paupertatis uti solatiis pudet, quoniam quidem eo temporum luxuria prolapsa est, ut maius viaticum exulum sit, quam olim patrimonium principum fuit. Unum fuisse Homero servum, tres Platoni, nullum Zenoni, a quo coepit Stoicorum rigida ac virilis sapientia, satis constat. num ergo quisquam eos misere vixisse dicet, ut non ipse miserrimus ob hoc omnibus videatur? Mene- 5 nius Agrippa, qui inter patres ac plebem publicae gratiae sequester fuit, aere collato funeratus est. Attilius Regulus, cum Poenos in Africa funderet, ad senatum scripsit mercenarium suum discessisse et ab eo desertum esse rus, quod senatui publice curari, dum abesset Regulus, placuit: fuitne tanti servum non habere, ut colonus eius populus Romanus esset? Scipionis filiae ex 6 aerario dotem acceperunt, quia nihil illis reliquerat pater. aequum mehercules erat populum Romanum tributum Scipioni semel conferre, cum a Carthagine semper exigeret. O felices viros puellarum, quibus populus Romanus loco soceri fuit! beatioresne istos putas, quorum pantomimae decies sestertio nubunt, quam Scipionem, cuius liberi a senatu, tutore suo, in dotem aes grave acceperunt? Dedignatur aliquis paupertatem, cuius tam 7 clarae imagines sunt? indignatur exul aliquid sibi deesse, cum defuerit Scipioni dos, Regulo mercenarius, Menenio funus, cum omnibus illis quod deerat, ideo honestius

suppletum sit, quia defuerat? His ergo advocatis non tantum tuta est, sed etiam gratiosa paupertas.

1 XIII. Responderi potest: „Quid artificiose ista diducis, quae singula sustineri possunt, collata non possunt? Conmutatio loci tolerabilis est, si tantum locum mutes. paupertas tolerabilis est, si ignominia 2 absit, quae vel sola opprimere animos solet." Adversus hunc quisquis me malorum turba terrebit, his verbis utendum erit: Si contra unamquamlibet partem fortunae satis tibi roboris est, idem adversus omnis erit. cum semel animum virtus induravit, undique involnerabilem praestat: si avaritia dimisit, vehementissima generis humani pestis, moram tibi ambitio non faciet. si ultimum diem non quasi poenam, sed quasi naturae legem adspicis, ex quo pectore metum eieceris, 3 in id nullius rei timor audebit intrare. si cogitas libidinem non voluptatis causa homini datam, sed propagandi generis, quem non violaverit hoc secretum et infixum visceribus ipsis exitium, omnis alia cupiditas intactum praeteribit. Non singula vitia ratio, sed pariter omnia pro-4 sternit: in universum semel vincitur. Ignominia tu putas quemquam sapientem moveri posse, qui omnia in se reposuit, qui ab opinionibus volgi secessit? plus etiam quam ignominia est mors ignominiosa: Socrates tamen eodem illo voltu, quo triginta tyrannos solus aliquando in ordinem redegerat, carcerem intravit ignominiam ipsi loco detracturus. neque enim poterat carcer videri in 5 quo Socrates erat. Quis usque eo ad conspiciendam veritatem excaecatus est, ut ignominiam putet M. Catonis fuisse duplicem in petitione praeturae et consulatus repulsam? ignominia illa praeturae et consulatus fuit, qui-6 bus ex Catone honor habebatur. Nemo ab alio contemnitur, nisi a se ante contemptus est. humilis et proiectus animus sit isti contumeliae opportunus: qui vero adversus saevissimos casus se extollit et ea mala, quibus alii opprimuntur, evertit, ipsas miserias infularum loco habet, quando ita adfecti sumus, ut nihil aeque magnam apud nos admirationem occupet, quam homo fortiter miser

Ducebatur Athenis ad supplicium Aristides, cui quisquis 7 occurrerat, deiciebat oculos et ingemiscebat, non tamquam in hominem iustum sed tanquam in ipsam iustitiam animadverteretur. inventus est tamen, qui in faciem eius inspueret: poterat [ob] hoc moleste ferre, quod sciebat neminem id ausurum puri oris. at ille abstersit faciem et subridens ait comitanti se magistratui: „admone istum, ne postea tam inprobe oscitet." Hoc fuit contumeliam ipsi contumeliae facere. Scio quosdam dicere contem- 8 ptu nihil esse gravius, mortem ipsis potiorem videri. His ego respondebo et exilium saepe contemptione omni carere. si magnus vir cecidit, magnus iacuit, non magis illum putes contemni, quam cum aedium sacrarum ruinae calcantur, quas religiosi aeque ac stantis adorant.

XIV. Quoniam meo nomine nihil habes, 1 mater carissima, quod te in infinitas lacrimas agat, sequitur ut causae tuae te stimulent. sunt autem duae: nam aut illud te movet, quod praesidium aliquod videris amisisse, aut illud, quod desiderium ipsum per se pati non potes.

Prior pars mihi leviter perstringenda est: 2 novi enim animum tuum nihil in suis praeter ipsos amantem. Viderint illae matres, quae potentiam liberorum muliebri inpotentia exercent, quae, quia feminis honores non licet gerere, per illos ambitiosae sunt, quae patrimonia filiorum et exhauriunt et captant, quae eloquentiam commodando aliis fatigant: tu liberorum tuorum 3 bonis plurimum gavisa es, minimum usa. tu liberalitati nostrae semper inposuisti modum, cum tuae non inponeres. tu filia familiae locupletibus filiis ultro contulisti. tu patrimonia nostra sic administrasti, ut tamquam in tuis laborares, tamquam alienis abstineres. tu gratiae nostrae, tamquam aliis rebus utereris, pepercisti et ex honoribus nostris nihil ad te nisi voluptas et inpensa pertinuit: numquam indulgentia ad utilitatem respexit. Non potes itaque ea in erepto filio desiderare, quae [*in*] incolumi numquam ad te pertinere duxisti.

1 XV. Illo omnis consolatio mihi vertenda est, unde vera vis materni doloris oritur: „ego conplexu filii carissimi careo, non conspectu eius, non sermone possum frui. ubi est ille, quo viso tristem voltum relaxavi, in quo omnes sollicitudines meas deposui? ubi colloquia, quorum inexplebilis eram? ubi studia, quibus libentius quam femina, familiarius quam mater intereram? ubi ille occursus? ubi matre visa sem-
2 per puerilis hilaritas?“ Adicis istis loca ipsa gratulationum et convictuum et, ut necesse est, efficacissimas ad vexandos animos recentis conversationis notas. nam hoc quoque adversus te crudeliter fortuna molita est, quod te ante tertium demum diem quam perculsus sum, securam
3 nec quicquam tale metuentem *di*gredi voluit. Bene nos longinquitas locorum diviserat. bene aliquot annorum absentia huic te malo praeparaverat: redisti non ut voluptatem ex filio perciperes, sed ut consuetudinem desiderii perderes. si multo ante afuisses, fortius tulisses ipso intervallo desiderium molliente: si non recessisses, ultimum certe fructum biduo diutius videndi filium tulisses: nunc crudele fatum ita conposuit, ut nec fortunae meae inter-
4 esses nec absentiae adsuesceres. Sed quanto ista duriora sunt, tanto maior tibi virtus advocanda est et velut cum hoste noto ac saepe iam victo acrius est congrediendum. Non ex intacto corpore tuo sanguis hic fluxit: per ipsas cicatrices percussa es.

1 XVI. Non est quod utaris excusatione muliebris nominis, cui paene concessum est inmoderatum in lacrimas ius, non inmensum tamen. et ideo maiores decem mensium spatium lugentibus viros dederunt, ut cum pertinacia muliebris moeroris publica constitutione deciderent. non prohibuerunt luctus, sed finierunt. nam et infinito dolore, cum aliquem ex carissimis amiseris, adfici stulta indulgentia est, et nullo inhumana duritia: optimum inter pietatem et rationem temperamentum est et sentire de-
2 siderium et opprimere. Non est quod ad quasdam feminas respicias, quarum tristitiam semel sumptam mors finivit. nosti quasdam, quae amissis filiis inposita lugubria num-

quam exuerunt: a te plus exigit vita ab initio fortior. non potest muliebris excusatio contingere ei, a qua omnia muliebria vitia afuerunt. Non te maximum seculi malum, 3 inpudicitia, in numerum plurium adduxit. non gemmae te, non margaritae flexerunt. non tibi divitiae velut maximum generis humani bonum refulserunt. non te, bene in antiqua et severa institutam domo, periculosa etiam probis peiorum detorsit imitatio. numquam te fecunditatis tuae, quasi exprobraret aetatem, puduit. numquam more aliarum, quibus omnis commendatio ex forma petitur, tumescentem uterum abscondisti quasi indecens onus, nec intra viscera tua conceptas spes liberorum elisisti. Non 4 faciem coloribus ac lenociniis polluisti. numquam tibi placuit vestis, quae nihil amplius nudaret, cum poneretur: unicum tibi ornamentum pulcherrima et nulli obnoxia aetati forma, maximum decus visa est pudicitia. Non 5 potes itaque ad obtinendum dolorem muliebre nomen praetendere, ex quo te virtutes tuae seduxerunt. tantum debes a feminarum lacrimis abesse, quantum *a* vitiis. Ne feminae quidem te sinent intabescere volneri tuo, sed le*ni* *ac* necessario moerore cito defunctam iubebunt exsurgere, si modo illas intueri voles feminas, quas conspecta virtus inter magnos viros posuit. Corneliam ex 6 duodecim liberis ad duos fortuna redegerat. si numerare funera Corneliae velles, amiserat decem: si aestimare, amiserat Gracchos. flentibus tamen circa se et fatum eius exsecrantibus interdixit, „ne fortunam accusarent, quae sibi filios Gracchos dedisset.“ Ex hac femina debuit nasci, qui diceret in concione: *Tu matri meae maledicas, quae me peperit?* Multo mihi vox matris videtur animosior: filius magno aestimavit Gracchorum natales, mater et funera. Rutilia Cottam filium secuta est in exilium et usque 7 eo fuit indulgentia constricta, ut mallet exilium pati quam desiderium, nec ante in patriam quam cum filio rediit. Eumdem iam reducem et in republica florentem tam fortiter amisit quam secuta est. nec quisquam lacrimas eius post elatum filium notavit. In expulso virtutem ostendit, in amisso prudentiam: nam et nihil illam a pietate deter-

ruit et nihil in tristitia supervacua stultaque detinuit. Cum his te numerari feminis volo: quarum vitam semper imitata es, earum in coercenda conprimendaque aegritudine optime sequeris exemplum.

1 XVII. Scio rem non esse in nostra potestate nec ullum adfectum servire, minime vero eum, qui ex dolore nascitur. ferox enim et adversus omne remedium contumax est. Volumus interim illum obruere et devorare gemitus: per ipsum tamen conpositum fictumque voltum lacrimae profunduntur. Ludis interim aut gladiatoribus animum occupamus: at illum inter ipsa, quibus avocatur,
2 spectacula levis aliqua desiderii nota subruit. Ideo melius est vincere illum quam fallere. nam qui delusus et voluptatibus aut occupationibus abductus est, resurgit et ipsa quiete inpetum ad saeviendum colligit: at quisquis rationi cessit, in perpetuum conponitur. Non sum itaque tibi illa monstraturus, quibus usos esse multos scio, ut peregrinatione te vel longa detineas vel amoena delectes, ut rationum accipiendarum diligentia, patrimonii administratione multum occupes temporis, ut semper novo te aliquo negotio inplices: omnia ista ad exiguum momentum prosunt nec remedia doloris, sed inpedimenta sunt.
3 ego autem malo illum desinere quam decipi. Itaque illo te duco, quo omnibus, qui fortunam fugiunt, confugiendum est, ad liberalia studia: illa sanabunt volnus tuum, illa omnem tristitiam tibi evellent. his etiamsi numquam adsuesses, nunc utendum erat. sed quantum tibi patris mei antiquus rigor permisit, omnes bonas artes non quidem conprehendisti, adtigisti tamen.
4 Utinam quidem virorum optimus, pater meus, minus maiorum consuetudini deditus voluisset te praeceptis sapientiae erudiri potius quam inbui! non parandum tibi nunc contra fortunam esset auxilium, sed proferendum: propter istas, quae literis non ad sapientiam utuntur, sed ad luxuriam instruuntur, minus te indulgere studiis passus est. beneficio tamen rapacis ingenii plus quam pro tempore hausisti. iacta sunt disciplinarum omnium fundamenta: nunc ad illas revertere: tutam te praestabunt.

illae consolabuntur, illae delectabunt, illae si bona fide 5 in animum tuum intraverint, numquam amplius intrabit dolor, numquam sollicitudo, numquam adflictionis inritae supervacua vexatio. nulli horum patebit pectus tuum: nam ceteris vitiis iampridem clusum est. Haec quidem certissima praesidia sunt et quae sola te fortunae eripere possint.

XVIII. Sed quia, dum in illum portum, quem tibi 1 studia promittunt, perveneris, adminiculis quibus innitaris, opus est, volo interim solatia tibi tua ostendere. Respice fratres meos, quibus salvis fas tibi non est accusare fortunam. In utroque habes, quod te 2 diversa virtute delectet: alter honores industria consecutus est, alter sapienter contempsit. adquiesce alterius filii dignitate, alterius quiete, utriusque pietate. novi fratrum meorum intimos adfectus: alter in hoc dignitatem excolit, ut tibi ornamento sit, alter in hoc se ad tranquillam quietamque vitam recepit, ut tibi vacet. Bene liberos 3 tuos et in auxilium et in oblectamentum fortuna disposuit: potes alterius dignitate defendi, alterius otio frui. certabunt in te officiis et unius desiderium duorum pietate supplebitur. Audacter possum promittere, nihil tibi deerit praeter numerum. Ab his ad nepotes quoque re- 4 spice: Marcum blandissimum puerum, ad cuius conspectum nulla potest durare tristitia. nihil tam magnum, nihil tam recens in cuiusquam pectore fuerit, quod non circumfusus ille permulceat. Cuius non lacrimas illius 5 hilaritas supprimat? cuius non contractum sollicitudine animum illius argutiae solvant? quem non in iocos evocabit illa lascivia? quem non in se convertet et abducet infixum cogitationibus illa neminem satiatura garrulitas? Deos oro, contingat hunc habere nobis superstitem: in 6 me omnis fatorum crudelitas lassata consistat: quicquid matri dolendum fuit, in me transierit, quicquid aviae, in me. Floreat reliqua in suo statu turba: nihil de orbitate, nihil de condicione mea querar. fuerim tantum nihil amplius doliturae domus piamentum. Tene in gremio tuo 7 cito tibi daturam pronepotes Novatillam, quam

sic in me transtuleram, sic mihi adscripseram, ut posset videri, quod me amisit, quamvis salvo patre pupilla. hanc et pro me dilige. Abstulit illi nuper fortuna matrem: tua potest efficere pietas, ut perdidisse se matrem doleat 8 tantum, non et sentiat. nunc mores eius conpone, nunc forma: altius praecepta descendunt, quae teneris inprimuntur aetatibus. tuis adsuescat sermonibus. ad tuum fingatur arbitrium: multum illi dabis, etiamsi nihil dederis praeter exemplum. Hoc tibi tam sollemne officium pro remedio erit: non potest enim animum pie dolentem a sollicitudine avertere nisi aut ratio aut honesta occupatio. 9 *Numerarem inter magna solatia patrem quoque tuum, nisi abesset.* nunc tamen ex adfectu tuo, qui illius in te sit cogita: intelleges, quanto iustius sit te illi servari quam mihi inpendi. quotiens te inmodica vis doloris invaserit et sequi se iubebit, patrem cogita. cui tu quidem tot nepotes pronepotesque dando effecisti, ne unica esses: consummatio tamen aetatis actae feliciter in te vertitur. Illo vivo nefas est te, quod vixeris, queri.

1 XIX. *Maximum adhuc solatium tuum tacueram, sororem tuam,* illud fidelissimum tibi pectus, in quod omnes curae tuae pro indiviso transferuntur, illum animum omnibus nobis maternum. cum hac tu lacrimas 2 tuas miscuisti, in huius primum respirasti sinu. Illa quidem adfectus tuos semper sequitur: in mea tamen persona non tantum pro te dolet. Illius manibus in urbem perlatus sum. illius pio maternoque nutricio per longum tempus aeger convalui. illa pro quaestura mea gratiam suam extendit et quae ne sermonis quidem aut clarae salutationis sustinuit audaciam, pro me vicit indulgentia verecundiam. Nihil illi seductum vitae genus, nihil modestia [*ut*] in tanta feminarum petulantia rustica, nihil quies, nihil secreti et ad otium repositi mores obstite- 3 runt, quo minus pro me etiam ambitiosa fieret. Hoc est, mater carissima, solatium quo reficiaris: illi te, quantum potes, iunge, illius artissimis amplexibus adliga. Solent moerentes ea, quae maxime diligunt, fugere et liberta-

tem dolori suo quaerere: tu ad illam te et quicquid cogitaveris, confer.' sive servare istum habitum voles sive deponere, apud illam invenies vel finem doloris tui vel comitem. Sed si prudentiam perfectissimae feminae novi, 4 non patietur te nihil profuturo moerore consumi et exemplum tibi suum, cuius ego etiam spectator fui, narrabit. Carissimum virum amiserat, avunculum nostrum, cui virgo nupserat, in ipsa quidem navigatione: tulit tamen eodem tempore et luctum et metum evictisque tempestatibus corpus eius naufraga evexit. O quam multa- 5 rum egregia opera in obscuro iacent! Si huic illa simplex admirandis virtutibus contigisset antiquitas, quanto ingeniorum certamine celebraretur uxor, quae, oblita in becillitatis, oblita metuendi etiam firmissimis maris, caput suum periculis pro sepultura obiecit et, dum cogitat de viri funere, nihil de suo timuit? Nobilitatur carminibus omnium, quae se pro coniuge vicariam dedit: hoc amplius est, discrimine vitae sepulcrum viro quaerere. maior est amor, qui pari periculo minus redimit. Post hoc nemo 6 miratur, quod per sedecim annos, quibus Aegyptum maritus eius obtinuit, numquam in publico conspecta est, neminem provincialem domum suam admisit, nihil a viro petiit, nihil a se peti passa est. Itaque loquax et in contumelias praefectorum ingeniosa provincia, in qua etiam qui vitaverunt culpam, non effugerunt infamiam, velut unicum sanctitatis exemplum suspexit et, quod illi difficillimum est, cui etiam periculosi sales placent, omnem verborum licentiam continuit et hodie similem illi, quamvis numquam speret, semper optat. Multum erat, si per sedecim annos illam provincia probasset: plus est, quod ignoravit. Haec non ideo refero, ut laudes eius exsequar, 7 quas circumscribere est tam parce transcurrere, sed ut intellegas magni animi esse feminam, quam non ambitio, non avaritia, comites omnis potentiae et pestes, vicerunt, non metus mortis eam exarmata navi naufragium suum spectantem deterruit, quo minus exanimi viro haerens non quaereret, quemadmodum inde exiret, sed quemadmodum efferret. Huic parem virtutem exhibeas oportet et

animum a luctu recipias et id agas, ne quis te putet partus tui poenitere.

1 XX. Ceterum quia necesse est, cum omnia feceris, cogitationes tamen tuas subinde ad me recurrere nec quemquam nunc ex liberis tuis frequentius tibi obversari, non quia illi minus cari sint, sed quia naturale est manum saepius ad id referre, quod doleat, qualem me cogites accipe: laetum et alacrem velut optimis rebus. sunt enim optimae, quoniam animus omnis occupationis expers operibus suis vacat et modo se levioribus studiis oblectat, modo ad considerandam suam universique na-
2 turam veri avidus insurgit: terras primum situmque earum quaerit. deinde condicionem circumfusi maris cursusque eius alternos et recursus. tunc quicquid inter coelum terrasque plenum formidinis interiacet perspicit et hoc tonitribus, fulminibus, ventorum flatibus ac nimborum nivisque et grandinis iactu tumultuosum spatium. tum peragratis humilioribus ad summa prorumpit et pulcherrimo divinorum spectaculo fruitur. Aeternitatis suae memor in omne, quod fuit futurumque est, vadit [omnibus seculis].

L. ANNAEI SENECAE
EPIGRAMMATA SUPER EXILIO.

I. AD CORSICAM.

Corsica Phocaico tellus habitata colono,
  Corsica, quae patrio nomine Cyrnus eras,
Corsica Sardinia brevior, porrectior Ilva,
  Corsica piscosis pervia fluminibus,
Corsica terribilis, cum primum incanduit aestas, 5
  Saevior, ostendit cum ferus ora canis,
Parce relegatis, hoc est, iam parce sepultis:
  Vivorum cineri sit tua terra levis.

II. DE EADEM.

Barbara praeruptis inclusa est Corsica saxis,
  Horrida, desertis undique vasta locis.
Non poma autumnus, segetes non educat aestas,
  Canaque Palladio munere bruma caret.
Umbrarum nullo ver est laetabile foetu, 5
  Nullaque in infausto nascitur herba solo.
Non panis, non haustus aquae, non ultimus ignis:
  Hic sola haec duo sunt, exsul et exsilium.

III. QUERELA.

Occisi iugulum quisquis scrutaris amici,
  Tu miserum necdum me satis esse putas?
Desere confossum: victori volnus iniquo
  Mortiferum inpressit mortua saepe manus.

IV. ITEM.

Quisquis es, — et nomen dicam: dolor omnia cogit —
  Qui nostrum cinerem nunc, inimice, premis
Et non contentus tantis subitisque ruinis
  Stringis in exstinctum tela cruenta caput:

Crede mihi, vires aliquas natura sepulchris 5
Attribuit: tumulos vindicat umbra suos.
Ipsos crede deos hoc nunc tibi dicere, livor,
Hoc tibi nunc manes dicere crede meos:
Res est sacra, miser. noli mea tangere fata.
Sacrilegae bustis abstinuere manus. 10

V. ITEM.

Carmina mortifero tua sunt suffusa veneno,
Et sunt criminibus pectora nigra magis.
Nemo tuos fugiat, non vir, non femina dentes,
Haud puer, haud aetas undique tuta senis,
Utque furens totas immittit saxa per urbes 5
In populum, sic tu verba maligna iacis.
Sed solet insanos populus compescere sanus,
Et repetunt motum saxa remissa caput.
In te nunc stringit nullus non carmina vates,
Inque tuam rabiem publica Musa furit. 10
Dum sua conpositus nondum bene concutit arma
Miles, it e nostra lancea torta manu.
Bellus homo, et valide capitalia carmina ludis,
Deque tuis manant atra venena iocis.
Sed tu perque iocum dicis vinumque: quid ad rem, 15
Si plorem, risus si tuus ista facit?
Quare tolle iocos: non est iocus esse malignum.
Numquam sunt grati, qui nocuere sales.

VI. AD AMICUM.

Crispe, meae vires, lassarumque ancora rerum,
Crispe, vel antiquo conspiciende foro:
Crispe potens numquam, nisi cum prodesse volebas,
Naufragio littus tutaque terra meo,
Solus honor nobis arx et tutissima nobis 5
Et nunc afflicto sola quies animo·
Crispe, fides dulcis, placidique acerrima virtus,
Cuius Cecropio pectora melle madent:
Maxima facundo vel avo vel gloria patri,
Quo solo careat si quis, in exsilio est: 10
An tua, qui iaceo saxis telluris adhaerens,
Mens mecum est, nulla quae cohibetur humo?

VII. DE QUALITATE TEMPORIS.

Omnia tempus edax depascitur, omnia carpit,
 Omnia sede movet, nil sinit esse diu.
Flumina deficiunt, profugum mare littora siccat,
 Subsidunt montes et iuga celsa ruunt.
Quid tam parva loquor? moles pulcherrima coeli 5
 Ardebit flammis tota repente suis.
Omnia mors poscit. Lex est, non poena, perire:
 Hic aliquo mundus tempore nullus erit.

VIII. VOTUM.

Sic mihi sit frater maiorque minorque superstes,
 Et de me doleat nil nisi morte mea.
Sic illos vincam, sic vincar rursus amando:
 Mutuus inter nos sic bene certet amor.
Sic dulci Marcus, qui nunc sermone fritinnit, 5
 Facundo patruos provocet ore duos.

IX. AD CORDUBAM.

Corduba solve comas et tristes indue voltus:
 Inlacrimans cineri munera mitte meo.
Nunc longinqua tuum deplora, Corduba, vatem,
 Corduba, non alio tempore moesta magis:
Tempore non illo, quo versi viribus orbis 5
 Incubuit belli tota ruina tibi,
Cum geminis oppressa malis utrimque peribas.
 Et tibi Pompeius, Caesar et hostis erat.
Tempore non illo, quo ter tibi funera centum
 Heu nox una dedit, quae tibi summa fuit. 10
Non, Lusitanus quateret cum moenia latro,
 Figeret et portas lancea torta tuas.
Ille tuus quondam magnus, tua gloria, civis
 Infigar scopulo. Corduba solve comas,
Et gratare tibi, quod te natura supremo 15
 Alluit oceano: tardius ista doles.

L. ANNAEI SENECAE

LUDUS DE MORTE CLAUDII.

---

1 I. Quid actum sit in coelo ante diem III. idus Octobr. [Asinio Marcello, Acilio Aviola coss.] anno novo initio seculi felicissimi, volo memoriae tradere. nihil nec offensae nec gratiae dabitur. haec ita vera. Si quis quaesiverit, unde sciam, primum, si noluero, non respondebo. quis coacturus est? ego scio me liberum factum, ex quo suum diem obiit ille, qui verum proverbium fecerat *aut regem* 2 *aut fatuum nasci oportere.* Si libuerit respondere, dicam quod mihi in buccam venerit. quis umquam ab historico iuratores exegit? tamen si necesse fuerit auctorem producere, quaerite ab eo, qui Drusillam euntem in coelum vidit: idem Claudium vidisse se dicet iter facientem „non passibus aequis." velit, nolit, necesse est illi omnia videre, quae in coelo aguntur: Appiae viae curator est, qua scis et divum Augustum et Tiberium Caesarem ad 3 deos isse. Hunc si interrogaveris, soli narrabit: coram pluribus numquam verbum faciet. nam ex quo in senatu iuravit se Drusillam vidisse coelum adscendentem et illi pro tam bono nuntio nemo credidit quod viderit, verbis conceptis adfirmavit se non indicaturum, etiamsi in medio foro hominem occisum vidisset. Ab hoc ego quaecumque audivi, certa, clara adfero, ita illum salvum et felicem habeam.

1 II. *Iam Phoebus breviore via contraxerat ortum*
Lucis et obscuri crescebant tempora somni,
Iamque suum victrix augebat Cynthia regnum
Et deformis hiems gratos carpebat honores
Divitis autumni visoque senescere Baccho
Carpebat raras serus vindemitor uvas:

2 Puto magis intellegi, si dixero, mensis erat October, dies

tertius idus Octobris. horam non possum certam tibi dicere: facilius inter philosophos quam inter horologia conveniet: tamen inter sextam et septimam erat. 3

„Nimis rustice adquiesc*is*. *nunc* [*adeo*] omnes poetae non contenti ortus et occasus describere, ut etiam medium diem inquietent: tu sic transibis horam tam bonam?" 4

Iam medium curru Phoebus diviserat orbem
Et propior nocti fessus quatiebat habenas
Obliquo flexam deducens tramite lucem:

Claudius animam agere coepit nec invenire exitum poterat.

III. Tum Mercurius, qui semper ingenio eius delectatus esset, unam e tribus Parcis seducit et ait: „Quid, femina crudelissima, hominem miserum torqueri pateris? nec umquam tam diu cruciatus ex*i*et? Annus sexagesimus et quartus est, ex quo cum anima luctatur. quid huic et reipublicae invides? Patere mathematicos aliquando verum dicere, qui illum ex quo princeps factus est, omnibus annis, omnibus mensibus efferunt. et tamen non est mirum, si errant et horam eius nemo novit. nemo enim umquam illum natum putavit. Fac quod faciendum est: 1 2

dede neci. melior vacua sine regnet in aula."

Sed Clotho: „Ego mehercules, inquit, pusillum temporis adicere illi volebam, dum hos pauculos, qui supersunt, civitate donaret. constituerat enim omnes Graecos, Gallos, Hispanos, Britannos, [**Sauromatas, et si qui ultra glacialem boream incolunt barbari**,] togatos videre. Sed quoniam placet aliquos peregrinos in semen relinqui et tu ita iubes fieri, fiat." Aperit tum capsulam et tris fusos profert: unus erat Augurini, alter Babae, tertius Claudii. „Hos, inquit, tris uno anno exiguis intervallis temporum divisos mori iubebo nec illum incomitatum dimittam. Non oportet enim eum, qui modo se tot milia hominum sequentia videbat, tot praecedentia, tot circumfusa, subito solum destitui. contentus erit his interim convictoribus." 3 4

IV. *Haec ait et turpi convolvens stamina fuso* 1
Abrupit stolidae regalia tempora vitae.
At Lachesis redimita comas, ornata capillos,
Pieria crinem lauro frontemque coronans

5 *Candida de niveo subtemina vellere sumit*
Felici moderanda manu, quae ducta colorem
Adsumpsere novum. mirantur pensa sorores:
Mutatur vilis pretioso lana metallo.
Aurea formoso descendunt secula filo.
10 *Nec modus est illis, felicia vellera ducunt*
Et gaudent inplere manus. sunt dulcia pensa.
Sponte sua festinat opus nulloque labore
Mollia contorto descendunt stamina fuso.
Vincunt Tithoni, vincunt et Nestoris annos.
15 *Phoebus adest cantuque iuvat gaudetque futuris*
Et laetus nunc plectra movet, nunc pensa ministrat.
Detinet intentas cantu fallitque laborem.
Dumque nimis citharam fraternaque carmina laudant,
Plus solito neuere manus humanaque fata
20 *Laudatum transscendit opus. „Ne demite, Parcae,*
Phoebus ait: vincat mortalis tempora vitae
Ille mihi similis voltu similisque decore,
Nec cantu nec voce minor: felicia lassis
Secula praestabit legumque silentia rumpet.
25 *Qualis discutiens fugientia Lucifer astra*
Aut qualis surgit redeuntibus Hesperus astris,
Qualis, cum primum tenebris Aurora solutis
Induxit rubicunda diem, Sol adspicit orbem
Lucidus et primos a carcere concitat axes:
30 *Talis Caesar adest, talem iam Roma Neronem*
Adspiciet. flagrat nitidus fulgore remisso
Voltus et adfuso cervix formosa capillo.“

2 Haec Apollo. At Lachesis, quae et ipsa homini formosissimo faveret, fecit illud plena manu et Neroni multos annos de suo donat. Claudium autem iubent omnes

χαίροντας, εὐφημοῦντας ἐκπέμπειν δόμων.

Et ille quidem animam ebulliit et ex eo desiit vivere videri. exspiravit autem, dum comoedos audit, ut scias me 3 non sine causa illos timere. Ultima vox eius haec inter homines audita est, cum maiorem sonitum emisisset illa parte, qua facilius loquebatur: „Vae me! puto, concacavi me.“ Quod an fecerit nescio: omnia certe concaca-

vit. [nec post boletum opipare medicamentis conditum plus cibi sumpsit.]

V. Quae in terris postea sint acta, supervacuum est 1 referre. scitis enim optime, nec periculum est, ne excidant, quae memoriae gaudium publicum inpressit. nemo felicitatis suae obliviscitur: in coelo quae acta sint audite. fides penes auctorem erit. Nuntiatur Iovi venisse quem- 2 dam bonae staturae, bene canum. nescio quid illum minari. adsidue enim caput movere. pedem dextrum trahere. quaesisse se, cuius nationis esset. respondisse nescio quid perturbato sono et voce confusa. non intellegere se linguam eius. nec Graecum esse nec Romanum nec ullius gentis notae. Tum Iupiter Herculem, quia 3 totum orbem terrarum pererraverat et nosse videbatur omnes nationes, iubet ire et explorare, quorum hominum esset. Tum Hercules primo adspectu sane perturbatus est, ut *quem* iam non omnia monstra timuerint. ut vidit novi generis faciem, insolitum incessum, vocem nullius terrestris animalis, sed qualis esse marinis beluis solet, raucam et inplicitam, putavit sibi tertium decimum laborem venisse. Diligentius intuenti visus est quasi homo. 4 accessit itaque et quod facillimum fuit Graeculo, ait:

Τίς πόθεν εἰς ἀνδρῶν; πόθι τοι πτόλις ἠδὲ τοκῆες;

Claudius gaudet esse illic philologos homines, sperat futurum aliquem historiis suis locum. Itaque et ipse Homerico versu Caesarem se esse significans ait,

Ἰλιόθεν με φέρων ἄνεμος Κικόνεσσι πέλασσεν.

Erat autem sequens versus verior, aeque Homericus,

Ἔνθα δ' ἐγὼ πόλιν ἔπραθον, ὤλεσα δ' αὐτούς.

VI. Et inposuerat Herculi, homini minime vafro, nisi 1 fuisset illic Febris, quae fano suo relicto sola cum illo venerat: ceteros omnes deos Romae reliquerat. „Iste, inquit, mera mendacia narrat. ego tibi dico, quae cum illo tot annis vixi: Luguduni natus est. *Munatii* municipem vides. quod tibi narro, ad sextum decimum lapidem natus est a Vienna, Gallus germanus. itaque quod Gallum facere oportebat, Romam cepit. Hunc ego tibi recipio Luguduni natum, ubi Licinius multis annis regna-

vit. Tu autem, qui plura loca calcasti quam ullus mulio perpetuarius, Lugudunenses scire debes et multa milia
2 inter Xanthum et Rhodanum interesse." Excandescit hoc loco Claudius et quanto potest murmure irascitur. quid diceret nemo intellegebat. ille autem Febrim duci iubebat illo gestu solutae manus [et] ad hoc unum satis firmae, quo decollare homines solebat. Iusserat illi collum praecidi. putares omnes illius esse libertos: adeo illum nemo curabat.

1 VII. Tum Hercules: „Audi me, inquit, tu desine fatuari. venisti huc, ubi mures ferrum rodunt. Citius mihi verum, ne tibi alogias excutiam!" Et quo terribilior esset, tragicus fit et ait:

2 „*Exprome propere, sede qua genitus cluas,*
Hoc ne peremptus stipite ad terram accidas.
Haec clava reges saepe mactavit feros.
Quid nunc profatu vocis incerto sonas?
5 *Quae patria, quae gens mobile eduxit caput?*
Edissere. equidem regna tergemini petens
Longinqua regis, unde ab Hesperio mari
Inachiam ad urbem nobile advexi pecus,
Vidi duobus inminens fluviis iugum,
10 *Quod Phoebus ortu semper obverso videt,*
Ubi Rhodanus ingens amne praerapido fluit
Ararque dubitans, quo suos cursus agat,
Tacitus quietis adluit ripas vadis.
Estne illa tellus spiritus altrix tui?"

3 Haec satis animose et fortiter. nihilominus mentis suae non est et timet μωροῦ πληγήν. Claudius ut vidit virum valentem, oblitus nugarum intellexit neminem parem sibi Romae fuisse, illic non habere se idem gratiae: Gallum
4 in suo sterquilinio plurimum posse. Itaque quantum intellegi potuit, haec visus est dicere: „Ego te, fortissime deorum Hercules, speravi mihi adfuturum apud alios et, si qui a me notorem petisset, te fui nominaturus, qui me optime nosti. nam si memoria repetis, ego eram, qui tibi ante templum tuum ius dicebam totis diebus mense Iulio
5 et Augusto. Tu scis, quantum illic miseriarum [per]tu-

lerim, cum causidicos audirem diem et noctem. in quos si incidisses, valde fortis licet tibi videaris, maluisses cloacas Augiae purgare: multo plus ego stercoris exhausi. Sed quoniam volo ***."

VIII. *** non mirum, quod in curiam inpetum fecisti, 1 nihil tibi clusi est: modo dic nobis, qualem deum istum fieri velis. Ἐπικούρειος θεὸς non potest esse: οὔτε αὐτὸς πρᾶγμα ἔχει τι οὔτε ἄλλοις παρέχει. Stoicus? quomodo potest rotundus esse, ut ait Varro, sine capite, sine praeputio? Est aliquid in illo Stoici dei, iam video: nec cor nec caput habet. Si mehercules a Saturno pe- 2 tisset hoc beneficium, cuius mensem toto anno celebravit princeps, non tulisset illud. *nedum* ab Iove, quem, quantum quidem in illo fuit, damnavit incesti. L. Silanum enim, generum suum, occidit. oro, propter quid? sororem suam, festivissimam omnium puellarum, quam omnes Venerem vocarent, maluit Iunonem vocare. Quare, inquit, quaero enim, sororem suam? Stulte, stude: * Athenis 3 dimidium licet, Alexandriae totum. Quia Romae, inquit, mures molas lingunt. Hic nobis curva corriget? Quid in cubiculo suo faciat nescio: et iam „coeli scrutatur plagas"? deus fieri vult? parum est, quod templum in Britannia habet? quod hunc barbari colunt et ut deum orant μωροῦ εὐϊλάτου τυχεῖν?"

IX. Tandem Iovi venit in mentem, privatis intra cu- 1 riam morantibus sententiam dicere [*non licere*] nec disputare. „Ego, inquit, P. C., interrogare vobis permiseram, vos mera mapalia fecistis. Volo [ut] servetis disciplinam curiae. Hic, qualiscumque est, quid de nobis existimabit?" Illo dimisso primus interrogatur sententiam Ianus 2 pater. is designatus erat in Kal. Iulias postmeridianus Cos., homo quantumvis vafer, qui semper videt ἅμα πρόσσω καὶ ὀπίσσω. Is multa diserte, quod in foro vivat, dixit, quae notarius persequi non potuit, et ideo non refero, ne aliis verbis ponam, quae ab illo dicta sunt. Multa dixit de magnitudine deorum: non debere hunc 3 volgo dari honorem. „Olim, inquit, magna res erat deum fieri: iam, Fama, mimum fecisti [et iam pessimum quemque

illum adfectare]. Itaque ne videar in personam, non in rem dicere sententiam, censeo, ne quis post hunc diem deus fiat ex his, qui *ἀρούρης καρπὸν ἔδουσιν*, aut ex his, quos alit *ζείδωρος ἄρουρα*. Qui contra hoc senatus consultum deus factus, dictus pictusve erit, eum dedi larvis et proximo munere inter novos auctoratos ferulis
4 vapulare placet." Proximus interrogatur sententiam Diespiter, Vicae Potae filius, et ipse designatus Cos. nummulariolus. hoc quaestu se sustinebat, vendere civitatulas solebat. Ad hunc belle accessit Hercules et auriculam
5 illi tetigit. censet itaque in haec verba: „Cum divus Claudius et divum Augustum sanguine contingat nec minus divam Augustam, aviam suam, quam ipse deam esse iussit, longeque omnes mortales sapientia antecellat sitque e republica esse aliquem, qui cum Romulo possit

ferventia rapa vorare:

censeo, ut divus Claudius ex hac die deus sit, ita uti ante eum quis optimo iure factus sit, eamque rem ad metamor-
6 phosis Ovidii adiciendam." Variae erant sententiae et videbatur Claudius sententiam vincere. Hercules enim, qui videret ferrum suum in igne esse, modo huc modo illuc cursabat et aiebat: „Noli mihi invidere, mea res agitur. deinde tu si quid volueris, invicem faciam: manus manum lavat."

1 X. Tunc divus Augustus surrexit sententiae *causa* loco dicendae et summa facundia disseruit: „Ego, inquit, P. C., vos testes habeo, ex quo deus factus sum, nullum me verbum fecisse. semper meum negotium ago. et non possum amplius dissimulare et dolorem, quem graviorem
2 pudor facit, continere. In hoc terra marique pacem peperi? ideo civilia bella conpescui? ideo „legibus urbem fundavi," operibus ornavi, ut — quid dicam, P. C., non invenio: omnia infra indignationem verba sunt. confugiendum est itaque [a me] ad Messalae Corvini [disertis-
3 simi viri] illam sententiam: *pudet imperii.* Hic, P. C., qui vobis non posse videtur muscam excitare, tam facile homines occidebat quam canis excidit. Sed quid ego de tot ac talibus viris dicam? non vacat deflere publicas clades

intuenti domestica mala. itaque illa omittam, haec referam. Nam etiamsi formea* Graece nescit, ego scio. *ENTYCONTONNYKNNΔIHΣ.* * senescit. Iste, 4 quem videtis, per tot annos sub meo nomine latens, hanc mihi gratiam retulit, ut duas Iulias proneptes meas occideret, alteram ferro, alteram fame: unum abnepotem L. Silanum. Videris, Iupiter, an in causa mala, certe in tua *sit aequus* futurus, *et* dic mihi, dive Claudi, quare quemquam ex his, quos quasque occidisti, antequam de causa cognosceres, antequam audires, damnasti? hoc ubi fieri solet? in coelo non fit.

XI. Ecce Iupiter, qui tot annos regnat, uni Volcano 1 crus fregit, quem

ῥῖψε ποδὸς τεταγὼν ἀπὸ βηλοῦ θεσπεσίοιο,

[et in Lemnon coelo deturbavit, non extinxit]. et iratus fuit uxori et suspendit illam: numquid occidit? Tu Messalinam, cuius aeque avunculus maior eram quam tuus, occidisti. Nescio, inquis? Di tibi malefaciant: adeo istuc turpius est, quod nescisti quam quod occidisti. C. Cae- 2 sarem non desiit mortuum persequi. occiderat ille socerum: hic et generum. Caius Caesar Crassi filium vetuit Magnum vocari: hic nomen illi reddidit, caput tulit. Occidit in una domo Crassum Magnum, Scriboniam, Tristioniam, [Bassioniam,] Assarionem, nobiles tamen: Crassum vero tam fatuum, ut etiam regnare posset. Cogitate, 3 P. C., quale portentum in numerum deorum se recipi cupiat. [Principes pietate et iustitia dii fiunt. Scilicet hic pius et iustus, quoniam Druidarum perfidae gentis Gallicae immanem religionem, a qua cives submoveram, prorsus extirpavit, ut Romae nuptiarum sacra essent, quibus ipse, cum sibi Agrippina nuberet, XXX. Senatoribus, innumeris Eq. Rom. mactatis, principium dedit.] hunc nunc deum facere vultis? Videte corpus eius dis iratis natum. ad summam tria verba cito dicat et servum me ducat. Hunc deum quis colet? quis 4 credet? dum tales deos facitis, nemo vos deos esse credet. Summa rei, P. C., si honeste [*me*] inter vos gessi, si nulli durius respondi, vindicate iniurias meas. Ego pro sententia mea hoc censeo:" atque ita ex tabella recitavit: „Quan- 5

doquidem divus Claudius occidit socerum suum Appium Silanum, generos duos, Magnum Pompeium et L. Silanum, socerum filiae suae Crassum, frugi hominem, tam similem sibi quam ovo ovum, Scriboniam socrum filiae suae, uxorem suam Messalinam et ceteros, quorum numerus iniri non potuit: placet mihi in eum severe animadverti nec illi rerum iudicandarum vacationem dari eumque quamprimum exportari et coelo intra triginta dies exce-
6 dere, Olympo intra diem tertium." Pedibus in hanc sententiam itum est. Nec mora, Cyllenius illum collo obtorto trahit ad inferos,

illuc unde negant redire quemquam.

1 XII. Dum descendunt per viam sacram, interrogat Mercurius, quid sibi velit ille concursus hominum, num Claudii funus esset? Et erat omnium formosissimum et inpensa cura, plane ut scires deum efferri: tibicinum, cornicinum, omnis generis *aene*atorum tanta turba, tan-
2 tus concentus, ut etiam Claudius audire posset. Omnes laeti, hilares. populus Romanus ambulabat tamquam liber: Agatho et pauci causidici plorabant, sed plane ex animo. Iurisconsulti e tenebris procedebant, pallidi, graciles, vix animam habentes, tamquam qui cummaxime reviviscerent. Ex his unus cum vidisset capita conferentes et fortunas suas deplorantes causidicos, accedit et ait: „dicebam vobis, non semper Saturnalia erunt." Claudius ut vidit funus suum, intellexit se mortuum esse. ingenti enim μεγαληγορίᾳ naenia cantabatur anapaestis:

Fundite fletus,
Edite planctus,
[Fingite luctus,]
Resonet tristi
5 *Clamore forum:*
Cecidit pulchre
Cordatus homo,
Quo non alius
Fuit in toto
10 *Fortior orbe.*

Ille citato
Vincere cursu
Poterat celeres,
Ille rebelles
15 *Fundere Parthos*
Levibusque sequi
Persida telis
Certaque manu
Tendere nervum,
20 *Qui praecipites*

Volnere parvo
Figeret hostes
Pictaque Medi
Terga fugacis.
25 *Ille Britannos*
Ultra noti
Litora ponti
Et caeruleos
Scuta Brigantas
30 *Dare Romuleis*
Colla catenis
Iussit et ipsum
Nova Romanae
Iura securis
35 *Tremere Oceanum.*
Deflete virum,
Quo non alius
Potuit citius
Discere causas
40 *Una tantum*
Parte audita,
Saepe et neutra.
Quis nunc iudex
Toto lites
45 *Audiet anno?*
Tibi iam cedet
Sede relicta,
Qui dat populo
Iura silenti,
50 *Cretaea tenens*
Oppida centum.
Caedite moestis
Pectora palmis,
O causidici,
55 *Venale genus.*
Vosque poetae
Lugete novi,
Vosque in primis,
Qui concusso
60 *Magna parastis*
Lucra fritillo.

XIII. Delectabatur laudibus suis Claudius et cupiebat 1 diutius spectare. inicit illi manum Talthybius, deorum nuntius, et trahit capite obvoluto, ne quis eum possit agnoscere, per campum Martium, et inter Tiberim et Viam Tectam descendit ad inferos. Antecesserat iam conpendiaria Narcissus libertus [dominus domini,] ad patronum excipiendum et venienti nitidus, ut erat a balneo, occurrit et ait: „quid di ad homines?“ „„Celerius [praecedito], inquit Mercurius, et venire nos nuntia.““ [Ille autem patrono plura blandiri volebat. quem Mercurius iterum festinare iussit et virga morantem inpulit.] Dicto citius Narcissus evolat. Omnia proclivia sunt, facile descenditur. itaque, quamvis podagricus esset, momento temporis pervenit ad ianuam Ditis: ubi iacebat Cerberus vel, ut ait Horatius, *belua centiceps* [sese movens villosque horrendos excutiens]. pusillum subperturbatur, — albam canem in deliciis habere adsueverat — ut illum vidit ca-

nem nigrum villosum, sane non quem velis tibi in te-
4 nebris occurrere. et magna voce „Claudius [Caesar], inquit, venit." et [ecce extemplo] cum plausu procedunt cantantes: Εὑρήκαμεν, συγχαίρωμεν. Hic erat C. Silius Cos. designatus, Iunius praetorius, Sex. Traulus, M. Helvius Trogus, Cotta, Vettius Valens, Fabius, equites Rom. quos Narcissus duci iusserat. medius erat in hac cantantium turba Mnester pantomimus, quem Claudius
5 decoris causa minorem fecerat. Ad Messalinam cito rumor percrebuit Claudium venisse. convolant primi omnium liberti Polybius, Myron, Harpocras, Amphaeus, Pheronactes, [Posides hasta pura insignis, Felix cum Pallante fratre,] quos Claudius omnes, necubi inparatus esset, praemiserat. deinde praefecti duo, Iustus Catonius et Rufus Pompeii F., deinde amici, Saturnius Lusius et Pedo Pompeius et Lupus et Celer Asinius, consulares. novissime fratris filia, sororis filia, generi, soceri, socrus, omnes plane consanguinei, et agmine facto Claudio oc-
6 currunt. Quos cum vidisset Claudius, exclamat: „Πάντα φίλων πλήρη. quomodo vos huc venistis?" Tum Pedo Pompeius: „Quid dicis, homo crudelissime? quaeris, quomodo? quis enim nos alius huc misit quam tu, omnium amicorum interfector? In ius eamus: ego tibi hic sellas ostendam."

1 XIV. Ducit illum ad tribunal Aeaci: is lege Cornelia, quae de sicariis lata est, quaerebat. postulat, nomen eius recipiat, edit subscriptionem: occisos senatores XXX, equites R. CC. ceteros CCXXI.* ὅσα ψάμαθός τε κόνις τε.
2 [Exterritus Claudius oculos undecumque circumfert, vestigat aliquem patronum, qui se defenderet.] Advocatum non invenit. tandem procedit P. Petronius, vetus convictor eius, homo Claudiana lingua disertus, et postulat advocationem. non datur. accusat Pedo Pompeius magnis clamoribus. incipit patronus velle respondere. Aeacus, homo iustissimus, vetat et illum altera tantum parte audita condemnat et ait: Εἴκε πάθοι τά κ' ἔρεξε, δίκη κ'
3 ἰθεῖα γένοιτο. Ingens silentium factum est. stupebant omnes novitate rei adtoniti: negabant hoc umquam factum.

Claudio iniquum magis videbatur quam novum. De genere poenae diu disputatum est, quid illum pati oporteret: erant qui dicerent, si uni*us* [*diei*] dilaturam fe cissent, Tantalum siti periturum, nisi illi succurreretur [non umquam Sisyphum onere relevari,] aliquando Ixionis miseri rotam sufflaminandam. Non placuit ulli ex 4 veteribus missionem dari, ne vel Claudius umquam simile speraret. Placuit novam poenam constitui debere, excogitandum illi laborem inritum et alicuius cupiditatis specie*m* sine fine et effectu. Tum Aeacus iubet illum alea ludere pertuso fritillo. et iam coeperat fugientes semper tesseras quaerere et nihil proficere.

XV. *Nam quotiens missurus erat resonante fritillo,* 1
Utraque subducto fugiebat tessera fundo.
Cumque recollectos auderet mittere talos
Lusuro similis semper semperque petenti,
Decepere fidem. refugit digitosque per ipsos
Fallax adsiduo dilabitur alea furto:
Sic cum iam summi tanguntur culmina montis,
Inrita Sisyphio volvuntur pondera collo.

Adparuit subito C. Caesar et petere illum in servitutem 2 coepit: producit testes, qui illum viderant ab illo flagris, ferulis, colaphis vapulantem. Adiudicatur C. Caesari. Caesar illum Aeaco donat. is Menandro liberto suo tradidit, ut a cognitionibus esset.

[DIVI CLAUDII EXPLICIT APOTHEOSIS ANNAEI SENECAE PER SATURAM.]

L. ANNAEI SENECAE

AD NERONEM CAESAREM

DE CLEMENTIA

LIBER I.

1 I. Scribere de clementia, Nero Caesar, institui, ut quodammodo speculi vice fungerer et te tibi ostenderem perventurum ad voluptatem maximam omnium. quamvis enim recte factorum verus fructus sit fecisse, nec ullum virtutum pretium dignum illis extra ipsas sit, iuvat inspicere et circumire bonam conscientiam, tum inmittere oculos in hanc inmensam multitudinem discordem, seditiosam, inpotentem, in perniciem alienam suamque pariter exsultaturam, si hoc iugum fregerit, et ita loqui
2 secum: Egone ex omnibus mortalibus placui electusque sum, qui in terris deorum vice fungerer? ego vitae necisque gentibus arbiter? qualem quisque sortem statumque habeat, in manu mea positum est? quid cuique mortalium Fortuna datum velit, meo ore pronuntiat? ex nostro responso laetitiae causas populi urbesque concipiunt? nulla pars usquam nisi volente propitioque me floret? haec tot milia gladiorum, quae pax mea conprimit, ad nutum meum stringentur? quas nationes funditus excidi, quas transportari, quibus libertatem dari, quibus eripi, quos reges mancipia fieri quorumque capiti regium circumdari decus oporteat, quae ruant urbes, quae orian-
3 tur, mea iurisdictio est? In hac tanta facultate rerum non ira me ad iniqua supplicia conpulit, non iuvenilis inpetus, non temeritas hominum et contumacia, quae saepe tranquillissimis quoque pectoribus patientiam extorsit, non ipsa ostentandae per terrores potentiae dira, sed frequens magnis imperiis gloria. Conditum, immo con-

strictum apud me ferrum est, summa parsimonia etiam vilissimi sanguinis. nemo non, cui alia desint, hominis nomine apud me gratiosus est. Severitatem abditam, at 4 clementiam in procinctu habeo. sic me custodio, tamquam legibus, quas ex situ ac tenebris in lucem evocavi, rationem redditurus sim. Alterius aetate prima motus sum, alterius ultima. alium dignitati donavi, alium humilitati. quotiens nullam inveneram misericordiae causam, mihi peperci. Hodie dis inmortalibus, si a me rationem repetant, adnumerare genus humanum paratus sum. Potes 5 hoc, Caesar, audacter praedicare, omnia quae in fidem tutelam[*que tuam venerunt*, *diligentissime fov*]eri, nihil per te neque vi neque clam [*damni par*]ari reipublicae. Rarissimam laudem et nulli adhuc principum concessam concupisti, innocentiam. Non perdis operam nec bonitas ista tua singularis ingratos aut malignos aestimatores nacta est. refertur tibi gratia: nemo unus homo uni homini tam carus umquam fuit quam tu populo Romano, magnum longumque eius bonum. Sed ingens tibi onus 6 inposuisti: nemo iam divum Augustum nec Tiberii Caesaris prima tempora loquitur. nemo quod te imitari velit exemplar, extra te quaerit: principatus tuus ad *obrussam* exigitur. Difficile hoc fuisset, si non naturalis tibi ista bonitas esset, sed ad tempus sumpta. nemo enim potest personam diu ferre. ficta cito in naturam suam recidunt. quibus veritas subest, quaeque, ut ita dicam, ex solido enascuntur, tempore ipso in maius meliusque procedunt. Magnam adibat aleam populus Romanus, 7 cum incertum esset, quo se *ista tua* nobilis indoles daret: iam vota publica in tuto sunt. nec enim periculum est, ne te subita tui capiat oblivio. Facit quidem avidos nimia felicitas nec tam temperatae cupiditates sunt umquam, ut in eo, quod contingit, desinant. gradus a magnis ad maiora fit et spes inprobissimas conplectuntur insperata adsecuti: omnibus tamen nunc civibus tuis et haec confessio exprimitur, esse felices, et illa, nihil iam his accedere bonis posse, nisi ut perpetua sint. Multa illos 8 cogunt ad hanc confessionem, qua nulla in homine tar-

dior est: securitas alta, adfluens, ius supra omnem iniuriam positum. obversatur oculis laetissima forma reipublicae, cui ad summam libertatem nihil deest nisi pere-
9 undi licentia. Praecipue tamen aequalis ad maximos imosque pervenit clementiae tuae admiratio. cetera enim bona pro portione fortunae suae quisque sentit aut exspectat maiora minoraque: ex clementia omnes idem sperant, nec est quisquam, cui tam valde innocentia sua placeat, ut non stare in conspectu clementiam paratam humanis erroribus gaudeat.

1 II. Esse autem aliquos scio, qui clementia pessimum quemque putent sustineri, quoniam nisi post crimen supervacua est et sola haec virtus inter innocentes cessat. Sed primum omnium sicut medicinae apud aegros usus, etiam apud sanos honor est, ita clementiam quamvis poena digni invocent, etiam innocentes colunt. Deinde habet haec in persona quoque innocentium locum, quia interim fortuna pro culpa est nec innocentiae tantum clementia succurrit, sed saepe virtuti, quoniam quidem condicione temporum incidunt quaedam, quae
2 possint laudata puniri. Adice quod magna pars hominum est, quae reverti ad innocentiam possit. Sed non tamen volgo ignoscere decet. nam ubi discrimen inter malos bonosque sublatum est, confusio sequitur et vitiorum eruptio: itaque adhibenda moderatio est, quae sanabilia ingenia distinguere a deploratis sciat, nec promiscuam habere ac volgarem clementiam oportet nec abscisam. nam tam omnibus ignoscere crudelitas est quam nulli. Modum tenere debemus. sed quia difficile est temperamentum, quicquid aequo plus futurum est in partem humaniorem praeponderet.

1 III. Sed haec suo loco melius dicentur. Nunc in tres partes omnem hanc materiam dividam: prima erit manumissionis. secunda, quae naturam clementiae habitumque demonstret: nam cum sint vitia quaedam virtutes imitantia, non possunt secerni, nisi signa, quibus dignoscantur, inpresseris. tertio loco quaeremus, quomodo ad hanc virtutem per-

ducatur animus, quomodo confirmet eam et usu suam faciat.

Nullam vero ex omnibus virtutibus magis 2 homini convenire, cum sit nulla humanior, constet necesse est non solum inter nos, qui hominem, sociale animal, communi bono genitum videri volumus, sed etiam inter illos, qui hominem voluptati donant, quorum omnia dicta factaque ad utilitatem suam spectant: nam si quietem petit et otium, hanc virtutem naturae suae nactus est, quae pacem amat et manus retinet. Nullum tamen clementia ex omnibus 3 magis quam regem aut principem decet. ita enim magnae vires decori gloriaeque sunt, si illis salutaris potentia est. nam pestifera vis est valere ad nocendum. Illius demum magnitudo stabilis fundataque est, quem omnes tam supra se esse quam pro se sciunt, cuius curam excubare pro salute singulorum atque universorum cotidie experiuntur, quo procedente non, tamquam malum aliquod aut noxium animal e cubili prosilierit, diffugiunt, sed tamquam ad clarum ac beneficum sidus certatim advolant, obicere se pro illo mucronibus insidiantium paratissimi et substernere corpora sua, si per stragem illi humanam iter ad salutem struendum sit. somnum eius nocturnis excubiis muniunt. latera obiecti circumfusique defendunt. incurrentibus periculis se opponunt. Non hic 4 est sine ratione populis urbibusque consensus sic protegendi amandique reges et se suaque iactandi, quocumque desideravit imperantis salus. nec haec vilitas sui est aut dementia, pro uno capite tot milia excipere ferrum ac multis mortibus unam animam redimere, nonnumquam senis et invalidi. Quemadmodum totum corpus animo de- 5 servit et cum hoc tanto maius tantoque speciosius sit, ille in occulto maneat tenuis et in qua sede latitet incertus, tamen manus, pedes, oculi negotium illi gerunt, illum haec cutis munit, illius iussu iacemus aut inquieti discurrimus. cum ille imperavit, sive avarus dominus est, mare lucri causa scrutamur, sive ambitiosus, iamdudum dexteram flammis obiecimus aut voluntariam [*mortem oppeti-*

vimus * *] subsiluimus: sic haec inmensa multitudo unius animae circumdata illius spiritu regitur, illius ratione flectitur pressura se ac fractura viribus suis, nisi consilio sustineretur.

1 IV. Suam itaque incolumitatem amant, cum pro uno homine denas legiones in aciem deducunt, cum in primam frontem procurrunt et adversa volneribus pectora ferunt, ne imperatoris sui signa vertantur. Ille est [enim] vinculum, per quod respublica cohaeret, ille spiritus vitalis, quem haec tot milia trahunt, nihil ipsa per se futura nisi onus et praeda, si mens illa imperii subtrahatur.

2 *Rege incolumi mens omnibus una:*
amisso rupere fidem.

Hic casus Romanae pacis exitium erit, hic tanti fortunam populi in ruinas aget. Iamdiu ab isto periculo aberit hic populus, quamdiu sciet ferre frenos, quos si quando abruperit vel aliquo casu discussos reponi sibi passus non erit, haec unitas et hic maximi imperii contextus in partes multas dissiliet, idemque huic urbi dominandi finis 3 erit, qui parendi fuerit. Ideo principes regesque et quocumque alio nomine sunt tutores status publici non est mirum amari ultra privatas etiam necessitudines. nam si sanis hominibus publica privatis potiora sunt, sequitur, ut is quoque carior sit, in quem se respublica convertit: olim enim ita se induit reipublicae Caesar, ut seduci alterum non possit sine utriusque pernicie. nam ut illi viribus opus est, ita et huic capite.

1 V. Longius videtur recessisse a proposito oratio mea, at mehercules rem ipsam premit. nam si, quod adhuc colligitur, tu animus reipublicae tuae es, illa corpus tuum, vides, ut puto, quam necessaria clementia sit: tibi enim parcis, cum videris alteri parcere. Parcendum itaque est etiam inprobandis civibus non aliter quam membris languentibus, et si quando misso sanguine opus est, sustinenda est [*manus*], ne ultra quam necesse sit incidat.

2 Est ergo, ut dicebam, clementia omnibus quidem hominibus secundum naturam, maxime tamen decora imperatoribus, quanto plus habet apud illos, quod servet, quan-

toque in maiore materia adparet. Quantulum enim nocet privata crudelitas? principum saevitia bellum est. Cum 3 autem virtutibus inter se sit concordia nec ulla alterâ melior aut honestior sit, quaedam tamen quibusdam personis aptior est: decet magnanimitas quemlibet mortalem, etiam illum, infra quem nihil est. quid enim maius aut fortius quam malam fortunam retundere? haec tamen [magnanimitas] in bona fortuna laxiorem locum habet meliusque in tribunali quam in plano conspicitur. Clementia in quamcumque domum pervenerit, eam felicem 4 tranquillamque praestabit, sed in regia quo rarior, eo mirabilior. quid enim est memorabilius quam eum, cuius irae nihil obstat, cuius graviori sententiae ipsi qui pereunt adsentiuntur, quem nemo interpellaturus est, immo, si vehementius excanduit, nec deprecaturus quidem, ipsum sibi manum inicere et potestate sua in melius placidiusque uti, hoc ipsum cogitantem: occidere contra legem nemo non potest, servare nemo praeter me. Magnam fortunam magnus animus decet, qui nisi se ad illam 5 extulit et altior stetit, illam quoque infra [terram] deducit. magni autem animi est proprium, placidum esse tranquillumque et iniurias offensionesque superne despicere. Muliebre est furere in ira, ferarum vero et ne generosarum quidem praemordere et urgere proiectos. elephanti leonesque transeunt, quae inpulerunt: ignobilis bestiae pertinacia est. Non decet regem saeva et inexorabilis 6 ira. non multum enim supra eum eminet, cui se irascendo exaequat: at si dat vitam, si dat dignitatem periclitantibus et meritis amittere, facit quod nulli nisi rerum potenti licet. vita enim etiam superiori eripitur, numquam nisi inferiori datur. Servare proprium est excellentis fortunae. quae numquam magis suspici debet, quam cum 7 illi contigit idem posse quod dis, quorum beneficio in lucem edimur tam boni quam mali. deorum itaque sibi animum adserens princeps alios ex civibus suis, quia utiles bonique sunt, libens videat, alios in numerum relinquat. quosdam esse gaudeat, quosdam patiatur.

VI. Cogita [te], in hac civitate, in qua turba per la- 1

tissima itinera sine intermissione defluens eliditur, quotiens aliquid obstitit, quod cursum eius velut torrentis rapidi moraretur, in qua tribus eodem tempore theatris viae postulantur, in qua consumitur quicquid terris omnibus aratur: quanta solitudo et vastitas futura sit, si nihil relinquitur nisi quod iudex severus absolverit?
2 Quotus quisque ex quaestoribus est, qui non ex ipsa lege teneatur, qua quaerit? quotus quisque accusator vacat culpa? et nescio an nemo ad dandam veniam difficilior
3 sit quam qui illam petere saepius meruit. Peccavimus omnes: alii gravia, alii leviora, alii ex destinato, alii forte inpulsi aut aliena nequitia ablati, alii in bonis consiliis parum fortiter stetimus et innocentiam inviti ac renitentes perdidimus. nec deliquimus tantum, sed usque
4 ad extremum aevi delinquemus. Etiam si quis tam bene iam purgavit animum, ut nihil obturbare eum amplius possit ac fallere, ad innocentiam tamen peccando pervenit.

1 VII. Quoniam deorum feci mentionem, optime hoc exemplum principi constituam, ad quod formetur, ut se talem esse civibus quales sibi deos velit. Expedit ergo habere inexorabilia peccatis atque erroribus numina? expedit usque ad ultimam infesta perniciem? et quis regum erit tutus, cuius non membra haruspices colligant?
2 Quod si di placabiles et aequi delicta potentium non statim fulminibus persequuntur, quanto aequius est hominem hominibus praepositum miti animo exercere imperium et cogitare, utrum mundi status gratior oculis pulchriorque sit sereno et puro die an quum fragoribus crebris omnia quatiuntur et ignes hinc atque illinc micant? atqui non alia facies est quieti moratique imperii quam
3 sereni coeli et nitentis. Crudele regnum turbidum tenebrisque obscurum est, inter trementes et ad repentinum sonitum expavescentes ne eo quidem qui omnia perturbat inconcusso. Facilius privatis ignoscitur pertinaciter se vindicantibus. possunt enim laedi dolorque eorum ab iniuria venit. timent praeterea contemptum, et non retulisse laedentibus gratiam infirmitas videtur, non clementia: at cui ultio in facili est, is omissa ea certam

laudem mansuetudinis consequitur. Humili loco positis 4
exercere manum, litigare, in rixam procurrere ac morem
irae suae gerere liberius est. leves inter paria ictus sunt:
regi vociferatio quoque verborumque intemperantia non
ex maiestate est.

VIII. Grave putas eripi loquendi arbitrium regibus quod 1
humillimi habent? „Ista, inquit, servitus est, non imperium.“ Quid, tu non experiris istud esse nobis, tibi servitutem? Alia condicio est eorum, qui in turba, quam non excedunt, latent, quorum et virtutes ut adpareant diu luctantur et vitia tenebras habent: vestra facta dictaque rumor excipit et ideo nullis magis curandum est, qualem famam habeant, quam qui qualemcumque meruerint magnam habituri sunt. Quam multa tibi non licent, quae nobis benefi- 2
cio tuo licent? Possum in qualibet parte urbis solus incedere sine timore, quamvis nullus sequatur comes, nullus sit domi, nullus ad latus gladius: tibi in tua pace armato vivendum est. Aberrare a fortuna tua non potes. obsidet te et quocumque descendis, magno adparatu sequitur. Est haec summae magnitudinis servitus non posse 3
fieri minorem. sed cum dis tibi communis ipsa necessitas est. nam illos quoque coelum adligatos tenet nec magis illis descendere datum est quam tibi tutum. fastigio tuo adfixus es. Nostros motus pauci sentiunt. pro- 4
dire nobis ac recedere et mutare habitum sine sensu publico licet: tibi non magis quam soli latere contingit. multa contra te lux est. omnium in istam conversi oculi sunt. prodire te putas? oriris. Loqui non potes, nisi 5
ut vocem tuam quae ubique sunt gentes excipiant. irasci non potes, nisi ut omnia tremant. sic neminem adfligere, nisi ut quicquid circa fuerit quatiatur. Ut fulmina paucorum periculo cadunt, omnium metu, sic animadversiones magnarum potestatum terrent latius quam nocent, non sine causa. non enim quantum fecerit, sed quantum facturus sit cogitatur in eo, qui omnia potest. Adice 6
nunc, quod privatos homines ad accipiendas iniurias opportuniores acceptarum patientia facit: regibus certior est ex mansuetudine securitas, quia frequens vindicta pau-

7 corum odium reprimit, omnium inritat. Voluntas oportet ante saeviendi quam causa deficiat. alioquin quemadmodum praecisae arbores plurimis ramis repullulant et multa satorum genera, ut densiora surgant, reciduntur, ita regia crudelitas auget inimicorum numerum tollendo. parentes enim liberique eorum, qui interfecti sunt, et propinqui et amici in locum singulorum succedunt.

1 IX. Hoc quam verum sit, admonere te exemplo domestico volo. Divus Augustus fuit mitis princeps, si quis illum a principatu suo aestimare incipiat. in communi quidem reipublicae gladium movit. Cum hoc aetatis esset quod tu nunc es, duodevicesimum egressus annum, iam pugiones in sinum amicorum absconderat, iam insidiis M. Antonii consulis latus petierat, iam fuerat collega pro-
2 scriptionis. Sed cum annum quadragesimum transisset et in Gallia moraretur, delatum est ad eum indicium L. Cinnam, solidi ingenii virum, insidias ei struere. dictum est et ubi et quando et quemadmodum adgredi vellet.
3 unus ex consciis deferebat. Constituit se ab eo vindicare. consilium amicorum advocari iussit. nox illi inquieta erat, cum cogitaret adulescentem nobilem, hoc detracto integrum, Cn. Pompeii nepotem, damnandum: iam unum hominem occidere non poterat, cum M. An-
4 tonio proscriptionis edictum inter coenam dictaret. Gemens subinde voces emittebat varias et inter se contrarias. *Quid ergo? ego percussorem meum securum ambulare patiar me sollicito? Ergo non dabit poenas, qui tot civilibus bellis frustra petitum caput, tot navalibus, tot pedestribus proeliis incolume, postquam terra marique pax parata est, non occidere constituat, sed inmolare?* nam
5 sacrificantem placuerat adoriri. Rursus silentio interposito maiore multo voce sibi quam Cinnae irascebatur: *Quid vivis, si perire te tam multorum interest? quis finis erit suppliciorum? quis sanguinis? ego sum nobilibus adulescentulis expositum caput, in quod mucrones acuant. non est tanti vita, si, ut ego non peream, tam multa perdenda*
6 *sunt.* Interpellavit tandem illum Livia uxor et: *admittis,* inquit, *muliebre consilium? Fac quod medici solent, qui*

ubi usitata remedia non procedunt, temptant contraria. Severitate nihil adhuc profecisti: Salvidienum Lepidus secutus est, Lepidum Muraena, Muraenam Caepio, Caepionem Egnatius, ut alios taceam, quos tantum ausos pudet. Nunc tempta, quomodo tibi cedat clementia. ignosce L. Cinnae. deprehensus est. iam nocere tibi non potest, prodesse famae tuae potest. Gavisus sibi, quod advocatum 7 invenerat, uxori quidem gratias egit, renuntiari autem extemplo amicis, quos in consilium rogaverat, imperavit et Cinnam unum ad se accersit dimissisque omnibus e cubiculo, cum alteram Cinnae poni cathedram iussisset, *hoc*, inquit, *primum a te peto, ne me loquentem interpelles, ne medio sermone meo proclames. dabitur tibi loquendi liberum tempus. Ego te, Cinna, cum in hostium* 8 *castris invenissem, non factum tantum mihi inimicum, sed natum, servavi, patrimonium tibi omne concessi. Hodie tam felix es et tam dives, ut victo victores invideant. sacerdotium tibi petenti praeteritis conpluribus, quorum parentes mecum militaverant, dedi: cum sic de te meruerim, occidere me constituisti.* Cum ad hanc vocem exclamasset 9 procul hanc ab se abesse dementiam: *non praestas*, inquit, *fidem, Cinna. convenerat, ne interloquereris. Occidere*, *inquam*, *me paras.* Adiecit locum, socios, diem, ordinem insidiarum, cui commissum esset ferrum. et cum defixum videret nec ex conventione iam, sed ex conscientia tacentem: *Quo*, inquit, *hoc animo facis? ut* 10 *ipse sis princeps? male mehercule cum populo Romano agitur, si tibi ad imperandum nihil praeter me obstat. Domum tuam tueri non potes. nuper libertini hominis gratia in privato iudicio superatus es: adeo nihil facilius putas quam contra Caesarem advocare? Cedo, si spes tuas solus impedio, Paulusne te et Fabius Maximus et Cossi et Servilii ferent tantumque agmen nobilium non inania nomina praeferentium, sed eorum, qui imaginibus suis decori sunt?* Ne totam eius orationem repetendo magnam 11 partem voluminis occupem — diutius enim quam duabus horis locutum esse constat — cum hanc poenam, qua sola erat contentus futurus, extenderet: *vitam tibi*, in-

quit, *Cinna, iterum do, prius hosti, nunc insidiatori ac parricidae. Ex hodierno die inter nos amicitia incipiat. contendamus, utrum ego meliore fide vitam tibi dederim*
12 *an tu debeas.* Post hoc detulit ultro consulatum questus, quod non auderet petere. amicissimum fidelissimumque habuit. heres solus fuit illi. nullis amplius insidiis ab ullo petitus est.

1 X. Ignovit abavus tuus victis. nam si non ignovisset, quibus imperasset? Sallustium et Cocceios et Deillios et totam cohortem primae admissionis ex adversariorum castris conscripsit. iam Domitios, Messallas, Asinios, Cicerones et quicquid floris in civitate erat, clementiae suae debebat. ipsum Lepidum quamdiu mori passus est? per multos annos tulit ornamenta principis retinentem et pontificatum maximum non nisi mortuo illo transferri in se passus est. maluit enim illum hono-
2 rem vocari quam spolium. Haec eum clementia ad salutem securitatemque perduxit. haec gratum ac favorabilem reddidit, quamvis nondum subactis populi Romani cervicibus manum inposuisset. haec hodieque praestat
3 illi famam, quae vix vivis principibus servit. Deum esse non tamquam iussi credimus. [bonum esse principem Augustum,] bene illi convenisse parentis nomen fatemur ob nullam aliam causam, quam quod contumelias quoque suas, quae acerbiores principibus solent esse quam iniuriae, nulla crudelitate exsequebatur. quod probrosis in se dictis adrisit, quod dare illum poenas adparebat, cum exigeret, quod quoscumque ob adulterium filiae suae damnaverat, adeo non occidit, ut dimissis quo tu-
4 tiores essent diplomata daret: hoc est ignoscere, cum scias multos futuros, qui pro te irascantur et tibi alieno sanguine gratificentur, non dare tantum salutem, sed praestare. Haec Augustus senex aut iam in senectutem annis vergentibus. in adulescentia caluit, arsit ira, multa fecit, ad quae invitus oculos retorquebat.

1 XI. Conparare nemo mansuetudini tuae audebit divum Augustum, etiamsi in certamen iuvenilium annorum deduxerit senectutem plus quam maturam: fuerit mode-

ratus et clemens, nempe post mare Actiacum Romano cruore infectum, nempe post fractas in Sicilia classes et suas et alienas, nempe post Perusinas aras et proscriptiones. Ego vero clementiam non voco lassam crudelitatem: haec est, Caesar, clementia vera, quam tu praestas, quae non saevitiae poenitentia coepit, nullam habere maculam, numquam civilem sanguinem fudisse. haec est in maxima potestate verissima animi temperantia et humani generis conprendit *terminos*, non cupiditate aliqua, non temeritate incendi, non priorum principum exemplis corruptum quantum in cives suos liceat experiendo temptare, sed hebetare aciem imperii sui. Praestitisti, Caesar, civitatem incruentam et hoc quod magno animo gloriatus es: nullam te toto orbe stillam cruoris humani misisse, eo maius est mirabiliusque, quod nulli umquam citius gladius commissus est. Clementia ergo non tantum honestiores, sed tutiores praestat, ornamentumque imperiorum est simul et certissima salus. Quid enim est, [*quod*,] cum reges consenuerint liberisque ac nepotibus tradiderint regna, tyrannorum exsecrabilis ac brevis potestas est? Quid interest inter tyrannum et regem? species enim ipsa fortunae ac licentia par est, nisi quod tyranni in voluptatem saeviunt, reges non nisi ex causa ac necessitate. 2 3 4

XII. Quid ergo? non reges quoque occidere solent? sed quotiens id fieri publica utilitas persuadet: tyrannis saevitia cordi est. Tyrannus autem a rege distat factis, non nomine. nam et Dionysius maior iure meritoque praeferri multis regibus potest et L. Sullam adpellari tyrannum quid prohibet, cui occidendi finem fecit inopia hostium? Descenderit licet e dictatura sua et se togae reddiderit, quis tamen umquam tyrannus tam avide humanum sanguinem bibit quam ille, qui septem milia civium Romanorum contrucidari iussit? et cum in vicino ad aedem Bellonae sedens exaudisset conclamationem tot milium sub gladio gementium, exterrito senatu: *Hoc agamus*, inquit, *P. C.*, *seditiosi pauculi meo iussu occiduntur*. Hoc non est mentitus: pauci Sullae videbantur. 1 2

sed mox [de Sulla] consequemur quomodo hostibus irascendum sit, utique si in hostile nomen cives et ex
3 eodem corpore abrupti transierint. Interim hoc quod dicebam clementia efficit, ut magnum inter regem tyrannumque discrimen sit, uterque licet non minus armis valletur. sed alter arma habet, quibus in munimentum pacis utitur, alter, ut magno timore magna odia conpescat, nec illas ipsas manus, quibus se commisit, secu-
4 rus adspicit. Contrariis in contraria agitur. nam cum invisus sit, quia timetur, timeri vult, quia invisus est, et illo exsecrabili versu, qui multos dedit praecipites, utitur:

Oderint, dum metuant,

ignarus quanta rabies oriatur, ubi supra modum odia creverunt. temperatus enim timor cohibet animos, adsiduus vero et acer et extrema admovens in audaciam
5 iacentis excitat et omnia experiri suadet. Sic feras lineae et pinnae clusas continent. easdem a tergo eques telis incessat: temptabunt fugam per ipsa, quae fugerant, proculcabuntque formidinem. Acerrima virtus est, quam ultima necessitas extundit. relinquat oportet securi aliquid metus multoque plus spei quam periculorum ostentet: alioquin, ubi quiescenti paria metuuntur, incurrere in pericula iuvat et [*ut*] aliena anima abuti.

1 XIII. Placido tranquilloque regi fida sunt auxilia sua, ut quibus ad communem salutem utatur, gloriosusque miles (publicae enim securitati se dare operam videt) omnem laborem libens patitur ut parentis custos: at illum acerbum et sanguinarium necesse est graventur sti-
2 patores sui. Non potest habere quisquam bonae ac fidae voluntatis ministros, quibus in tormentis et eculeo et ferramentis ad mortem paratis utitur, quibus non aliter quam bestiis homines obiectat, omnibus [*omnium*] rerum noxior ac sollicitior, ut qui homines deosque testes ac vindices facinorum timeat, eo perductus, ut non liceat illi mutare mores. hoc enim inter cetera vel pessimum habet crudelitas: perseverandum est nec ad meliora patet regressus. scelera enim sceleribus tuenda sunt. quid
3 autem eo infelicius, cui iam esse malo necesse est?

miserabilem illum, sibi certe! nam ceteris misereri eius nefas sit, qui caedibus ac rapinis potentiam exercuit, qui suspecta sibi cuncta reddidit tam externa quam domestica, cum arma metuat ad arma confugiens, non amicorum fidei credens, non liberorum pietati. qui ubi circumspexit quaeque fecit quaeque facturus est, et conscientiam suam plenam sceleribus ac tormentis adaperuit, saepe mortem timet, saepius optat invisior sibi quam servientibus. E contrario is, cui curae sunt universa, 4 qui alia magis, alia minus tuetur, nullam non reipublicae partem tamquam sui nutrit, inclinatus ad mitiora, etiamsi ex usu est animadvertere, ostendens quam invitus aspero remedio manus admoveat, in cuius animo nihil hostile, nihil efferum est, qui potentiam suam placide ac salutariter exercet, adprobare imperia sua civibus cupiens, felix abunde sibi visus, si fortunam suam publicaverit, sermone adfabilis accessuque facilis, voltu, qui maxime populos demeretur, amabilis, aequis desideriis propensus, etiam iniquis [*non*] acerbus, a tota civitate amatur, defenditur, colitur. Eadem de illo homines se- 5 creto loquuntur quae palam. tollere filios cupiunt et publicis malis sterilitas indicta recluditur. bene se meriturum de liberis suis quisque non dubitat, quibus tale seculum ostenderit. Hic princeps suo beneficio tutus nihil praesidiis eget, arma ornamenti causa habet.

XIV. Quod ergo officium eius est? quod bonorum 1 parentum, qui obiurgare liberos nonnumquam blande, nonnumquam minaciter solent, aliquando admonere etiam verberibus. Numquid aliquis sanus filium a prima offensa exheredat? nisi magnae et multae iniuriae patientiam evicerint, nisi plus est quod timet quam quod damnat, non accedit ad decretorium stilum. multa ante temptat, quibus dubiam indolem et peiore loco iam positam revocet: simul deploratum est, ultima experitur. nemo ad supplicia exigenda pervenit, nisi qui remedia consumpsit. Hoc quod parenti, etiam principi faciendum est, quem 2 adpellavimus Patrem Patriae non adulatione vana adducti. cetera enim cognomina honori data sunt: Magnos et Fe-

lices et Augustos diximus et ambitiosae maiestati quicquid potuimus titulorum congessimus [illis hoc tribuentes], Patrem quidem Patriae adpellavimus, ut sciret datam sibi potestatem patriam, quae est temperatissima, liberis con-
3 sulens suaque post illos reponens. Tarde sibi pater membra sua abscidat. etiam cum absciderit, reponere cupiat et in abscidendo gemat cunctatus multum diuque. prope enim est, ut libenter damnet, qui cito. prope est, ut inique puniat, qui nimis.

1 XV. Trichonem equitem Romanum memoria nostra, quia filium suum flagellis occiderat, populus in foro graphiis confodit. vix illum Augusti Caesaris auctoritas in-
2 festis tam patrum quam filiorum manibus eripuit. Tarium, qui filium deprehensum in parricidio exilio damnavit causa cognita, nemo non suspexit, quod contentus exilio et exilio delicato Massiliae parricidam continuit et annua illi praestitit, quanta praestare integro solebat: haec liberalitas effecit, ut in qua civitate numquam deest patronus peioribus, nemo dubitaret, quin reus merito damnatus esset, quem is
3 pater damnare potuisset, qui odisse non poterat. Hoc ipso exemplo dabo quem conpares bono patri bonum principem. Cogniturus de filio Tarius advocavit in consilium Caesarem Augustum. venit in privatos penates, adsedit, pars alieni consilii fuit. non dixit: immo in meam domum veniat. quod si factum esset, Caesaris futura erat cogni-
4 tio, non patris. Audita causa excussisque omnibus et his quae adulescens pro se dixerat et his quibus arguebatur, petit ut sententiam suam quisque scriberet, ne ea omnium fieret, quae Caesaris fuisset. deinde priusquam aperirentur codicilli, iuravit se Tarii, hominis locupletis,
5 hereditatem non aditurum. Dicet aliquis: pusillo animo timuit, ne videretur locum spei suae aperire velle [in] filii damnatione. ego contra sentio. quilibet nostrum debuisset adversus opiniones malignas satis fiduciae habere in bona conscientia, principes multa debent etiam famae
6 dare. Iuravit se non aditurum hereditatem. Tarius quidem eodem die et alterum heredem perdidit, sed Caesar libertatem sententiae suae redemit. et postquam adpro-

bavit gratuitam esse severitatem suam, quod principi semper curandum est, dixit relegandum quo patri videretur. Non culeum, non serpentes, non carcerem de- 7 crevit memor non de quo censeret, sed cui in consilio esset. mollissimo genere poenae contentum esse debere patrem dixit in filio adulescentulo, inpulso in id scelus, in quo se, quod proximum erat ab innocentia, timide gessisset. debere illum ab urbe et a parentis oculis submoveri.

XVI. O dignum quem in consilium patres advocarent! 1 o dignum quem coheredem innocentibus liberis scriberent! Haec clementia principem decet, ut quocumque venerit, mansuetiora omnia faciat. Nemo regi tam vilis sit, ut illum perire non sentiat, qualiscumque pars imperii est. In magna imperia ex minoribus petamus ex- 2 emplum. non est unum imperandi genus: imperat princeps civibus suis, pater liberis, praeceptor discentibus, tribunus vel centurio militibus. Nonne pessimus pater videbitur, qui adsiduis plagis liberos etiam ex levissimis causis conpescet? Uter autem praeceptor liberalibus stu- 3 diis dignior, qui excarnificabit discipulos, si memoria illis non constiterit aut si parum agilis in legendo oculus haeserit, an qui monitionibus et verecundia emendare ac docere malit? Tribunum centurionemque da saevum: desertores faciet, quibus tamen ignoscitur. Numquidnam 4 aequum est gravius homini et durius imperari, quam imperatur animalibus mutis? atqui equum non crebris verberibus exterret domandi peritus magister. fiet enim formidolosus et contumax, nisi eum blandiente tactu permulseris. Idem facit venator, quique instituit catulos 5 vestigia sequi, quique iam exercitatis utitur ad excitandas vel persequendas feras. nec crebro illis minatur: contundet enim animos et quicquid est indolis comminuetur trepidatione degeneri, nec licentiam vagandi errandique passim concedit. Adicias his licet tardiora agentes iumenta. quae cum ad contumelias et miserias nata sint, nimia saevitia cogantur iugum detrectare.

XVII. Nullum animal morosius est, nullum maiore 1 arte tractandum quam homo. nulli magis parcendum.

quid enim stultius quam in iumentis quidem et canibus erubescere iram exercere, pessima autem condicione sub [*homine*] hominem esse? Morbis medemur nec irascimur. atqui et hic morbus est animi. mollem medicinam desiderat ipsumque medentem minime infestum aegro.
2 Mali medici est desperare [ne cures]. idem in his, quorum animus adfectus est, facere debebit, cui tradita salus omnium est, non cito spem proicere nec mortifera signa pronuntiare: luctetur cum vitiis, resistat, aliis morbum suum exprobret, quosdam molli curatione decipiat citius meliusque sanaturus remediis fallentibus. agat princeps curam non tantum salutis, sed etiam honestae cicatricis.
3 Nulla regi gloria est ex saeva animadversione: quis enim dubitat posse? at contra maxima, si vim suam continet, si multos irae alienae eripuit, neminem suae inpendit.

1 XVIII. Servis imperare moderate laus est. et in mancipio cogitandum est non quantum illud inpune pati possit, sed quantum tibi permittat aequi bonique natura, quae parcere etiam captivis et pretio paratis iubet: quanto iustius iubet hominibus liberis, ingenuis, honestis non ut mancipiis abuti, [sed his] quos gradu antecedas quo-
2 rumque tibi non servitus tradita sit, sed tutela? Servis ad statuam licet confugere. cum in servum omnia liceant, est aliquid, quod in hominem licere commune ius animantium vetet. Quis non Vedium Pollionem peius oderat quam servi sui, quod muraenas sanguine humano saginabat et eos, qui se aliquid offenderant, in vivarium, quid aliud quam serpentium, abici iubebat? O hominem mile mortibus dignum! sive devorandos servos obiciebat muraenis, quas esurus erat, sive in hoc tantum illas ale-
3 bat, ut sic aleret. Quemadmodum domini crudeles tota civitate commonstrantur invisique et detestabiles sunt, ita regum et iniuria latius patet et infamia atque odium seculis traditur. quanto autem non nasci melius fuit quam numerari inter publico malo natos?

1 XIX. Excogitare nemo quicquam poterit, quod magis decorum regenti sit quam clementia, quocumque modo is et quocumque iure praepositus ceteris erit. eo scilicet

formosius id esse magnificentiusque fatebitur, quo in maiori praestabitur potestate, quam non oportet noxiam esse, si ad naturae legem conponitur. Natura enim com- 2 menta est regem, quod et ex aliis animalibus licet cognoscere et ex apibus, quarum regi amplissimum cubile est medioque ac tutissimo loco. praeterea onere vacat exactor alienorum operum, et amisso rege totum dilabitur [*examen*], nec umquam plus unum patiuntur melioremque pugna quaerunt. praeterea insignis regi forma est dissimilisque ceteris tum magnitudine, tum nitore. hoc tamen maxime distinguitur. Iracundissimae ac pro corporis captu pugnacissimae sunt apes et aculeos in volnere relinquunt: rex ipse sine aculeo est. Noluit illum 3 natura nec saevum esse nec ultionem magno constaturam petere, telumque detraxit et iram eius inermem reliquit: exemplar hoc magnis regibus ingens est. est enim illi mos exercere se in parvis et ingentium rerum documenta *in* minima *cogere*. Pudeat ab exiguis animalibus non tra- 4 here mores, cum tanto hominum moderatior esse animus debeat, quanto vehementius nocet. Utinam quidem eadem homini lex esset, *ut* ira cum telo suo frangeretur nec saepius liceret nocere quam semel, nec alienis viribus exercere odia! facile enim lassaretur furor, si per se sibi satisfaceret et si mortis periculo vim suam effunderet. Sed ne nunc quidem illi cursus tutus est. tantum 5 enim necesse est timeat, quantum timeri voluit, et manus omnium observet et eo quoque tempore, quo non captatur, peti se iudicet nullumque momentum inmune a metu habeat: hanc aliquis agere vitam sustinet, cum liceat innoxium aliis, ob hoc securum salutare potentiae ius laetis omnibus tractare? errat enim, si quis existimat tutum esse ibi regem, ubi nihil a rege tutum, sed securitas securitate mutua paciscenda est. Non opus est instruere in altum 6 editas arces nec in adscensum arduos colles emunire nec latera montium abscidere, multiplicibus se muris turribusque sepire: salvum regem in aperto clementia praestabit. Unum est inexpugnabile munimentum amor civium. Quid pulchrius est quam vivere optantibus cunctis 7

et vota non sub custode nuncupantibus? si paulum valitudo titubavit, non spem hominum excitari, sed metum? nihil esse cuiquam tam pretiosum, quod non pro salute
8 praesidis sui commutatum velit? O nae illo, cui contingit *** sibi quoque vivere debeat. in hoc adsiduis bonitatis argumentis probavit non rempublicam suam esse, sed se reipublicae. Quis huic audeat struere aliquod periculum? quis ab hoc non, si possit, fortunam quoque avertere velit, sub quo iustitia, pax, pudicitia, securitas, dignitas florent, sub quo opulenta civitas copia bonorum
9 omnium abundat? Nec alio animo rectorem suum intuetur, quam si di inmortales potestatem visendi sui faciant. [intueamur venerantes colentesque.] Quid autem? non proximum illis locum tenet is, qui se ex deorum natura gerit beneficus ac largus et in melius potens? Hoc adfectare, hoc imitari decet, maximum ita haberi, ut optimus simul habeare.

1 XX. A duabus causis punire princeps solet [si] aut se vindicat aut alium. prius de ea parte disseram, quae ipsum contingit: difficilius est enim moderari, ubi dolori debetur ultio quam ubi exemplo.
2 Supervacuum est hoc loco admonere, ne facile credat, ut verum excutiat, ut innocentiae faveat (et ut adpareat), ut non minorem agi rem periclitantis quam iudicis sciat. hoc enim ad iustitiam, non ad clementiam pertinet: nunc illum hortamur, ut manifeste laesus animum in potestate habeat et poenam, si tuto poterit, donet, sin minus, temperet longeque sit in suis quam in alienis iniuriis ex-
3 orabilior. Nam quemadmodum non est magni animi, qui de alieno liberalis est, sed ille qui quod alteri donat, sibi detrahit, ita clementem vocabo non in alieno dolore facilem, sed eum, qui cum suis stimulis exagitetur, non prosilit, qui intellegit magni animi esse iniurias in summa potentia pati nec quicquam esse gloriosius principe inpune laeso.

1 XXI. Ultio duas res praestare solet, aut solatium adfert ei, qui accepit iniuriam, aut in reliquum securitatem: principis maior est fortuna, quam ut solatio egeat, ma-

nifestiorque vis, quam ut alieno malo opinionem sibi virium quaerat. hoc dico: cum ab inferioribus petitus violatusque est. nam si, quos pares aliquando habuit, infra se videt, satis vindicatus est. Regem et servus occidit et serpens et sagitta: servabit quidem nemo, nisi maior eo quem servavit. Uti itaque animose debet tanto munere 2 deorum dandi auferendique vitam potens, in his praesertim, quos scit aliquando sibi [*par*] fastigium obtinuisse. hoc arbitrium adeptus ultionem inplevit perfecitque quantum verae poenae satis erat. perdidit enim vitam qui debet, et quisquis ex alto ad inimici pedes abiectus alienam de capite regnoque sententiam exspectavit, in servatoris sui gloriam vivit plusque nomini eius confert incolumis, quam si ex oculis ablatus esset. adsiduum enim spectaculum alienae virtutis est: in triumpho cito transisset. Si vero regnum quoque suum tuto relinqui apud eum 3 potuit reponique eo unde deciderat, ingenti incremento surgit laus eius, qui contentus fuit ex rege victo nihil praeter gloriam sumere. Hoc est etiam ex victoria sua triumphare testarique nihil se quod dignum esset victore apud victos invenisse. Cum civibus et ignotis atque hu- 4 milibus eo moderatius agendum est, quo minoris est adflixisse eos. quibusdam libenter parcas, a quibusdam te vindicare fastidias et non aliter quam ab animalibus parvis et obterentem inquinantibus reducenda manus est: at in iis, qui in ore civitatis servati punitique erunt, occasione notae clementiae utendum est.

XXII. Transeamus ad alienas iniurias, in 1 quibus vindicandis haec tria lex secuta est, quae princeps quoque sequi debet: aut ut eum, quem punit, emendet, aut ut poena eius ceteros meliores reddat, aut ut sublatis malis securiores ceteri vivant. Ipsos facilius emendabis minore poena: diligentius enim vivit cui aliquid integri superest. nemo dignitati perditae parcit. inpunitatis genus est iam non habere poenae locum. Civi- 2 tatis autem mores magis corrigit parcitas animadversionum. facit enim consuetudinem peccandi multitudo peccantium et minus gravis nota est, quam turba damnatio-

num levat, et severitas, quod maximum remedium habet,
3 adsiduitate amittit auctoritatem. Constituit bonos mores civitati princeps et vitia eius facilius reprimit, si patiens eorum est, non tamquam probet, sed tamquam invitus et cum magno tormento ad castigandum veniat: verecundiam peccandi facit ipsa clementia regentis. gravior multo poena videtur, quae a miti viro constituitur.

1 XXIII. Praeterea videbis ea saepe committi, quae saepe vindicantur. Pater tuus plures intra quinquennium culeo insuit, quam omnibus seculis insutos accepimus. multo minus audebant liberi nefas ultimum admittere, quamdiu sine lege crimen fuit. summa enim prudentia altissimi viri et rerum naturae peritissimi maluerant velut incredibile scelus et ultra audaciam positum praeterire
2 quam, dum vindicant, ostendere posse fieri. itaque parricidae a lege coeperunt et illis facinus poena monstravit. pessimo vero loco pietas fuit, postquam saepius culeos vidimus quam cruces. In qua civitate raro homines puniuntur, in ea consensus fit innocentiae et indulgetur velut publico bono. putet se innocentem esse civitas: erit. magis irascetur a communi frugalitate desciscentibus, si paucos eos esse viderit. Periculosum est, mihi crede, ostendere civitati, quanto plures mali sint.

1 XXIV. Dicta est aliquando a senatu sententia: ut servos a liberis cultus distingueret. deinde adparuit, quantum periculum inmineret, si servi nostri numerare nos coepissent: idem scito metuendum esse, si nulli ignoscitur. cito adparebit, pars civitatis deterior quanto praegravet. Non minus principi turpia sunt multa supplicia quam medico multa funera. remissius imperanti melius
2 paretur. Natura contumax est humanus animus et in contrarium atque arduum nitens sequiturque facilius quam ducitur. et ut generosi atque nobiles equi melius facili freno reguntur, ita clementiam voluntaria innocentia inpetu suo sequitur et dignam putat civitas, quam servet
3 sibi. Plus itaque hac via proficitur. crudelitas minime humanum malum est indignumque tam miti animo. ferina

ista rabies est sanguine gaudere ac volneribus, et abiecto homine in silvestre animal transire.

XXV. Quid enim interest, oro te, Alexander, leoni 1 Lysimachum obicias an ipse laceres dentibus tuis? tuum os est, tua illa feritas. O quam cuperes tibi potius ungues esse, tibi rictum illum edendorum hominum capacem? Non exigimus a te, ut manus ista, exitium familiarium certissimum, ulli salutaris sit, ut iste animus ferox, insatiabile gentium malum, citra sanguinem caedemque satietur: clementiam voca, *ubi* ad occidendum amicum carnifex inter homines eligitur. Hoc est quare 2 vel maxime abominanda sit saevitia, quod excedit fines primum solitos, deinde humanos. nova supplicia con quirit, ingenium advocat, instrumenta excogitat, per quae varietur atque extendatur dolor, et delectetur malis hominum. Tunc ille dirus animi morbus ad insaniam per- 3 venit ultimam, cum crudelitas versa est in voluptatem et iam occidere hominem iuvat: nam talem virum a tergo sequitur eversio, odia, venena, gladii. tam multis periculis petitur, quam multorum ipse periculum est, privatisque nonnumquam consiliis, alias vero consternatione publica circumvenitur. levis enim et privata pernicies non totas urbes movet: quod late furere coepit et omnes adpetit, undique configitur. Serpentes parvulae fallunt nec 4 publice conquiruntur: ubi aliqua solitam mensuram transiit et in monstrum excrevit, ubi fontes potu infecit et, si adflavit, deurit obteritque, quacumque incessit, ballistis petitur. Possunt verba dare et evadere pusilla mala, ingentibus obviam itur. Sic unus aeger nec domum 5 quidem perturbat. at ubi crebris mortibus pestilentiam esse adparuit, conclamatio civitatis ac fuga est et dis ipsis manus intentantur. Sub uno aliquo tecto flamma adparuit: familia vicinique aquam ingerunt. at incendium vastum et multas iam domos depastum parte urbis obruitur.

XXVI. Crudelitatem privatorum serviles quoque ma- 1 nus sub certo crucis periculo ultae sunt: tyrannorum gentes populique et quorum erat malum et hi, quibus

inminebat, exscindere adgressi sunt. aliquando sua praesidia in ipsos consurrexerunt perfidiamque et inpietatem et feritatem et quicquid ab illis didicerant, in ipsos exercuerunt. quid enim potest ab eo quisquam sperare, quem malum esse docuit? Non diu adparet nequitia nec quan-
2 tum videtur peccat. Sed puta tutam esse crudelitatem: quale eius regnum est? non aliud quam captarum urbium forma et terribiles facies publici metus. omnia moesta, trepida, confusa. voluptates ipsae timentur. non convivia securi ineunt, in quibus lingua sollicite etiam ebriis custodienda est. non spectacula, ex quibus materia criminis ac periculi quaeritur. adparentur licet magna inpensa et regiis opibus et artificum exquisitis nominibus: quem tamen
3 ludi in carcere iuvent? Quod istud, di boni, malum est occidere, saevire, delectari sono catenarum et civium capita decidere, quocumque ventum est multum sanguinis fundere, adspectu suo terrere ac fugare? Quae alia vita esset, si leones ursique regnarent? si serpentibus in nos ac noxiosissimo cuique animali daretur potestas?
4 Illa rationis expertia et a nobis inmanitatis crimine damnata abstinent suis et tuta est etiam inter feras similitudo: horum ne a necessariis quidem sibi rabies temperat, sed externa suaque in aequo habet, quo possit exercitatior a singulorum caedibus deinde in exitia gentium serpere. et inicere tectis ignem, aratrum vetustis urbibus inducere potentiam putat. et unum occidi iubere aut alterum parum imperatorium credit. nisi eodem tempore grex miserorum sub *ictu* stetit, crudelitatem suam
5 in ordinem coactam putat. Felicitas illa multis salutem dare et ad vitam ab ipsa morte revocare et mereri clementia civicam. nullum ornamentum principis fastigio dignius pulchriusque est quam illa corona ob cives servatos: non hostilia arma detracta victis, non currus barbarorum sanguine cruenti, non parta bello spolia. Haec divina potentia est gregatim ac publice servare: multos quidem occidere et indiscretos incendii ac ruinae potentia est.

L. ANNAEI SENECAE

AD NERONEM CAESAREM

DE CLEMENTIA

LIBER II.

I. Ut de clementia scriberem, Nero Caesar, una me 1 vox tua maxime conpulit, quam ego non sine admiratione et cum diceretur, audisse memini, et deinde aliis narrasse, vocem generosam, magni animi, magnae lenitatis, quae non conposita nec alienis auribus [*sed*] subito data crepuit et bonitatem tuam cum fortuna tua litigantem in medium adduxit. Animadversurus in latrones duos Bur- 2 rus praefectus tuus, vir egregius et tibi principi natus, exigebat a te, scriberes in quos et ex qua causa animadverti velles. hoc saepe dilatum ut aliquando fieret instabat. Invitus invito cum chartam protulisset traderetque, exclamasti: *vellem nescirem literas!* O dignam vocem, 3 quam audirent omnes gentes, quae Romanum imperium incolunt, quaeque iuxta iacent dubiae libertatis quaeque se contra viribus aut animis adtollunt! O vocem in concionem omnium mortalium mittendam, in cuius verba principes regesque iurarent! O vocem publicam generis humani [innocentia] dignam, cui redderetur antiquum illud seculum! Nunc profecto consentire decebat ad aequum 4 bonumque expulsa alieni cupidine, ex qua omne animi malum oritur, pietatem integritatemque cum fide ac modestia resurgere: et vitia diuturno abusa regno tandem felici ac puro seculo darent locum.

II. Futurum hoc, Caesar, ex magna parte sperare et 1 confiteri libet. Tradetur ista animi tui mansuetudo diffundeturque paulatim per omne imperii corpus et cuncta in similitudinem tui formabuntur. A capite bona valitudo

in omnes [*exit: omnia*] vegeta sunt atque erecta aut languore demissa, prout animus eorum vivit aut marcet. Erunt cives, erunt socii digni hac bonitate et in totum orbem recti mores revertentur: parcetur ubique manibus
2 [tuis]. Diutius me morari hic patere, non ut blandum auribus tuis. nec enim hic mihi mos est. maluerim veris offendere quam placere adulando: quid ergo est? praeter id, quod bene factis dictisque tuis quam familiarissimum esse te cupio, ut quod nunc natura et inpetus est, fiat iudicium, illud mecum considero, multas voces magnas, sed detestabiles, in vitam humanam pervenisse celebresque volgo ferri, ut illam: *oderint, dum metuant.* cui Graecus versus similis est [*eius*], qui se mortuo ter-
3 ram misceri ignibus iubet, et alia huius notae. ac nescio quomodo ingenia inmania et invisa materia secundiori expresserunt sensus vehementes et concitatos. nullam adhuc vocem audivi ex bono lenique animosam. quid ergo est? ut raro, invitus et cum magna cunctatione, ita aliquando scribas necesse est istud, quod tibi in odium literas adduxit, sed, sicut facis, cum magna cunctatione, cum multis dilationibus.

1 III. Et ne forte decipiat nos speciosum clementiae nomen aliquando et in contrarium abducat, videamus quid sit clementia qualisque sit et quos fines habeat.

Clementia est temperantia animi in potestate ulciscendi vel lenitas superioris adversus inferiorem in constituendis poenis. Plura proponere tutius est, ne una finitio parum rem conprehendat et, ut ita dicam, formula excidat: itaque dici potest et inclinatio animi ad lenitatem in poena
2 exigenda. Illa finitio contradictiones inveniet, quamvis maxime ad verum accedat: si dixerimus clementiam esse moderationem aliquid ex merita ac debita poena remittentem, reclamabitur nullam virtutem cuiquam minus debito facere. atqui hoc omnes intellegunt clementiam esse, quae se flectit citra id, quod merito constitui posset.

1 IV. Huic contrariam inperiti putant severitatem: sed nulla virtus virtuti contraria est. quid ergo oppo-

nitur clementiae? Crudelitas, quae nihil aliud est quam atrocitas animi in exigendis poenis. Sed quidam non exigunt poenas, crudeles tamen sunt, tamquam qui ignotos homines et obvios non in conpendium, sed occidendi causa occidunt. nec interficere contenti saeviunt, ut Busiris ille et Procrustes et piratae, qui captos verberant et in ignem vivos inponunt. Haec crudelitas 2 quidem: sed quia nec ultionem sequitur, non enim laesa est, nec peccato alicui irascitur, nullum enim antecessit crimen, extra finitionem nostram cadit. [finitio continebat in poenis exigendis intemperantiam animi.] Possumus dicere non esse hanc crudelitatem, sed feritatem, cui voluptati saevitia est. possumus insaniam vocare: nam varia sunt genera eius et nullum certius quam quod in caedes hominum et laniationes pervenit. Illos ergo cru- 3 deles vocabo, qui puniendi causam habent, modum non habent, sicut in Phalari, quem aiunt non quidem in homines innocentes, sed super humanum ac probabilem modum saevisse. Possumus effugere cavillationem et ita finire, ut sit crudelitas inclinatio animi ad asperiora. Hanc clementia repellit long*e dis*tare a se: nam severitat*i* *cum* ill*a* convenit. Ad rem pertinet quaerere hoc 4 loco, quid sit misericordia. plerique enim ut virtutem eam laudant et bonum hominem vocant misericordem. Et haec vitium animi est: utraque circa severitatem circaque clementiam posita sunt, quae vitare debemus, [*per speciem severitatis ne in crudelitatem incidamus, neve*] per speciem clementiae in misericordiam. In hoc leviore periculo erratur, sed par error est a vero recedentium.

V. Ergo quemadmodum religio deos colit, superstitio 1 violat, ita clementiam mansuetudinemque omnes boni viri praestabunt, misericordiam autem vitabunt: est enim vitium pusilli animi, ad speciem alienorum malorum succidentis. itaque pessimo cuique familiarissima est: anus et mulierculae sunt, quae lacrimis nocentissimorum moventur, quae, si liceret, carcerem effringerent. Misericordia non causam, sed fortunam spectat: clementia rationi accedit. Scio male audire apud inperitos sectam 2

Stoicorum tamquam nimis duram et minime principibus regibusque bonum daturam consilium. obicitur enim illi quod sapientem negat misereri, negat ignoscere. Haec si per se ponantur, invisa sunt: videntur enim nullam spem relinquere humanis erroribus, sed omnia delicta ad 3 poenam deducere. Quod si est, quidni [*invisa sit*] haec scientia, quae dediscere humanitatem iubet portumque adversus fortunam certissimum mutuo auxilio cludit? sed nulla secta benignior leniorque est, nulla amantior hominum et communis boni adtentior, ut [*cui*] propositum sit usui esse aut auxilio, nec sibi tantum, sed universis 4 singulisque consulere. Misericordia est aegritudo animi ob alienarum miseriarum speciem, aut tristitia ex alienis malis contracta, quae accidere inmerentibus credit. aegritudo autem in sapientem virum non cadit. serena eius mens est nec quicquam incidere potest, quod illam obducat. nihilque aeque hominem quam magnus animus decet: non potest autem magnus esse idem ac *motus*. 5 moeror contundit mentes, *a*bicit, contrahit. Hoc sapienti ne in suis quidem accidet calamitatibus, sed omnem fortunae iram reverberabit et ante se franget. eamdem semper faciem servabit, placidam, inconcussam, quod facere non posset, si tristitiam reciperet.

1 VI. Adice quod sapiens providet et in expedito consilium habet: numquam autem liquidum sincerumque ex turbido venit. tristitia inhabilis est ad dispiciendas res, utilia excogitanda, periculosa vitanda, aequa aestimanda: ergo non miseretur, quia id sine miseria animi non fit. cetera omnia quae [*eos*], qui miserentur, volo facere, 2 libens et altus animo faciet. Succurret alienis lacrimis, non accedet. dabit manum naufrago, exuli hospitium, egenti stipem, non hanc contumeliosam, qua pars maior horum, qui se misericordes videri volunt, abicit et fastidit quos adiuvat contingique ab his timet, sed ut homo homini ex communi dabit. Donabit lacrimis maternis filium et catenas solvi iubebit et ludo eximet et cadaver etiam noxium sepeliet, sed faciet ista tranquilla mente, 3 voltu suo. Ergo non miserebitur sapiens, sed succurret,

sed proderit, in commune auxilium natus ac publicum bonum, ex quo dabit cuique partem: etiam ad calamitosos pro portione inprobandos et emendandos bonitatem suam permittet. adflictis vero et sortis [*culpa*] laborantibus multo libentius subveniet. quotiens poterit, fortunae intercedet: ubi enim opibus potius utetur aut viribus quam ad restituenda quae casus inpulit? voltum quidem non deiciet nec animum ob crus alicuius aridum aut pannosam maciem et innixam baculo senectutem: ceterum omnibus dignis proderit et deorum more calamitosos propitius respiciet. Misericordia vicina est miseriae: 4 habet enim aliquid trahitque ex ea. inbecilles oculos esse scias, qui ad alienam lippitudinem et ipsi subfunduntur, tam mehercule quam morbum esse, non hilaritatem, semper adridere ridentibus et ad omnium oscitationem ipsum quoque os diducere: misericordia vitium est animorum nimis miseria paventium, quam si quis a sapiente exigit, prope est, ut lamentationem exigat et in alienis funeribus gemitus.

VII. [At quare non ignoscet? vacuum] Constituamus nunc quoque, quid sit venia, et sciemus dari 1 illam a sapiente non debere. Venia est poenae meritae remissio. Hanc sapiens quare non debeat dare, reddunt rationem diutius, quibus hoc propositum est: ego ut breviter tamquam in alieno iudicio dicam: Ei ignoscitur, qui puniri debuit. sapiens autem nihil facit quod non debet, nihil praetermittit, quod debet: itaque poenam, quam exigere debet, non donat. sed illud quod ex venia consequi 2 vis, honestiore tibi via tribuit: parcit enim sapiens, consulit et corrigit. idem facit quod, si ignosceret, nec ignoscit, quoniam qui ignoscit, fatetur aliquid se quod fieri debuit omisisse. Aliquem verbis tantum admonebit, poena non adficiet aetatem eius emendabilem intuens. aliquem invidia criminis manifeste laborantem iubebit incolumem esse, quia deceptus est, quia per vinum lapsus. hostes dimittet salvos, aliquando etiam laudatos, si honestis causis pro fide, pro foedere, pro libertate in bellum acciti sunt. Haec omnia non veniae, sed clemen- 3

tiae opera sunt. Clementia liberum arbitrium habet: non sub formula, sed ex aequo et bono iudicat. et absolvere illi licet et quanti vult taxare litem. Nihil ex his facit, tamquam iusto minus fecerit, sed tamquam id quod constituit iustissimum sit. ignoscere autem est quem iudicas puniendum non punire. venia debitae poenae remissio est: clementia hoc primum praestat ut quos dimittit, nihil aliud illos pati debuisse pronuntiet. plenior est ergo 4 quam venia et honestior. De verbo, ut mea fert opinio, controversia est, de re quidem convenit. Sapiens multa remittet, multos parum sani, sed sanabilis ingenii servabit. agricolas bonos imitabitur, qui non tantum rectas procerasque arbores colunt: illis quoque, quas aliqua depravavit causa, adminicula quibus dirigantur adplicant, alias circumcidunt, ne proceritatem rami premant, quasdam infirmas vitio loci nutriunt, quibusdam aliena umbra 5 laborantibus coelum aperiunt. [*Secundum haec*] videbit [*perfectus sapiens*], quod ingenium qua ratione tractandum sit, quo modo in rectum prava flectantur. * * *
